

T.C.

**BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN PSİKOLOJİSİ BİLİM DALI**

**DİNÎ DEĞİŞİM
LİTERATÜR TEMELLİ TEORİK BİR ARAŞTIRMA**

(Yüksek Lisans Tezi)

Yurdagül İPEK

BURSA - 2022

T.C.

**BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN PSİKOLOJİSİ BİLİM DALI**

**DİNÎ DEĞİŞİM
LİTERATÜR TEMELLİ TEORİK BİR ARAŞTIRMA**

(Yüksek Lisans Tezi)

Yurdağül İPEK

Danışman:

Doç. Dr. M. Naci KULA

BURSA - 2022

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi/Çalışması olarak sunduğum “**Dinî Değişim: Literatür Temelli Teorik Bir Araştırma**” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımda yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntılarının kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

05.07.2022

Tarih ve İmza

Adı Soyadı : Yurdagül İPEK

Öğrenci No : 701721049

Ana Bilim/Anasanat Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri

Programı : Din Psikolojisi

Statüsü : Yüksek Lisans

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ve Din BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 05/07/2022

Tez Başlığı / Konusu: Dinî Değişim: Literatür Temelli Teorik Bir Araştırma
Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 95 sayfalık kısmına ilişkin, 05/07/2022 tarihinde şahsım tarafından *Turnitin*. adlı intihal tespit programından (*Turnitin*)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 9'dur.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

05.07.2022

Adı Soyadı:	Yurdağül İPEK
Öğrenci No:	701721049
Anabilim Dalı:	Felsefe ve Din Bilimleri
Programı:	Din Psikolojisi
Statüsü:	Y.Lisans

Danışman
Doç. Dr. Mustafa Naci KULA, 05.07.2022

* Turnitin programına Bursa Uludağ Üniversitesi Kütüphane web sayfasından ulaşılabilir.

TEZ ONAY SAYFASI

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Din Psikolojisi Bilim Dalı'nda **701721049** numaralı Yurdağül İPEK' in hazırladığı **“Dinî Değişim: Literatür Temelli Teorik Bir Araştırma”** konulu yüksek lisans tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 05/08/2022 tarihi 11:00-12:00 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonucunda adayın tezinin / çalışmasının(başarılı/başarısız) olduğuna (oy birliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye

Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı

Doç. Dr. Mustafa Naci KULA

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. İbrahim GÜRSER

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. Muammer CENGİL

Hitit Üniversitesi

05/08/2022

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Yurdagül İPEK
Üniversite	: Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ana Bilim Dalı	: Felsefe ve Din Bilimleri
Bilim Dalı	: Din Psikolojisi
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı	: xii + 127
Mezuniyet Tarihi	:/...../20.....
Tez Danışman(lar)ı	: Doç. Dr. M. Naci KULA

DİNÎ DEĞİŞİM: LİTERATÜR TEMELLİ TEORİK BİR ARAŞTIRMA

Bu araştırma, dinî değişim tecrübesini kavramsal ve kuramsal açıdan anlamayı hedeflemektedir. Araştırmada konu ile ilgili Türkçe ve İngilizce kaynaklardan yararlanılmıştır. Birinci bölümde kavramsal çerçeve çizilmiştir. Batıdaki ilk dinî değişim araştırmaları Hristiyanlık (Katolik, Ortodoks ve Protestan) dâhilindeki geçişler üzerine Paul'un din değiştirme tecrübesi prototip alınarak incelenmiştir. Bu araştırmacılar, dinî değişimin aniden ve dramatik bir şekilde görüldüğü çalışmalara odaklanmışlardır. Zamanın ruhu değiştikçe dinî değişim çalışmalarında alan genişlemiştir. Çağdaş dinî değişim araştırmacıları yeni dinî ve manevî akımlara, Batı kökenli olmayan ve Hristiyan ise de mezhepsel nitelikli radikal gruplara odaklanmaktadır. Bununla birlikte çağdaş araştırmacılar dinî deneyimlerin yitirilmesi veya yeni bir dinî deneyime duyulan ilgi ile başlayan dinden ayrılma sürecini de araştırma alanlarına dâhil etmiştir. Dinî değişim, yönü itibariyle incelendiğinde; içten içe, dinden dine, dıştan içe ve içten dışa doğru gerçekleşir. Dinî değişim, zaman itibariyle incelendiğinde; ani gerçekleşen dinî değişim, kademeli dinî değişim, toplumdan kaynaklı dinî değişim olarak ele alınır. İkinci bölümde, üç temel psikoloji ekolünün kısa tarihi, din ve dinî değişime yaklaşımları ele alınmıştır. Bu bilgiler ışığında üçüncü bölümde Türkiye'de yapılan dinî değişim araştırmalarının bulguları psikolojideki üç temel kuramın yaklaşımları ile değerlendirilmeye çalışılmıştır. Araştırmalardaki bulguların çoğunlukla yeni-davranışçılık ekolünün sosyal-bilişsel yaklaşımları ve hümanist yaklaşımları içerdiği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İhtidâ, hidâyet, religious change, religious conversion, deconversion

ABSTRACT

Name and Surname : Yurdagül İPEK
University : Bursa Uludag University
Institution : Social Science Institution
Field : Philosophy and Religious Sciences
Branch : Psychology of Religion
Page Number : xii + 127
Degree Awarded : Master
Degree Date :/...../20....
Supervisor/s : Assoc. Prof. M. Naci KULA

RELİGİOUS CHANGE: A LİTERATURE BASED THEORETİCAL RESEARCH

This research aims to understand the experience of religious change from a conceptual and theoretical perspective. Turkish and English resources related to the subject were used in the research. In the first part, the conceptual framework is drawn. The first studies of religious change in the West were examined by taking Paul's conversion experience as a prototype on transitions within Christianity (Catholic, Orthodox, and Protestant). These researchers focused on studies in which religious change was seen suddenly and dramatically. As the spirit of the time changed, the field of religious change studies expanded. Contemporary religious change researchers focus on new religious and spiritual movements, non-Western and Christian, yet denominational, radical groups. However, contemporary researchers have included the process of leaving religion, which begins with the loss of religious experiences or the interest in a new religious experience, into their research areas. When religious change is examined in terms of its direction, it takes place from inside to outside, from religion to religion, from outside to inside and from inside to outside. When religious change is examined over time; Sudden religious change, gradual religious change, is considered as a religious change originating from society. In the second part, the brief history of the three main psychology schools, their approaches to religion and religious change are discussed. In the third part the findings of studies on religious changes conducted in Turkey were evaluated according to three main approaches in the psychology of religion. It was concluded that the findings in the studies mostly included the social-cognitive approaches of the neo-behavioralism school and the humanist approaches.

Key Words: İhtidâ, hidâyet, religious change, religious conversion, deconversion

ÖNSÖZ

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla... Hamd, Âlemlerin Rabbi Allah'a mahsustur. Yüce ahlâkın ve eşsiz faziletlerin rehberi Hazreti Muhammed Mustafa'yı ve ehl-i beytini, ashabını sonsuz salât ve selâmlarla ta'zîm ve tekrîm ederim.

Yaratılmışların en şerefli olan insanın dinî değişimini anlamaya gayret etmek benim için oldukça meşakkatliydi. Çalışma sürecimde motivasyonum, sadaka-i câriye olarak din psikolojisi alanına faydalı katkılarda bulunma isteği oldu. Bu gayretimi nihâyete erdirmemde bana yardımcı olan kıymetli danışmanım M. Naci KULA'ya teşekkürlerimi sunarım. Emekli olmalarına rağmen bana zamanını ayıran Hayati HÖKELEKLİ hocama ve bilgilerini benimle paylaşmaya devam eden değerli hocam Ahmet ALBAYRAK'a, öğrencilerine her zaman kapısı açık olan Sevdâ DÜZGÜNER hocama, araştırma sürecinde e-maillerime geri dönüş yapan Ralph W. HOOD, JR.'a, Heinz STREIB'a ve onun vesilesi ile tanıştığım değerli hocam Sakin ÖZİŞİK'a, İngilizce metinlerde desteğini esirgemeyen Mustafa SUBAŞI ve Hakan SARI'ya, kıymetli arkadaşım Hatice YAVUZARSLAN başta olmak üzere varlıkları ve yardımlarıyla bana güç veren güzel arkadaşlarıma teşekkürlerimi sunuyorum.

Yüksek lisans eğitimim ve tez sürecimi destekleyen Gebze Fatih İmam Hatip Ortaokulu müdürüm Rahmi SOYLU ve Pendik Ömer Nasuhi Bilmen İmam Hatip Ortaokulu müdürüm Şenol KILIÇASLAN'a, dualarıyla işlerimi kolaylaştıran güzel kalpli öğrencilerime ve beni motive eden öğretmen arkadaşlarıma teşekkürlerimi sunuyorum.

Son olarak dualarını her dâim hissettiğim kıymetli büyüklerime, Celâl dedem ve Gülhoca anneme, bugünlere gelmemde büyük emekleri olan canım annem ve babama, sabırları ve destekleri için kardeşlerime cân-ı gönülden teşekkürü borç bilirim.

Gayretimin ilim hayatına faydalı olmasını dilerim. Başarı Allah'tandır.

Yurdagül İPEK

Ferah, 2022

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ	vii
İÇİNDEKİLER	viii
TABLolar	x
ŞEKİLLER	xi
KISALTMALAR	xii
GİRİŞ	1
A. Araştırmanın Konusu	2
B. Araştırmanın Amacı Ve Önemi	2
C. Araştırmanın Yöntemi	2
D. Literatür Taraması	4
1. Batıda Yapılmış Dinî Değişim Araştırmaları	4
2. Türkiye’de Yapılmış Dinî Değişim Araştırmaları	10
I. KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE	19
A. DİNÎ DEĞİŞİM İLE İLİŞKİLİ KAVRAMLAR	19
1. İslâm Dininde Dinî Değişim ile İlişkili Kavramlar	19
a. Din	19
b. Tövbe	21
c. Hidâyet	22
d. İhtidâ	24
e. Ridde ve İrtidat	25
2. Batı Literatüründeki Kavramlar	25
a. Conversion	25
(1) Dinî Değişim Kavramsallaştırmaları ve Kuramsal Yaklaşımlar	27
(a) Geleneksel Paradigmayı Oluşturan Teoriler	27
(b) Çağdaş Paradigmayı Oluşturan Teoriler	30
(2) Conversion Kavramı Hakkında Sık Rastlanan Kafa Karışıklıkları	33
(a) Dinî Değişim ve Manevî Dönüşüm Deneyimleri	33

(b) Tüm Dinî Değişikliklerin Dinî Değişim Olmadığı Görüşü.....	38
b. Deconversion.....	39
(1) Deconversion ile İlgili Yapılan Ampirik Araştırmalar.....	42
B. DİNÎ DEĞİŞİMİN YÖN VE ZAMAN BOYUTU	49
1. Yönü İtibariyle Dinî Değişim	49
a. İçten İçe Dinî Değişim	49
b. Dinden Dine Dinî Değişim.....	50
c. Dıştan İçe Dinî Değişim	50
d. İçten Dışa Dinî Değişim.....	50
2. Zaman İtibariyle Dinî Değişim	51
a. Âni Gerçekleşen Dinî Değişim.....	51
b. Yavaş Yavaş Gerçekleşen Dinî Değişim	52
c. Toplumdan Kaynaklanan Dinî Değişim.....	53
II. TEMEL EKOLLERDE DİNÎ DEĞİŞİM	54
A. Temel Ekoller Öncesi Atmosfere Kısa Bir Bakış	54
1. Davranışçılık, Din ve Dinî Değişim.....	55
2. Psikodinamik Ekol, Din ve Dinî Değişim.....	61
3. Hümanist Psikoloji, Din ve Dinî Değişim	73
III. TÜRKİYE’DE YAPILAN DİNÎ DEĞİŞİM TEZLERİNİN KURAMLAR	
BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ	80
A. Davranışçılık Ekolü Çerçevesinde Değerlendirme	82
B. Psikodinamik Ekol Çerçevesinde Değerlendirme	97
C. Hümanist Ekol Çerçevesinde Değerlendirme	101
SONUÇ	107
KAYNAKLAR	111
EKLER.....	124

TABLÖLAR

Tablo 1: Klasik ve Çağdaş Paradigma Arasındaki Farklar	33
Tablo 2: Din Değıştirme ve Manevî Dönüşüm için Bütünleştirici Bir Model.....	37
Tablo 3: Freud'un Sisteminde Savunma Mekanizmaları.....	63
Tablo 4: Erikson'un Epigenetik Şeması.....	72
Tablo 5: Türkiye'de Yapılan Dinî Değışim Tezleri.....	80

ŞEKİLLER

Şekil 1: Dinden Ayrılma Sahneleri	44
Şekil 2: Dinî Alanda Göç/Yer Değişirme	46

KISALTMALAR

a.mlf.	: Aynı müellif
bk.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
ed.	: Editör
hk.	: Hakkında
ISAM	: İslam Araştırmaları Merkezi
KSÜ	: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
vd.	: Ve diğerleri

GİRİŞ

19. yüzyıl sonlarından itibaren din psikolojisinin en önemli araştırma alanını dinî tecrübeler oluşturmaktadır. Bu tecrübeler ile inanan kişinin aşkın bir gerçeklikle bağlantılı olmasını sağlayan farklı şiddet ve yoğunluklara sahip içsel dinî yaşantılar kastedilmektedir.¹ William James'in *The Varieties of Religious Experience* (Dinsel Deneyimin Çeşitleri) kitabında dinî değişim dinî bir tecrübe olarak ele alınmıştır.

İnsan, derûnundan kaynaklanan veya kendisi dışında bir sebepten dolayı dinî duygusunun yoğunluğunda veya dinî davranışlarında tutarlı bir yol gözetmeyebilir. Bu değişim hâlini davranışlarına yansıtmayabilir. Bundan dolayı kişinin iç dünyasında gerçekleşen bu tecrübeyi incelemek ve araştırmak oldukça zordur. Bireyin dinî değişiminin incelenmesinin imkânı, dinî şuurun gözlemlenebilir bir hâl alması durumudur. Bu şuurun insana sağladığı hareketler, davranışlar ve değişimler objektif gözlem yapılmasını sağlar.² Örneğin; kişi dinî tercihini değiştirdikten veya hâlihazırda inanmış olduğu dini hayatının merkezine aldıktan sonra manevî anlamda bir önceki hayatına göre daha güçlü olur, karşılaştığı zorluklara karşı bakış açısını değiştirir, inandığı yeni dinin dinî vecibelerini yerine getirir, günlük hayatındaki alışkanlıklarını değiştirir ve kendisine yeni bir çevre oluşturur. Aynı şekilde kişinin dinî inkârı da olaylara bakış açısına, davranışlarına ve sosyal çevresine yansır. Kişinin derûnunda yaşadığı dinî değişim tecrübesinin bu ve bunun gibi birçok dışavurumu, deneyimin incelenme ve araştırılma imkânını sağlamaktadır.

Din psikolojisi, kişinin hayatındaki bu dışavurumları ele almaktadır. Dine inanan, giyim şeklinden yeme içme alışkanlıklarına kadar her konudaki kararında dine yer veren, dinin kendisine huzur verdiğini söyleyen kişi ile herhangi bir dine inanmadığını, bundan

¹ Nils G. Holm, *Din Psikolojisine Giriş* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2004), 43.

² Osman Pazarlı, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1968), 121.

Dinî şuur: Kişinin hangi dine inandığını, niçin inandığını veya inanmadığını bilmesi ve sahip olduğu dinî tutum, düşünce, davranış, tören ve ritüellerden bilişsel süreçlerle farkında olma hâlidir. Halil Apaydın, *Din Psikolojisi Terimler Sözlüğü* (İstanbul: Bilimkent Yayınları, 2016), 79. Pazarlı, ihtidâ ve hidâyet deneyiminin, şuurun kemale ermesi ile gözlemlenebilir olacağından bahsetmiştir. Biz bu hâli, dinî değişim kavramı ile genel bir durum hâli olarak belirttik.)

dolayı dinî ilkelere hayatında yer vermediğini hatta dinin karşısında olduğunu söyleyen kişinin durumu din psikolojisinin çalışma alanına girer.³ Bu deneyimler incelenirken deneyimlerin psikolojik özelliklerinin neler olduğunu, hangi aşamalardan geçerek oluştuğunu, bu deneyimler esnasında kişide hangi ruhsal hallerin ortaya çıktığını ve bu ruhsal hallerin oluşumunda hangi motivlerin etkili olduğu araştırılmaktadır.⁴

A. Araştırmanın Konusu

Araştırmamızın konusu öncelikle İslâm kültüründe yer alan dinî değişim ile ilgili kavramları açıklamak ve Batıdaki dinî değişim deneyimlerinin kavramsal ve kuramsal çerçevesini ortaya koymaktır. Bununla birlikte; psikodinamik, davranışçı ve hümanist üç temel ekolün tarihi seyri, din ve dinî değişime bakış açısını ele alarak bu bilgilerden hareketle Türkiye akademisinde din psikolojisi bilim dalı sahasında yer alan dinî değişim çalışmalarının bulgularını yorumlamak ve bu çalışmaların hangi kuramın yaklaşımlarını içerdiklerini tespit etmektir.

B. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Dinî değişim ile ilişkili kavramların benzerlik ve farklılığını, ayırtan ve ilişkilendirilen noktalarını anlaşılır kılarak bu bağlamda yapılan tartışmaları ve öne sürülen önerileri ele almaktır. Ayrıca genelde dinî değişim; özelde dine dönüş, din değiştirme ve dinî inkâr çalışmalarının din psikolojisi sahasında seyrini ortaya koymaktır. Araştırmamız, gelecekteki dinî değişim çalışmalarına kavramsal ve kuramsal açıdan yardımcı olacak bilgileri ele aldığı için oldukça önemli bir araştırmadır.

C. Araştırmanın Yöntemi

Bireylerin yaratıcı, kutsal, aşkın ve manevî olan ile ilişkileri neticesinde ilk insandan itibaren insanlar dinî değişimi tecrübe etmektedirler. Din ile insan arasındaki ilişkinin

³ Ali Köse - Ali Ayten, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2012), 18.

⁴ Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2019), 33.

boyutları birçok ilim adamı tarafından tartışılmıştır. Bu tecrübe, bilimsel metotlarla 20. yüzyılın başlarında Batılı bilim adamları tarafından incelenmeye başlanmıştır. Genelde dinî değişim, özelde ise din değiştirme tartışılmalıdır.

Dinî değişim, din psikolojisi dalının neredeyse tüm alt alanlarıyla ilişkilidir. Kişinin dinî yaşayışındaki değişimleri, dindarlığı, mâneviyatı ve sosyal hayatı, gelişim dönemlerindeki din ile bağlantılı manevî değişimleri, bilhassa inanç ve inançsızlıkla olan yakın ilişkisi ve ölüm psikolojisi ile etkileşim içerisinde.

Nitel araştırma; “sosyal olguları bağlı oldukları ve içinde yer aldıkları ortamda doğal görünüşleriyle gözlem, görüşme ya da belgeleri değerlendirmek yoluyla bilgi edinme ve bu bilgileri analiz ederek kuram geliştirme” olarak tanımlanmaktadır.⁵ Nitel araştırmanın temellerini oluşturan disiplinlerin amacı, kişinin davranışını bulundukları ortam dahilinde ve bağlamsal olarak anlamaktır.⁶

Araştırmacının amacı, araştırma konusu ile alakalı var olan bilgileri toplamak ve değerlendirmek; bu bilgilerden hareketle incelediği konu ile ilgili araştırılmamış ve açıklığa kavuşmamış problemlerin bilgilerine ulaşmaktır.⁷ Bu amaçlar doğrultusunda çalışmamızda dinî değişim tecrübesi ile ilgili literatürdeki eserler, anlayıcı bir yaklaşımla, kaynak tarama yöntemi kullanılarak araştırılmıştır. Konu ile ilişkili anahtar kelimeler belirlenerek yurt içi ve yurt dışı din psikolojisi alanında yazılmış kitaplar ve akademik çalışmalar detaylı bir şekilde incelenmiştir. Araştırma esnasında *Bursa Uludağ Üniversitesi e-Kütüphanesi* aracılığıyla birçok açık erişimden, *İSAM* kütüphanesi ve kitabevlerinden, *Dergipark*, *Tübitak*, *Ulakbim* ve *Yöktez* üzerinden ilgili tez, makale ve kitaplara erişilmiştir. Kaynaklardan elde edilen bilgiler toplanıp fişlenmiş ve değerlendirilmiştir. Çalışmamızın bütün aşamalarında bilimsel ölçütlere uygun hareket etmeye özen gösterilmiştir.

⁵ A. Hamdi İslamoğlu - Ümit Alnaçık, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri* (İstanbul: Beta Yayıncılık, 2016), 219.

⁶ Ali Yıldırım - Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2016), 37.

⁷ Zeki Arslantürk, *Sosyal Bilimciler için Araştırma Metod ve Teknikleri* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2001), 83.

Ayrıca çalışmamızın üçüncü bölümü oluşturulurken dinî değişimin din değiştirme, dine dönüş ve dinî inkâr yönlerini içeren din psikolojisi literatürü içerisinde bulunan çalışmalar incelenmiştir. Araştırmacıların bulguları; psikodinamik, davranışçı ve hümanist kuramların yaklaşımlarına göre yorumlanmaya gayret edilmiştir. Araştırmanın sonucunda dinî değişimin, bireydeki içsel ve dışsal faktörlerin etkileşimli olduğu bir kişilik ve zihinsel şema değişimi olduğu kanaatine varılmıştır.

D. Literatür Taraması

1. Batıda Yapılmış Dinî Değişim Araştırmaları

19. yüzyılın sonlarında Amerika’da G. Stanley Hall, William James, Edwin D. Starbuck; Almanya’da Wilhelm Wundt tarafından din, psikolojik olarak incelenmeye başlanmıştır. 1881’in ilk aylarında Harvard Üniversitesi’nde G. Stanley Hall çeşitli konferanslarında din değiştirme olgusunu değerlendirmiştir.⁸ Hall’ın ele aldığı bu materyallerin çoğu daha sonra yayınlanan klasik iki ciltlik ergenlik çağı çalışmasına dâhil edilmiştir.⁹

Hall’ı takiben Clark Üniversitesi’nden öğrencileri olan James H. Leuba ve Edwin D. Starbuck, ilk araştırmalarında dinî değişim tecrübelerini incelemişlerdir.¹⁰ Leuba 1896 yılında “Dinî Olguların Psikolojisi Üzerine Araştırmalar” (Studies in the Psychology of Religious Phenomena) adlı bir makale yayınlamıştır.¹¹ Pratt’ın “esaslı değerdeki ilk büyük makale” olarak tanımladığı bu makalenin konusu en dikkat çekici dinî olgulardan biri olan din değiştirme üzerinedir. Leuba bu makalesi için gerekli bilgileri din değiştirmiş seçkin liderlerin açıklamalarından ve anket yoluyla elde etmiştir. Bu doküman analizleri ve ampirik veriler ışığında din değiştirme ile sonuçlanan olumsuz

⁸ Ralph W. Hood vd., *The Psychology of Religion* (Newyork: The Guilford Press, 2009), 206.

⁹ Granville Stanley Hall, *Adolescence: Its Psychology and Its Relation to Physiology, Anthropology, Sociology, Sex, Crime, Religion and Education* (VolsI&II) (Newyork: D. Appleton and Company, 1904).

¹⁰ Clark Üniversitesi’ndeki bahsi geçen öncü isimler ve çalışmaları sayesinde Clark Din Psikolojisi Ekolu olarak isimlendiren bir ekol ortaya çıkmıştır.

¹¹ James H. Leuba, “A Study in The Psychology of Religious Phenomena”, *The American Journal of Psychology* 7/3 (Nisan 1886), 309-385.

psikolojik durumları ve bunalım sonrası halleri analiz etmiştir. Ayrıca “coşkun mü'minin zihinsel durumu”nu yani iman halini betimlemiştir. Bireyin din değiştirme tecrübesinden önceki aşama olan kendiliğinden teslimiyetin gerekli olduğunu vurgulamıştır. Bu aşama sonucunda gerçekleşen başka bir dine âni ve pasif bir geçişin yapısını ortaya koymuştur. Diğer çeşitli kaynaklardan özellikle de din değiştiren liderlerin açıklamalarından anket yolu ile veriler elde etmiştir. Hristiyanlığın inanç, gerekçe gibi öğretilerinin psikolojik temellerini incelemiştir. Leuba tüm bu süreci, natüralist bakış açısıyla ele almış ve doğüstü müdahale düşüncesine yer vermemiştir.¹²

Leuba'yı, Starbuck 1899 yılında yayınlanan “Din Psikolojisi: Dinî Şuurun Gelişmesi Üzerine Ampirik Bir Araştırma” (The Psychology of Religion an Empirical Study of the Growth of Religious Consciousness) isimli çalışması takip etmiştir. Araştırmasında bireydeki dinî gelişimin bazı temel özelliklerini yoğun bir biçimde gösteren din değiştirme tecrübesini ele almıştır.¹³ Starbuck gerek bu çalışmasında ve gerekse diğer çalışmalarında, “conversion” tecrübesinin olağan bir ergenlik dönemi olgusu olduğu ve çocukluğun küçük evreninden daha geniş ve ruhsal olgunluk yaşamına geçişe özgü olduğu sonucuna ulaşmıştır.¹⁴

George A. Coe (1900) “Manevî Yaşam: Din Bilimi Araştırmaları” (The Spiritual Life: Studies in the Science of Religion) adlı kitabında bireyin içsel din tecrübesinin ve çevresindeki dinî süreçlerin, psikolojik yöntemlerin mümkün kıldığı ölçüde hassasiyetle gözlemlenmesini önermiştir. Fiziksel ve zihinsel gelişimi dikkate alarak belirgin dinî uyanış deneyimleri ve gençlikte dinî duygular üzerine araştırmalar yapmıştır.¹⁵ Coe'nun inanç değiştirme ve dinî duygu konusu ile ilgili kitabı olması bakımından Starbuck'ın din psikolojisi yaklaşımı ile yakın bir çizgide olduğu görülmüştür. Starbuck ile Coe, birbirinden bağımsız olarak gerçekleştirdikleri araştırmalardan benzer sonuçlara

¹² Üzeyir Ok, “James Bisset Pratt'ın Din Psikolojisi Adlı Makalesinin Çevirisi ve Bir Değerlendirme” *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (Eylül 1996), 267.

¹³ Edwin D. Starbuck, *The Psychology of Religion* (London: The Walter Scott, 1899); Edwin D. Starbuck, “A Study of Conversion”, *The American Journal of Psychology* 8/2 (Jan 1897), 268-308.

¹⁴ William James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, çev. İsmail Hakkı Yılmaz (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2017), 213.

¹⁵ George A. Coe, *The Spiritual Life: Studies in the Science of Religion* (New York: Eaton & Mains, 1900).

ulaşmıştır.¹⁶ Ayrıca George A. Coe (1916) “The Psychology of Religion” (Din Psikolojisi) adlı eserinin bir bölümünü *conversion* olgusuna ayırmıştır.¹⁷

Din psikolojisine ve din değiştirme çalışmalarına en önemli katkıyı sağlayan William James’in (1902), dinî olguların büyük bir bölümüne yer verdiği “Dinsel Deneyimin Çeşitleri: İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme” (The Varieties of Religious Experience: A Study in Human Nature) adlı eseridir. 1901-1902 yıllarında Edinburgh’da “Gifford Konferansı” (Gifford Lecture) olarak verdiği dersler daha sonra kitap olarak basılmıştır. Kitabının 9. ve 10. bölümleri *conversion* olgusundan bahsetmektedir. Eser, ampirik bir bakış açısına sahiptir. Anket cevapları ile dinî liderlerin ve dinî yapıları dikkat çeken, normalin ötesinde gelişim gösteren bireylerin biyografilerine de dayanmaktadır.¹⁸

Yukarıda bahsi geçen psikologlar araştırmalarını Hristiyan (Katolik, Protestan, Ortodokslar) topluluklar üzerinde yapmışlardır. Katolik olan birisinin Protestan, Protestan olan birisinin Ortodoks olması veya tam tersi dinî değişimleri incelemişlerdir.¹⁹ İlk araştırmacılar âni gelişen dinî değişime odaklanma eğilimindedir. Fakat James’in öğrencisi Pratt (1920) gibi bu tür aniden gelişen vakaların din değiştirme modeli geliştirmenin temeli olarak seçilmesine karşı çıkan araştırmacılar da olmuştur.²⁰ Örneğin, James’in Harvard’daki öğrencilerinden Pratt (1920) aşamalı bir şekilde din değiştiren bireylere odaklanmıştır.²¹ Bu bireylerin deneyimleri belli bir zaman aralığında gerçekleşmiştir ve bu deneyimler entelektüel bir arayış gerektirmiştir. Yine bu deneyimlerin Hristiyanlık ve diğer dinî geleneklerdeki din değiştirme örüntüsünü daha gerçekçi bir biçimde yansıttığı öne sürülmüştür.²² Pratt; İtalya, Hindistan, Rusya, İngiltere ve Amerika’da yaptığı uzun araştırmaları “Dinî Bilinç: Psikolojik Bir Araştırma” (The Religious Consciousness: A Psychological Study) kitabında

¹⁶ Ok, “James Bisset Pratt’in Din Psikolojisi Adlı Makalesinin Çevirisi ve Bir Değerlendirme”, 270.

¹⁷ George A. Coe, *The Psychology of Religion* (Chicago: The University of Chicago Press, 1916).

¹⁸ William James, *The Varieties of Religious Experience: A Study in Human Nature* (Londra: Longmans, Green & Co), 1902.

¹⁹ Pazarlı, *Din Psikolojisi*, 123.

²⁰ James Bisset Pratt, *The Religious Consciousness: A Psychological Study* (New York: Macmillan, 1920).

²¹ Pratt, *The Religious Consciousness: A Psychological Study*, 122-147.

²² Hood vd., *The Psychology of Religion*, 207.

yayımlamıştır. Katolik ve Ortodoks mezhepleri ile Hindistan'daki mezhepler arasındaki din değıştirme tecrübelerini incelemiştir.²³

Bu dönemden 1950-1960 yıllarına kadar Batı'da Amerikalı psikologlar farklı dinlere bağılı insanlar arasında iletişimin az olmasından ve başka bir dine geçiş hadisesinin çok nadir görölmesinden dolayı din değıştirme vakalarını Hristiyanlık çerçevesinde incelemişlerdir. Günahkârlık ve suçluluk duygusu, dindar olan toplum ile bütünleşme isteğı gibi motivasyonların insanları Tanrı'ya teslimiyete götüren motivasyonlar olduğundan bahsetmişlerdir.²⁴

1970'li yıllardan itibaren Batı'da hem Hristiyanlığın kendi içerisindeki mevcut dinî sistemlerdeki geleneğinin o zamana kadar vermiş olduğu cevapları daha mutlak bir şekilde yeniden düzenleyen akımlar hem de mevcut gelenekler dışında aynı sorulara yeni cevaplar sunan Doğı kaynaklı dinî akımlar yayılmaya başlamıştır.²⁵ ABD'deki ve Batı Avrupa'daki tarikatlar ve bu yeni akımların insanları cezbetmesi, Ortadoğı'da ve diğere bölgelerde İslâm'ın yeniden dirilişı, Hristiyanlığın karizmatik hareket ve kurtuluş teologları tarafından yeniden canlandırılması, Budizm'in köklerinin olduğu topraklarda yeni baharı yaşaması gibi hadiseler akademisyenleri din değıştirme sürecinin doğasını yeniden incelemeye teşvik etmiştir.²⁶

1990'lı yıllara kadar Batı akademisindeki din değıştirmeye yönelik birçok çalışma, din değıştirme vakalarının çağdaş Protestan Hristiyanların tanıklıklarındaki örtük kalıpları izlediğini kabul etme eğilimindeydi. Bu örüntü şu şekilde sıralanmıştır: âni, coşkulu, mânevî, geri döndürülemez ve kusursuz. İlerleyen zamanlarda bilim insanları din değıştirme olgusunu daha yakından incelemişler ve bu süreçte en önemli şeylerden birinin din değıştirmenin aslında bir kültürel, dinî ve tarihî bağlamdan diğere önemli

²³ Pazarlı, *Din Psikolojisi*, 123.

²⁴ Ali Köse, *Neden İslam'ı Seçiyorlar* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2019), 14.

²⁵ Ali Köse, *Milenyum Tarikatları* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2019), 16.

²⁶ Lewis R. Rambo, *Understanding Religious Conversion* (New Haven and London: Yale University Press, 1993), 1.

ölçüde farklılık gösterdiğini keşfetmişlerdir.²⁷ Amerikalı bir Müslümanın Hristiyanlığa geçiş deneyimi, Çinli bir Taocunun Budizm'e geçişinden çok farklı olması buna bir örnektir. Âni, coşkulu, geri döndürülemez ve kusursuz olan örtük Hristiyan din değiştirme modelinden uzaklaşan bilim insanları, din değiştirmenin aniden meydana gelen bir olaydan ziyade bir süreç olduğunu öne sürmeye başlamışlardır.²⁸

Örneğin, Rambo (1993) "Din Değiştirmeyi Anlamak" (Understanding Religious Conversion) isimli kitabında "Din değiştirme sürecini insanlar için deneyimlenebilir kılan faktörler nelerdir? Farklı din değiştirme süreçlerini nasıl açıklarız? Nasıl (ve belki niçin) din değiştirme olgusunun niteliğini sorgularız?" gibi inancın imkânına yönelik sorularla bilimsel bir çaba gösterdiğini belirtmiştir. Araştırma alanını, Moonculuk'u benimseyen kadın ve erkekler (Unification Church), Hristiyan olmuş Yahudiler ve Yahudi olmuş Hristiyanlar, Hristiyanlığı benimsemiş seküler Japonlar, dini geçmişi olan veya hiç olmayan Hristiyan olmuş Çinlilerden oluşturmuştur. Japonya ve Kore'ye din değiştirme deneyimlerini ve algısını karşılaştırmak amacıyla seyahatlerde bulunmuştur. Ayrıca Yahudilik ve Hristiyanlık arasında çift yönlü olarak din değiştirenlerin yanı sıra Ortodoks Yahudiliği benimsemiş seküler Yahudilerle de röportaj yapmıştır. Rambo, kitabının ön sözünde hakiki (genuine) din değiştirmeyi "Tanrı'nın gücüyle kişinin tam bir dönüşümü" olarak görmüştür. Bu dönüşüm (transformation), sosyal, kültürel, kişisel ve dinî güçlerin aracılığı sayesinde meydana gelirken din değiştirmenin kökten (radical) olması gerektiğine inandığını belirtmiştir.²⁹

Rambo din değiştirme araştırmalarının kültürel, sosyal, kişisel ve dinî sistem bileşenlerini içermesi gerektiğini ve değişim deneyiminin anlaşılabilmesi için sosyoloji, psikoloji, antropoloji ve din disiplinlerinin hesaba katılmasını önermiştir. Rambo'nun bütüncül model (holistic model) adı altında belirttiği bu önerilerini 2014 yılında Charles

²⁷ bk. Lewis R. Rambo - Charles E. Farhadian (ed.), *The Oxford Handbook of Religious Conversion* (New York: Oxford University Press, 2014).

²⁸ Chad M. Bauman, "Appreciation, Analysis, and Critique: The Oxford Handbook of Religious Conversion and the Future of Conversion Studies", *Pastoral Psychol* 67 (April 2018), 196.

²⁹ Lewis R. Rambo, "Preface", *Understanding of Conversion* (New Haven and London: Yale University Press, 1993), 12.

Farhadian ile editörlüğünü yapmış olduğu “Oxford Din Değişirme El Kitabı” (The Oxford Handbook of Religious Conversion) başlıklı kitapta bilim alanına kazandırdığı görülmektedir. Bu kitap, dinî değişim sürecinin birçok perspektiften incelenmesi bakımından öncü bir çalışmadır. Kitaptaki ana fikirlerden biri, din değişirme; psikolojik, sosyal, kültürel, politik ve dinî alanları da kapsadığından bu süreci analiz edebilmek için yeni yollara ihtiyaç duyulduğudur.³⁰ Ayrıca mümkün olduğu kadar çok dinin araştırma alanına dahil edilmesi gerektiğini öne sürmüşlerdir.³¹ Bu elkitabı bilinçli ve bütüncül din değişirme üzerine çok disiplinli ve disiplinlerarası araştırmayı desteklemekte ve bunun bir örneği olarak görülmektedir.³²

Bununla birlikte Batı’daki son dönem araştırmacılarından Pargament (1996), dinî değişimi başa çıkma perspektifinden ele almıştır.³³ Paloutzian ve diğer araştırmacılar (1999), din değişirme ve kişilik değişimi arasındaki ilişkiyi inceleyen araştırmalar da yapmışlardır.³⁴ Bununla birlikte Paloutzian (2005), dinî değişim ve manevî dönüşümü anlam sistemi unsurları içerisinde yeniden değerlendirmeyi önermiştir.³⁵ Son olarak Almanya’da Streib (2008) ve ekibi, biyografik analizlerle bağlantılı bir anlatı çerçevesinde dinden ayrılma sürecini sistematik olarak incelemek için nitel ve nicel yöntemlerin karma bir yöntemle kullanılmasını önermişlerdir.³⁶

³⁰ Lewis R. Rambo - Charles E. Farhadian, “Introduction”, ed. Lewis R. Rambo - Charles E. Farhadian, *The Oxford Handbook of Religious Conversion* (New York: Oxford University Press, 2014), 2.

³¹ Rambo - Farhadian, “Introduction”, 12.

³² Ines W. Jindra, “Toward an Integrative Theory of Religious Conversion: A Review Essay of the Oxford Handbook of Religious Conversion by Lewis R. Rambo and Charles F. Farhadian (2014)”, *Pastoral Psychol* 65 (Haziran 2016), 330.

³³ Kenneth I. Pargament, *Psychology of Religion and Coping: Theory, Research, and Practice* (New York: Guilford Press).

³⁴ Raymond F. Paloutzian vd., “Religious Conversion and Personality Change”, *Journal of Personality* 67/6 (December 1999), 1047-1079.

³⁵ Raymond F. Paloutzian, “Religious Conversion and Spiritual Transformation: A Meaning-System Analysis”, *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality*, ed. Raymond F. Paloutzian - Crystal L. Park (New York: Guilford Press, 2005), 331-347.

³⁶ Heinz Streib vd., *Deconversion: Qualitative and Quantitative Results from Cross-Cultural Research in Germany and United States* (Germany: Vandenhoeck&Ruprecht, 2009).

2. Türkiye’de Yapılmış Dinî Değişim Araştırmaları

Dinî değişimin din değiştirme yönü ile ilgili ilk doktora tezi, *Din Değiştirmede Psiko-Sosyolojik Etkenler* başlığı ile 1979 yılında Hüseyin Peker tarafından çalışılmıştır. Araştırmada 28 mühtedî ile mülakat yapılmıştır.³⁷ Konu ile ilgili yaşantısı yazılı olarak basın yayın organlarında (kitap, makale vb.) yer alan 82 din değiştirme hadisesi incelenmiştir. Ayrıca müftülüklerde yer alan din değiştirme nedenlerini iyi bir şekilde açıklamış olan 12 mühtedînin dilekçesi psikolojik yöntemlerle incelenmiştir. Peker, bireyin din değiştirmesinde etkili olan motivlerini incelediği çalışmasında, Müslüman olan Hristiyan ve Musevîler ile mülakata yer vermiş, incelediği dokümanlar arasında Müslüman iken Hristiyan olan mürted verilerinden de faydalanmıştır. Yani o dinler arası geçişlerde herhangi bir sınırlamada bulunmayarak hadisenin genel motiv kaynağına odaklanmıştır. Peker, bireyin bulunduğu dinden uzaklaşma motivleri olarak; “bulunduğu dinden tatmin olmama” ve “din adamlarının olumsuz davranışları” gibi sonuçlara ulaşmıştır. Bireyin yeni girdiği dine yaklaşımcı etken olarak; “girdiği yeni din akıl ve mantığına uygun bulma, dinine bağlı kişilerin olumlu davranışları, bir kimseyi sevmeye, topluma uyma isteği, toplumdaki kişilerin beğenisini kazanma isteği, ayıplanma ve hor görülme korkusu” motivlerini destekleyen bulgular ortaya koymuştur. Ayrıca, kişilik farklılıkları da bu deneyimleri kendine özgü deneyimler olarak kılmıştır. Araştırma, din değiştirme hadisesinin psiko-sosyal motivlerini ortaya koyması bakımından ve din psikolojisi alanında bir sonraki çalışmalara öncülük etmesi bakımından oldukça önem arz etmektedir.

Ali Köse (1994), Peker’in çalışmasından 18 yıl sonra Londra Üniversitesi’nde *Conversion to Islam: A study of Native British Converts to Islam: A Study of Native British Converts* başlıklı doktora tezini hazırlamıştır.³⁸ Bu eser “Neden İslam’ı Seçiyorlar? Müslüman Olan İngilizler üzerine Psiko-sosyolojik Bir İnceleme” adıyla

³⁷ Hüseyin Peker, *Din Değiştirmede Psiko-Sosyolojik Etkenler* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1979).

³⁸ Ali Köse, *Conversion to Islam: A Study of Native British Converts* (London: University of London, King’s College Department of Theology & Religious Studies, Ph.D. Dissertation, 1994).

1997 yılında Diyanet Vakfı İSAM Yayınevi tarafından Türkçe olarak yayımlanmıştır.³⁹ Araştırma, Müslüman bir ülkede yaşamayan mühtedîleri kapsamlı ve sistematik açıdan ele alan ilk çalışma olması itibarıyla önem arz etmektedir.⁴⁰ Köse, 50'si erkek 20'si kadın olmak üzere 70 İngiliz mühtedî ile mülakat gerçekleştirmiştir. İngiltere'de ikâmet eden göçmen ve İngiliz Müslümanların tarihçeleri ve dinî kuruluşlar ile ilgili bilgiler aktarmıştır. Ardından göçmen Müslümanların hangi tebliğ metotlarını tercih ettikleri hakkında sosyolojik bir çerçeve çizdikten sonra mühtedîlerin ihtidâ deneyimlerini çocukluk ve ergenlik devresi, ihtidâ süreci ve motivleri, ihtidâ sonrası değişim olmak üzere üç aşamada incelemiştir. Bu çalışmada, din değiştirme tecrübesinde mühtedî aktif bir rol oynadığı sonucuna ulaşmıştır. Mühtedî, bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde değerlerini yeniden gözden geçirmiş, hayatını yeni bir inanç ve değerler bütünü ile şekillendirmiştir. Ayrıca Köse, ihtidâ sürecinin başlangıcının duygusal temeller, gelişiminin ve sonucunun ise entelektüel temellere dayandığı sonucuna ulaşmıştır.

Ali Rıza Aydın (1995) “Dinî İnkârın Psiko-Sosyal Nedenleri” başlıklı doktora tezinde kişinin dinî inkâr davranışının psiko-sosyal nedenlerinin bilinmesini ve dinî değerleri inkâr edenlerin, inkâr etmesine sebep olan faktörleri ve bu süreçte hangi psikolojik aşamalardan geçerek inkâra ulaştıklarını belirlemeyi amaçlamaktadır.⁴¹ Araştırma, alandaki dinin inkâr boyutunu alanda ilk kez ele alan çalışma olduğu için oldukça önem arz etmektedir. Araştırmanın örnekleme, 1993-1994 yılları arasında Samsun, Ankara ve İstanbul illerinde yaşayan ve dinî değerleri inkâr eden 152 kişiden oluşmaktadır. Araştırmacı, araştırmasının teorik kısmında dinin inkârında etkili olan faktörleri iç ve dış faktörler olarak ele almıştır. Sonrasında anket yoluyla elde edilen bulgular ve yorumlara yer vermiştir. Elde edilen bulgulara göre katılımcıların dinî değerlere karşı inkârcı tutumlarının oluşmasında zihinsel gelişmenin ve okunan kitapların etkisinin fazla olduğu tespit edilmiştir. Aile, öğretmen ve içerisinde bulundukları grupların etkisinin ise az olduğu sonucuna varılmıştır. Katılımcıların almış oldukları dinî bilgiler

³⁹ Köse'nin çalışması ilk kez 1996 yılında Londra'da yayımlandı. bk. Ali Köse, *Conversion to Islam: A Study of Native British Converts* (New York: Kegan Paul International, 1996).

⁴⁰ Gülüşan Göcen - Büşra Gügen, “Türkiye’de Din Psikolojisi Alanında İhtida Üzerine Yapılan Araştırmaların İçerik ve Yöntem Bakımından İncelenmesi”, *İslâmi İlimler Dergisi* 12/3 (2017), 62.

⁴¹ Ali Rıza Aydın, *Dini İnkârın Psiko-Sosyal Nedenleri* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995).

bir süre sonra kendilerinde dinî bir çatışma meydana getirmiş bunun sonucunda katılımcılar inkârcı bir davranış sergilemişlerdir. İslâmî uygulamaların dünyadaki bir takım tezahürlerini ile dindarların tutum ve davranışları da katılımcıları olumsuz yönde etkileyen faktörler arasında yer almıştır.

Orhan Gürsu (1999), *Günümüzde Tasavvuf Yoluyla İslâm'a Yönelişin Sosyo-Psikolojik Analizi* yüksek lisans tezi ile Belçika, Hollanda, Almanya ve Fransa'da ve Yeni Zelandalı mühtedîlerle mülakatlar gerçekleştirmiştir.⁴² Araştırma, mistik ihtidâların özellikleri ve Batı'daki ihtidâ hadiselerinde manevî hareketlerin etkisini araştırması bakımından önem arz etmektedir.

Heon Choul Kim (2003), 2001 yılının Ocak ve Mart ayları arasında Güney Kore'de İslâm'ı seçen Kore Müslümanlarının din değiştirmesine sebep olan psiko-sosyal faktörleri incelemiştir.⁴³ Kore toplumunda İslâm algısı ve mühtedîlerin neden İslâm'ı seçtiğini anlama üzerine yapılan bu araştırma, 68 kişi ile yürütülmüştür. Araştırmada duygusal tecrübelerden kaynaklandığını ileri süren pasivist yaklaşım ile kişinin bizzat kendisinin entelektüel bir arayışa girdiğini savunan aktivist yaklaşım göz önünde bulundurulmuştur. Araştırma Uzak Doğu'daki mühtedîler üzerine yapılan ilk araştırma olması bakımından önem arz etmektedir.

Celal Çayır (2008), *Türkiye'de Din Değiştirip Hristiyanlığa Geçişin Psiko-Sosyal Etkenleri* doktora tezi ile Türkiye'de Hristiyanlığa (Protestanlığa) geçişin psiko-sosyal etkenlerini araştırmak için 90 kişiye anket uygulamıştır.⁴⁴ Katılımcıların bir kısmı ile de mülakat gerçekleştirmiştir. Mülakatlar gönüllü kişilerin katılımıyla yapılmıştır. Araştırmanın teorik bölümünde din değiştirme ile kişilik arasındaki ilişkilerden bahsedilmiş ve örneklemin kişisel özellikleri üzerinde durulmuştur. Bireylerin hangi yollarla ve niçin din değiştirdiği ile ilgili süreçleri inceleyen çalışmaların az sayıda

⁴² Orhan Gürsu, *Günümüzde Tasavvuf Yoluyla İslam'a Yönelişin Sosyo-Psikolojik Analizi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999).

⁴³ Heon Choul Kim, *Din Değiştirmenin Entelektüel Arkaplanı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001).

⁴⁴ Celal Çayır, *Türkiye'de Din Değiştirip Hristiyanlığa Geçişin Psiko-Sosyal Etkenleri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008).

olması; Türk toplumunda Hristiyanlığa geçiş, din eğitiminde yaşanan problemler, dinî sosyalleşmeyi etkileyen etkenler, sosyal ve kültürel hayatta teşekkül eden değişimlerin din değiştirmeyeyle ilişkisini ele alması bakımından bu çalışma önem arz etmektedir. Müslüman kültür içerisinde yetişmiş bir bireyin din değiştirmesine neden olan psikolojik, sosyolojik ve kültürel etkenler konusunda alana önemli katkılarda bulunan ilk çalışmalar arasında yerini almıştır.

Çayır, yaptığı araştırma sonucunda din değiştiren kişileri dört gruba ayırmıştır: Birinci grup, “gizli din taşıyan” yani Müslüman olmadığı hâlde Müslümanmış gibi davranan kimselerden oluşmaktadır. İkinci grup, İslâm’ı yeterince tanıyamamış, İslâmî yaşamdan uzak bir çevrede yetişmiş kimselerdir. Üçüncü grup, Katolik veya Ortodoks iken Protestan misyonerlerinin faaliyeti sonucu Hristiyan olan -aynı din içerisinde kalıp mezhep değiştiren- kimselerdir. Dördüncü grup, önceki dini İslâm olup daha sonra Hristiyan dinine geçenlerden; beşinci grup ise Ateist iken din değiştiren kişilerden oluşmaktadır. Çayır’ın bu gruplandırması, Türkiye’de din değiştiren bireylerin dinî göç sahası içerisinde hangi yönden bir dine geçildiğini göstermesi bakımından önemlidir. Araştırma, din değiştirme hadisesini, daha önceki çalışmalardan da faydalanarak, din değiştirme öncesi süreç, din değiştirme süreci, din değiştirme sonrası süreç olmak üzere üç başlık altında incelemiştir. Çayır, araştırmasında, bulunduğu dinî inançtan ayrılarak Hristiyanlığa geçiş sürecinde örneklemin pasif karakterli olduğu ve kademeli din değiştirme hadisesi gerçekleştiği, din değiştiren kişilerin çoğunluğunun demokratik bir aile yapısına sahip olduğu, din değiştirmede etnik ve dinî farklılığın önemli bir etken olduğu, büyük çoğunluğunun dinî bir eğitim aldığı, din değiştirmede şehir hayatının ve genel ağın önemli etkenler olduğu gibi sonuçlara ulaşmıştır.

Tuba Bosnalı (2003), *Din Psikolojisi Açısından Dine Dönüşün Bireyin Kişilik Gelişimine Etkisi* yüksek lisans tezi ile dine dönüş ve kişilik kavramlarının semantik tahlillerini yapmıştır.⁴⁵ Çalışmada, dine dönüş deneyimi esnasında, insanın ruhsal dünyasını yansıtan bilgi ve olaylara belirli bir bakış açısı kazandırdığı düşünülen dinî

⁴⁵ Tuba Bosnalı, *Din Psikolojisi Açısından Dine Dönüşün Bireyin Kişilik Gelişimine Etkisi* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003).

metinler incelenmiştir. Dine dönüş öncesi ve sonrası davranışların çözümlemesinde fenomenolojik yorumlama yapılmıştır. Çalışmada elde edilen veriler, dine dönüşün ve dinî değerlerde yoğunlaşmanın kişiliği güçlü duruma getireceği inancıyla pragmatik bir yorum ile düzenlenmiştir. Araştırmada, sağlıklı bir dine dönüş yaşanıp dinî değer ve inançlara gereken özen gösterildiğinde, toplumda psikolojik ve ahlâkî anlamda kişilik sahibi bireylerin yer alacağına ve dinin zihinsel, toplumsal, duygusal problemlere sunduğu çözümler doğrultusunda dindar bir kişiliğe sahip olan fertlerin daha güçlü bir kişilik geliştireceği sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca adalet, samimiyet, sadakat, tevazu, itaat gibi hasletlerle kişinin dine dönüşünde hakikati daha kolay onaylama anlamında bir paralellik bulunduğunu saptamıştır. Kişilerin vicdan ve akılları ile hakikati kolay bir şekilde onaylayamamasının altında yatan sebebin ise kişiliklerinin dinî-ahlâkî hidâyetle güçlenmemesi olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Zainab Ajoke Oshun (2010), *Hristiyanlıktan İslâm'a İslâm'dan Hristiyanlığa Geçişin Psiko-Sosyal Sebepleri Nijerya Örneği Üzerine Bir Araştırma* yüksek lisans tezi ile Yoruba halkını ve bu halk üzerinde gözlemlenen dinî değişimi din değiştirme boyutu üzerinden ele almıştır.⁴⁶ Araştırmada, 11 Eylül'den sonra İslâm dininden Hristiyanlığa geçişin arttığı, din değiştirdikten sonra eski dine geri dönüşün yaşanmadığı, yeni dine geçişte en önemli etkenin arkadaş olduğu, ebeveynleri farklı dinlere mensup çocukların annelerinin dinini yaşamayı tercih ettikleri sonuçlarına ulaşılmıştır. Araştırmanın hem Afrika'da gerçekleşmiş olması hem de araştırmaya katılanların büyük bir kısmının Müslüman ve Hristiyanların eşit olduğu bir toplumda yaşıyor olması oldukça önem arz etmektedir.

Mecit Altun (2012), *Müslüman olan Almanlar Üzerine Psiko-Sosyal Bir İnceleme* yüksek lisans tezi ile kavramsal çerçevenin ardından Almanya'daki dinî ortam ve dinî hayat ile ilgili bilgi verilmiştir.⁴⁷ Çalışmada mülakat yöntemi aracılığıyla mühtedîlerin

⁴⁶ Zainab Ajoke Oshun, *Hristiyanlıktan İslâm'a İslâm'dan Hristiyanlığa Geçişin Psiko-Sosyal Sebepleri Nijerya Örneği Üzerine Bir Araştırma* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010).

⁴⁷ Mecit Altun, *Müslüman Olan Almanlar Üzerine Psiko-Sosyal Bir İnceleme* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012).

İslâm dinine girmesine sebep olan psiko-sosyal nedenler ve din değiştirme sonrası yaşanan değişim ortaya koymuştur. Mülakat 20 kişi ile gerçekleşmiştir. Araştırmanın sonucunda mühtedîlerin dinî grupların çalışmalarını ön plana çıkardığı herhangi bir beyana rastlanmamıştır. Din değiştiren kişilerin araştırma, hazırlık ve değerlendirme yaparak dinî değişimlerini bir süreç içerisinde gerçekleştirdiği ve belirli bir zaman sürecinde yeni dini içselleştirmeye zaman ayırdıkları anlaşılmıştır. Entelektüel ilgi, bireyin hayatında değişim yapma arzusu, manevî doyumsuzluk gibi birçok unsurun kişinin din değiştirmesinde etkili olduğu görülmüştür. Din değiştirmenin kişiye özel ve kişinin kendi şartlarında gerçekleştiği bir olgu olduğuna ve din değiştiren bazı kişilerin hayatı derinden değiştirken bazılarının ise yüzeysel bir değişim yaşadığı tespit edilmiştir.

İlir Rahimi (2013), *Kosova’da Din Değiştirmenin Psiko-Sosyolojik Etkenleri* isimli Kosova’da yaşayan Müslüman asıllı Arnavutların kendi dinlerinden uzaklaşarak Hristiyan olduklarını incelediği yüksek lisans tezinde, din değiştirme ile ilgili konuları ve din değiştirmeye neden olan faktörleri incelemiş, din değiştirme sonrasında kişide meydana gelen değişimleri tespit etmiştir.⁴⁸ Böylece, Kosovalı Arnavut halkının aile ve sosyo-kültürel yapısı, toplumsal ilişki biçimleri, dinî kimlik gelişimi ve dinî sosyalleşme ile ilgili sorunları hakkında önemli veriler elde etmeyi hedeflemiştir. Araştırmanın sonucunda dinî arayış içerisinde olmayan Müslümanların, Misyonerler tarafından gerçekleştirilen yoğun propaganda, ikna çalışmaları ve diğer etkiler sonucunda Protestan oldukları ortaya konmuştur.

Kenan Sevinç (2016), *Psikososyal Açıdan İnançsızlığın Oluşum ve Gelişimi* doktora tezi ile 2014 yılında 2548 katılımcıyla ABD’de ve 2015 yılında ise 502 katılımcıyla Türkiye’de anket, 2014-2015 yılları arasında ise 32 Türk ve yabancı katılımcıyla mülakat gerçekleştirmiştir.⁴⁹ İnançsızlığın gelişiminde çevresel ve duygusal etkenlerin entelektüel etkenleri öncelediği, sonradan inançsız olanların inançsız büyüyenlere göre daha düşük eğitim düzeyine sahip olduğu, inançsızların inançsızlıklarının gerekçesi

⁴⁸ İlir Rahimi, *Kosova’da Din Değiştirmenin Psiko-Sosyolojik Etkenleri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013).

⁴⁹ Kenan Sevinç, *Psikososyal Açıdan İnançsızlığın Oluşum ve Gelişimi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016).

olarak entelektüel sebepleri gösterme eğiliminde bulundukları sonuçlarını ortaya koymuştur.

Elif Gündüz (2019), *Din Değiştirme ve Radikalleşme İlişkisi: Alman Mühtedîler Üzerine Nitel Bir Araştırma* yüksek lisans tezi ile Almanya'daki mühtedîlerde radikalleşme eğilimi olma durumunu tespit etmiştir.⁵⁰ Gündüz, araştırmasında din değiştirme tipleri ve radikalleşme ilişkisi, din değiştirme süreci ve bu süreçte radikalleşmeye iten sebepler üzerinde durmuştur. 22 mühtedînin katılımıyla gerçekleşen mülakatlarda, mühtedîlerin radikalleşme eğiliminin belirli düzeylerde sınırlı kaldığı ve katılımcıların radikal olarak değerlendirilemeyeceği sonucuna varmıştır.

Emrah Kotoriç (2019), *Bosna Hersek'te Din Değiştirme ve Dini Dönüşümde Psiko-Sosyal Etkenler (Tuzla Örneği)* yüksek lisans tezi ile din değiştirme ve dini değişimde psiko-sosyal etkenleri ele almıştır.⁵¹ Araştırmada savaş dönemi sonrası Bosna Hersek'te yaşanan savaş sonrasında ortaya çıkan dindarlaşma ve bu süreç içerisinde ortaya çıkan belirli akımlar ele alınmıştır. Dinî değişimde Selefilik akımının 35 kişilik bir grup üzerindeki psiko-sosyal etkenleri mülakat yapılarak incelenmeye çalışılmıştır. Gözlem ve mülakat sonucunda, dinî değişim tecrübesi yaşamış olan insanların bir gruba, cemaate, tarikata ya da görüş ayrılığına bağlı olma eğiliminde olmadıkları anlaşılmıştır. Kotoriç, araştırma sonucunda dinî değişim yaşayan kişileri üç grupta değerlendirmiştir: Birinci grup, savaştan önce dinini özgürce yaşayamayan bireylerden oluşmaktadır. Savaş bitiminde ve dinî değişim destekleyen faaliyetlerin etkisiyle inançlarını rahatlıkla ortaya koyabilmişlerdir. İkinci grup, savaş zamanında doğan insanlardan oluşmaktadır. Çoğu yetim olan bu insanların İslâm'ı daha yeni tanımaya başladıkları süreçte Arapların yaptıkları yardım ve destek projelerlerinin etkisi, dinî eğitim kursları ve benzeri çalışmalarda geçirilen vaktin etkisiyle dinî değişim yaşamışlardır. Üçüncü grup ise mühtedîlerin dinî bilgileri edinme sürecinde devlet kurumlarına başvurup gerekli

⁵⁰ Elif Gündüz, *Din Değiştirme ve Radikalleşme İlişkisi: Alman Mühtedîler Üzerine Nitel Bir Araştırma* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

⁵¹ Emrah Kotoriç, *Bosna Hersek'te Din Değiştirme ve Dini Dönüşümde Psiko-Sosyal Etkenler (Tuzla Örneği)* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

bilgileri alamayan ve ilgisiz bırakılan insanlardan oluşmaktadır. Bu kişiler, Selefilik ile karşılaşmış ve onların ilgisi sonucunda bu görüşü benimsemişlerdir.

Dinî değişim konusu ile ilgili önemli çalışmalardan biri de Kayıklık'ın (2017) editörlüğünü yapmış olduğu *Arayış Değişim ve Din* adlı eserdir.⁵² Eser, dinî değişim olgusunu farklı kültürlerden çeşitli yönleriyle örnekler vererek ele alması bakımından oldukça önem arz etmektedir. Kitap, Kayıklık'ın Bireysel Yaşamda Dinsel Değişim adlı makalesi ile konuya ilişkin teorik bir çerçeve çizerek başlamaktadır.⁵³ Ardından yine Kayıklık'a ait Gazâlî'de Dinsel Yaşayışın Evrimi bölümünde Gazzâlî'nin iç değişiminin gelişim aşamalarını psikolojik bir bakış açısıyla incelenmiştir.⁵⁴ Hem bireysel dokümanlardan yararlanılarak dinî yaşayışın incelenmesi hem de merkezinde Müslüman bir âlimin derûnunda gerçekleşen değişimin incelenmiş olması bakımından bu bölüm oldukça dikkat çekicidir. Ardından Yapıcı'ya ait *Buruşuk Nefisten Ütüsüz Ruha: Didem Madak'ta Değişimin İzini Sürmek* adlı bölüm yer almaktadır. Bölümde yazar, Didem Mamak'ın şiirlerinde kutsala yolculuğunun değişim izlerini sürmektedir.⁵⁵ Bu bölümleri takiben Necip Fazıl Kısakürek'te Dinsel Değişim, Muhammed Esed'de Dinî Değişimin Psikolojik Analizi, Malcolm X: Krizlerin Potasında Bir Aksiyoner, Müslümanlıktan Hristiyanlığa Geçişin Sebepleri Üzerine Sosyo-Psikolojik Bir İnceleme ve Dinî İnkârın Psikolojik Kaynakları Turan Dursun Örneği yer almaktadır.⁵⁶

⁵² Hasan Kayıklık (ed.), *Arayış Değişim ve Din* (Adana: Karahan Kitabevi, 2017).

⁵³ Hasan Kayıklık, "Bireysel Yaşamda Dinsel Değişim", *Arayış, Değişim ve Din*, ed. Hasan Kayıklık (Adana: Karahan Kitabevi, 2017), 7-30.

⁵⁴ Hasan Kayıklık, "Gazâlî'de Dinsel Yaşayışın Evrimi", *Arayış, Değişim ve Din*, ed. Hasan Kayıklık (Adana: Karahan Kitabevi, 2017), 31-54.

⁵⁵ Asım Yapıcı, "Buruşuk Nefisten Ütüsüz Ruha: Didem Madak'ta Değişimin İzini Sürmek", *Arayış, Değişim ve Din*, ed. Hasan Kayıklık (Adana: Karahan Kitabevi, 2017), 55-67.

⁵⁶ Nesibe Esen, "Necip Fazıl Kısakürek'te Dinsel Değişim", *Arayış, Değişim ve Din*, ed. Hasan Kayıklık (Adana: Karahan Kitabevi, 2017), 69-102; Saffet Kartopu, "Muhammed Esed'de Dinî Değişimin Psikolojik Analizi", *Arayış, Değişim ve Din*, ed. Hasan Kayıklık (Adana: Karahan Kitabevi, 2017), 103-143; Mehmet Atalay, "Malcolm X: Krizlerin Potasında Bir Aksiyoner", *Arayış, Değişim ve Din*, ed. Hasan Kayıklık (Adana: Karahan Kitabevi, 2017), 69-102; Asım Yapıcı, "Müslümanlıktan Hristiyanlığa Geçişin Sebepleri Üzerine Sosyo-Psikolojik Bir İnceleme", *Arayış, Değişim ve Din*, ed. Hasan Kayıklık (Adana: Karahan Kitabevi, 2017), 189-238; Hasan Kayıklık, "Dinî İnkârın Psikolojik Kaynakları Turan Dursun Örneği", *Arayış, Değişim ve Din*, ed. Hasan Kayıklık (Adana: Karahan Kitabevi, 2017), 239-254.

Görüldüğü üzere yurtiçinde yapılmış araştırmalarda dinî değişimin din değiştirme yönüne daha çok ağırlık verilmiş; dine dönüş ve dinî inkâr yönünde çok az çalışma yapılmıştır. Bir sonraki bölümde dinî değişim ile ilgili kavramları ele almaya gayret edeceğiz.⁵⁷

⁵⁷ Araştırmamız esnasında hidâyete erme sürecinin oluşumu ve sonuçları ile ilgili yapılan bir makale çalışmasına da rastlanılmıştır: Araştırmada İslâm kültürü içerisinde doğup hayatlarının belirli bir döneminde dinden uzaklaşmış bireylerin hidâyet deneyimleri 27 kişiyle yapılan mülakat yoluyla psiko-sosyal açıdan incelenmiştir. Bu çalışma ile çocukluğunda formel dinî eğitim almamış katılımcılar dayak yeme, kovulma, batıl inançlara şahit olma gibi durumların kendilerinde dinî memnuniyetsizliğe sebep olduğunu belirtmiştir. Kadın katılımcıların bazıları, kültürel ve dinî değerlerle desteklenmiş olumsuz kadın imajından dolayı gençliğinde dinden uzaklaştıklarını belirtmişlerdir. Çoğunluğu erkek olmak üzere, katılımcılar hidâyet öncesindeki bağımlılıklarından kurtulma kararı aldıklarını belirtmişlerdir. Araştırmada, hidâyete erme sürecisince entelektüel motivin ön plana çıktığı, iyi dindarlarla ve dinî gruplarla karşılaşma gibi faktörlerin de etkili olduğu görülmüştür. Ali Ayten vd., “Formation and Consequences of the Conversion Process: A Qualitative Study of Adult Converts”, *İlahiyat Studies A Journal on Islamic and Religious Studies* 10/2 (December 2019).

I. KAVRAMSAL ve KURAMSAL ÇERÇEVE

A. Dinî Değişim ile İlişkili Kavramlar

1. İslâm Dininde Dinî Değişim ile İlişkili Kavramlar

a. Din

Arapça bir kelime olan ve çoğunlukla belirli inanç sistemlerini ifade eden din terimi, Arap dilinde “yol, hayat tarzı, hesap günü, kanun, hüküm” gibi çeşitli anlamlarda kullanılmaktadır. Bu anlamlara göre din, “insanın her türlü inancını, düşüncesini, tavır ve davranışlarını ifade eden, insanın yaşam tarzı ya da yaşamında izlediği yol” şeklinde tanımlanabilir. Batı dillerinde ise dinin karşılığı olan *religion* kavramının nasıl anlaşılması gerektiği konusunda farklı görüşler vardır. Dinin ne olduğuna dair yaygın kanı, dinin, “insanın Tanrı, metafizik âlem ya da kutsala yönelik duygu, düşünce ve davranışlarını ifade eden sistem” olduğudur.⁵⁸

Din, ne olduğu, hangi bileşenleri içerdiği, insan hayatındaki yeri ve işlevi açısından ilk zamanlardan itibaren tartışılan bir kavramdır. Zaman değiştikçe din, toplum ve insan da değişim göstermiş, birey bu değişimde kendi rolünü üstlenmiştir. Her çağın her toplumun her dinin hatta her dindarın kendine özgü din tanımı olduğu gibi her din biliminin de kendi perspektifi içerisinde sunduğu bir din tanımı vardır. Örneğin, etnolog ve antropologlardan din konusu ile ilgilenenlerin çoğunluğu dinin tarifi konusuna eğilmişlerdir. İngiliz antropoloğu E. B. Taylor dini “ruhi varlıklara inanç” şeklinde açıklamıştır. Sosyologlar dinin tarifi konusunda, dinin özüne ve fonksiyonel bir din anlayışına yönelik tanımlar yapmışlardır. August Comte, dini “Daha müspet düşünce şekilleri karşısında silinip ortadan kaybolmaya mahkûm bir ilkel ve büyüsel düşünce tarzı” olarak, Durkheim ise “Kutsal şeylerle ilgili inanç ve amellerden meydana gelen

⁵⁸ Şinasi Gündüz (ed.), *Yaşayan Dünya Dinleri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 19.

ve bu inanç ve amellerin ona bağlananları mânevî bir birlik meydana getiren bir cemaatte birleştirdiği dayanışmalı bir sistem” olarak tanımlamıştır.⁵⁹

Din kavramını din psikolojisi açıdan incelediğimizde ise özsel, işlevsel ve hem özsel hem de işlevsel açıdan ele alındığını görmekteyiz. Özsel tanımlardaki bakış açısı, dinî olguları kültür içerisinde kendine has bir gerçeklik olarak görür. Bu bakış açısına göre, dinin sahip olduğu unsurlar dokunulmazdır ve başka kültürlerle indirgenemezler. Dinin esasında tabiatüstü ile bir ilişki vardır. Bundan dolayı özsel bakış açısı tabiatüstü ve kutsal olduğuna inanılan bir varlığı temel alır. Dindar insanın kendisinin ötesinde nesnel bir gerçeklik olan yaratıcısı ile kurduğu ilişkide hissettiği, içsel ve şahsî bir gerçekliktir. Böylece din, dindar insanın hayatında kendisini belli tarzda ve ölçüde inanç ve uygulamalar, duygu ve tecrübeler, düşünce ve tasavvurlar, tutum ve davranışlar yoluyla belirgin kılar.⁶⁰ William James’e göre bu ilişki “doğrudan kalpten kalbe, ruhtan ruha ve insanla yaratıcı arasındadır.”⁶¹

İşlevsel tanımlar, dinin, dindarların bireysel ve toplumsal hayatlarında gözlemlenebilen birçok etki ve işlevinden bahseder. Örneğin Erich Fromm dini “Bir grup tarafından paylaşılan ve kişiye kendine bir yön bulmasını sağlayacak bir zemin ve bir tapınma nesnesi sunan düşünceler ve eylemler sistemi.” olarak tanımlamıştır.⁶² Fromm burada tüm ideolojilere veya insanî tutkulu bağlanma biçimlerine din denilebileceği sonucuna varmıştır. Bu tarz işlevsel tanımlarda dinin belli bir özelliği veya işlevi odak noktasına alınarak, bütün bir dinî sistemin düzenlenme gayreti dikkat çekmektedir.⁶³

Dinin özsel ve işlevsel özelliklerini birleştiren bir tanımlı antropolog olan Geertz’de görüyoruz. Geertz’e göre,

⁵⁹ Ünver Günay, *Din Sosyolojisi* (İstanbul: İnsan Yayınları 2012), 218-223.

⁶⁰ Hayati Hökelekli, “Din, Dindarlık ve Boyutları”, *Din Psikolojisi*, ed. Hayati Hökelekli (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları 2010), 26.

⁶¹ James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, 41.

⁶² Erich Fromm, *Psikanaliz ve Din*, çev. Elif Erten (İstanbul: Say Yayınları, 2021), 31-35.

⁶³ Hökelekli, “Din, Dindarlık ve Boyutları”, 27.

“Din, varoluş konusunda genel mahiyette kavramlar dile getiren ve insanlarda güçlü, derin, kalıcı motivasyonlar ve ruhî eğilimler uyandıracak tarzda etkide bulunan bir semboller sistemidir. Dile getirdiği kavramlara öyle bir gerçeklik özelliği sağlar ki, bunların etkisiyle yaşanan motivasyonlar ve ruhî eğilimler ancak gerçeğe dayanmakla gözüktürler”⁶⁴

Geertz’in tanımı, genel mahiyetteki kavramlar ile tabiatüstü varlık veya varlıklarla kurulan ilişkiden, semboller ile söz ve ifadeler, ibadet ve ayinler, eşya ve mabetler ile dini görünür kılan temsillerinden ve ayrıca dinin insan üzerindeki etkisinden ve faydasından da bahsettiği için önemlidir.⁶⁵

Dinde var olan özellikleri üç maddeyle açıklamak toparlayıcı olacaktır:

- a) Her dinde, her şeyden aşkın ve kuvvetli olduğuna inanılan bir varlığın ya da varlıkların kabulünün ve inancın hareket noktasını oluşturduğu,
- b) Her dinde bir inananın var olması. Dinin o inananın hayatında görünüm kazanması,
- c) İnananın, inanılana karşı yerine getirmekle yükümlü hissettiği görevlerin, taleplerin varlığıdır. Bunlar, ibadetler, dinî ve ahlâkî fiiller vb. olabilir.⁶⁶

b. Tövbe

Arapça’da tövbe (tevb, metâb) “geri dönmek, rücu etmek, dönüş yapmak” anlamındadır.⁶⁷ Din terminolojisinde tövbe; bireyin dininin uygun görmediği davranışları terk etmesi ve bir daha o davranışı yapmayacağına dair söz vermesidir.⁶⁸ Tövbe ile bağlantılı bir kavram olarak günah ise kutsal olduğuna inanılan doğaüstü varlık alanlarıyla ilgili dinî bir kavramdır. Kutsalın olduğu her yerde onun ile ilgili emir ve yasaklar da bulunur. Günah, bu emirlere karşı gelinmesi ve yasakların çiğnenmesi ile

⁶⁴ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 69.

⁶⁵ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 70.

⁶⁶ Kerim Yavuz, “Din Psikolojisinin Araştırma Alanları”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (Haziran 1982), 88.

⁶⁷ Bekir Topaloğlu, “Tövbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 5 Şubat 2022).

⁶⁸ Peker, *Din Psikolojisi*, 131.

gerçekleşen dinî, ahlâkî ve vicdanî açıdan sorumluluğu olan bir olgudur.⁶⁹ Kişi, böyle bir sorumluluğu yerine getirmediği zaman suçluluk hisseder. Tövbe, kişinin bu “günahkârlık” duygusunu hafifletmesi ve üzerinden atabilmesi için savunma mekanizması işlevi görür.⁷⁰

İsfahânî'ye göre, tövbe en güzel şekilde günahı terk etmektir.⁷¹ Tövbeyi dinî bir davranış yapan en önemli nokta, Allah'ın istemediği bir hareketi yapmış olması nedeniyle kişinin, Allah eli arasının açıldığı şuuruna varması ve Allah'ın rızasını kazanmak için bu hareketten vazgeçmesidir.⁷²

Gazzâlî tövbeyi fiil, hâl ve ilimden meydana gelen üç aşama ile gelişen ve birleşen bir mânadan ibaret görmüştür: İnanan kişi, günahlarının Allah ile arasında bir perde olduğunu kesin olarak bilir ve bu hâl ile kalbinde acı meydana gelir. Eğer Allah ile arasındaki bu perdeye kişinin kendi yaptıkları sebep olduysa kişi yaptığı eylemlerden dolayı pişmanlık hisseder. Bu hâlin şimdiki zamanla alakası kişinin yapmış olduğu günahı terk etmesidir. Gelecek ile alakası ise sevdiği Allah ile arasında bulunan perdeye sebep olan günahı terk etmeye hayatının sonuna kadar azimli olmasıdır. Geçmiş ile alakasına gelince, o da eğer yapabiliyorsa hatalarını ve eksiklerini telafi etmesidir. Örneğin; namaz kılmayan birinin namazlarını kaza etmesi gibi. Ancak, tövbe ettiği konu telafisi yapılamayacak bir şey ise kişi pişmanlıkla affolunur.⁷³

c. Hidâyet

Hidâyet (*hüdâ, hedy*) “doğru yola girmek, doğru yolu göstermek” anlamında mastar, “doğru yol, kılavuzluk” anlamında isim olarak kullanılır. “Amaca ulaştıracak yolu

⁶⁹ Ömer Faruk Harman, “Günah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 5 Şubat 2022).

⁷⁰ Ali Köse, “Günah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 5 Şubat 2022).

⁷¹ Rağıb el-İsfahani, *Müfredat*, çev. Mustafa Yıldız (İstanbul: Çıra Yayınları, 2017), “T-V-B”, 187.

⁷² Hüseyin Peker, “Tövbe, Dine Dönüş ve Din Değiştirme”, *Din Psikolojisi*, ed. Hayati Hökelekli (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2010), 216.

⁷³ Ebû Hâmid Muhammed el- Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*, çev. Mehmet A. Müftüoğlu (İstanbul: Çelik Yayınevi, 2016), 7/10.

gösterme, bu yol için kılavuzluk etme” olarak tanımlanabilir.⁷⁴ Hidâyetin, İslâm dininin kutsal kitabı olan Kur’ân’ı Kerîm’in ilk sûresinde “*Bize doğru yolu göster.*” şeklinde talep edilen bir yol olarak sunulduğunu görürüz.⁷⁵

İsfahânî, Allah’ın insana hidâyet etmesini dört merhalede inceler:

Birincisi, fitrî hidâyet olarak adlandırabileceğimiz, bütün insanların gücü nispetinde faydalandığı hidâyettir. Buna delil olarak şu âyet verilebilir: “*Firavun, ‘Rabbiniz de kimmiş ey Musa?’ dedi. O da, ‘Bizim Rabbimiz her şeye hilkatini (varlık ve özelliğini) veren, sonra da doğru yolu gösterendir, dedi.’*”⁷⁶

İkincisi, peygamberlerin vesilesiyle gönderilmiş, vahiy ile insanlara yapılan çağrı ve öğretim şekli olan hidâyettir: “*Onları, emrimiz uyarınca doğru yolu gösteren öncüler yaptık ve kendilerine hayırlı işler yapmayı, namaz kılmayı zekât vermeyi vahyettik. Onlar, daima bize ibadet eden kimselerdi.*”⁷⁷

Üçüncüsü, sadece hidâyete erenlerin mazhar olduğudur: “*Allah, doğru yola gidenlerin hidayetini arttırır. Sürekli kalan iyi işler, Rabbinin nezdinde hem mükâfat bakımından daha hayırlı, hem de âkıbetçe daha iyidir.*”⁷⁸

Son olarak ise âhirette cennete götürecek hidâyettir: “*(Cennette) onların altından ırmaklar akarken, kalplerinde kinden ne varsa hepsini çıkarıp atarız. Ve onlar derler ki: ‘Hidayetiyle bizi (bu nimete) kavuşturan Allah’a hamdolsun! Allah bizi doğru yola iletmeseydi kendiliğimizden doğru yolu bulacak değildik. Hakikaten Rabbimizin elçileri*

⁷⁴ Yusuf Şevki Yavuz, “Hidâyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (Erişim 5 Şubat 2022).

⁷⁵ *Kur’ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, çev. Hayrettin Karaman vd. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), el-Fâtiha 1/6.

⁷⁶ Tâhâ 20/49-50.

⁷⁷ el-Enbiyâ 21/73.

⁷⁸ Meryem 19/76.

*gerçeği getirmişler.’ Onlara: İşte size cennet; yapmış olduğunuz iyi amellere karşılık ona vâris kıldınız diye seslenilir.”*⁷⁹

İsfahânî, bu şekilde sıralanan dört hidâyet türünün her birini bir sonraki merhaleye bağlamaktadır. Birincisini bulamayanın ikincisini de bulamayacağını, ikinci aşamaya ulaşamayanın üçüncüsü ve dördüncüsüne erişemeyeceğini söylemektedir. Aynı şekilde insanın sadece birinci aşamada olup diğerlerine erişememesi de mümkündür. Bu hidâyetler içerisinde sadece ikinci aşamada yer alan hidâyet türü insana nispet edilmiştir o da yukarıda bahsettiğimiz gibi davet etmek, tanıtmak ve yol göstermekten ibarettir.⁸⁰

Din psikolojisinde hidâyet, bireyin hayatında gerçekleşen derin bir karışıklıktan sonra hislerinde ve fikirlerinde meydana gelen değişmeyi ifade eder. Şuuru bu dereceye ulaşmış olan kimse o zamana kadar görülmemiş büyük bir irade kuvveti, yüksek bir kavrayış ve anlayış kabiliyetine sahip olur. Bir nevi ideal değiştirmek olan hidâyet; bireyin tavır ve hareketlerinde köklü bir değişim gerçekleştirir.⁸¹ Hidâyete eren kişi, eski inançlarının yerine yeni inançlar ve davranışlar kazanarak, farklı bir istikamete yönelir. Dinî inançlarını hayatının merkezine alarak sosyal yaşamını dinine göre düzenlemeye dikkat eder ve görevlerini itinalı bir şekilde yerine getirmeye çalışır. Hidâyete erme süreci aynı zamanda dindarlaşmak olarak da ifade edilebilir. Pek çok etkenin sebep olabileceği hidâyet sürecinde insanların yaşadıkları olumlu ya da olumsuz olaylar, onları düşünmeye ve sorgulamaya sevk edebilir. Dine dönüşte tövbe önemli bir merhaledir. Birey tövbe ile hayatını dinî ilkelere göre yeniden düzenleyebilir ve geçmişteki hatalarını tekrar etmemek üzere kesin bir irade gösterebilir.⁸²

d. İhtidâ

Sözlükte “doğru yolu bulmak; yol göstermek” anlamlarına gelen Hüdâ (hedy, hidâyet) kökünden türemiştir. İhtidâ, kişinin başka bir dine mensupken veya inançsızken İslâm

⁷⁹ el-A’râf 7/43.

⁸⁰ Yavuz, “Hidâyet”.

⁸¹ Pazarlı, *Din Psikolojisi*, 121.

⁸² Köse - Ayten, *Din Psikolojisi*, 138-139.

dinini benimseme durumudur. İhtidâ eden kimseye mühtedî denir.⁸³ Kur’ân’a göre ihtidâ, kişinin hayatını İslâm’a göre biçimlendirmesi durumudur yani kişinin arınmaya niyetlenmesi ve hüdâyâ tâbi olmayı istemektir. Buna göre hidâyet olaylarına “dine dönüş”, ihtidâ olaylarına ise “din değiştirme” diyebilmekteyiz.⁸⁴

Din psikolojisinde, hidâyet ve ihtidâ tecrübesinin her ikisi de temelde değişmeyi ve bir hâlden başka bir hâle geçişi ifade etmekle birlikte birbirine benzer ruhsal işleyişe sahiptirler.⁸⁵

e. Ridde ve İrtidat

Sözlükte “dönmek, geri çevirmek, kabul etmemek” anlamlarına gelen redd ve irtidat, İslâm kültüründe, Müslüman bir kişinin kendi iradesiyle İslâm dininden çıkmasını ifade etmektedir. İrtidat eden erkeğe mürted, kadına mürtedde denir.⁸⁶

2. Batı Literatüründeki Kavramlar

a. Conversion

Batı literatüründe yer alan dinî değişim çalışmalarını incelediğimizde bu araştırmaların çoğunlukla “religious conversion” kavramı çatısında toplandığı görülmektedir. *Conversion* kelimesinin sözlükteki ilk anlamı değiştirme, dönüştürme, çevirme, bir eylemin ya da sürecin başka bir forma dönüşmesidir.⁸⁷ Bununla birlikte “from, to” ile de din değiştirme, dönme, ihtidâ; bir insanın tümü ile yeni bir dinî inancı ya da yeni bir

⁸³ Ali Köse, “İhtidâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 5 Şubat 2022).

⁸⁴ Ahmet Albayrak, “Conversion”, *The Qur’an an Encyclopedia*, ed. Oliver Leaman (London and New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2006), 152.

⁸⁵ Pazarlı, *Din Psikolojisi*, 121.

⁸⁶ İrfan İnce, “Ridde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 5 Şubat 2022).

⁸⁷ Andrew Delahunty vd., *Collins Cobuild English Language Dictionary*, ed. John Sinclair (London: William Collins, 1988), “Conversion”, 311.

siyasal görüşü vb. kabul etmesi anlamına gelmektedir.⁸⁸ Din değiştiren bireye *convert* denir. İslâm dinini sonradan benimseyen insanların birçoğu Kur'an-ı Kerim'de yer alan taahhütten (el-Arâf 7/172) ve “Her doğan çocuk fitrat üzere doğar. Sonra anne babası onu Yahudi, Hristiyan veya Mecûsî yapar.” hadis-i şerifinden hareketle kendilerini aslına dönen *revert* olarak adlandırmaktadırlar.⁸⁹

Oldukça geniş bir muhtevaya sahip olan *conversion* kelimesi; kökü itibariyle bir hâlden başka bir hâle geçişi, tam ve bütün olarak değişmeyi, bir hadisenin başka bir hadiseye dönüşümünü ifade etmektedir. *Conversion* kavramı, psikoloji ve sosyolojide; siyasi, sosyal ya da estetik alanda bir “kanaat değişikliğini” belirtmek için de kullanılabilmektedir. Psikoloji bilimi içerisinde bu kelime, tam bir değişmeyi ve bir inanç sisteminden diğerine geçmeyi ifade eder.⁹⁰ Bu değişim, uzun bir zamana yayılabilir ya da ani olarak da gerçekleşebilir.⁹¹ Batı din psikolojisi literatüründe, bireyin hem bir dönem ihmal ettiği dinine tekrar yoğunlaşması hem de başka bir dini veya farklı bir mezhebi tercih etmesi durumu *conversion* kavramıyla ifade edilmektedir.⁹² Böylece herhangi bir alanda fikir veya karar değişimini ifade eden *conversion* kelimesi *religious* (dinî / dinsel) sıfatı ile nitelendirildiğinde bu değişimin sınırları çizilmiş olur. Dinî *conversion* çalışmalarında bu kavram; dinî fikirler ve davranışlarla ilgili kayda değer bir yön değişimini içeren “manevî büyüme ve gelişme”⁹³, “bir dinî gelenekten diğer bir dini geleneğe, ya da aynı dini gelenek içinde bir mezhepten diğer mezhebe geçme tecrübesi”⁹⁴, “dini inanç ve uygulamaların

⁸⁸ James Cookley vd., *Longman-Metro Büyük İngilizce Sözlük*, ed. Paul Procter (İstanbul: Metro Kitap 1993) “Conversion”, 305.

⁸⁹ Köse - Ayten, *Din Psikolojisi*, 144.

⁹⁰ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 290.

⁹¹ Walter Houston Clark, *The Psychology of Religion* (New York: Macmillan, 1958), 190.

⁹² Köse - Ayten, *Din Psikolojisi*, 38.

⁹³ Clark, *The Psychology of Religion*, 191.

⁹⁴ Çayır, *Türkiye’de Din Değiştirip Hristiyanlığa Geçişin Psiko-Sosyal Etkenleri*, 2.

yoğunlaşması”⁹⁵, bir dinden başka bir dine ya da bir dinden din dışı bir inanca geçiş söz konusu olduğundan “inanç değişimi”⁹⁶ anlamlarında kullanılmaktadır.

Görüldüğü üzere “conversion” kavramı hakkında ortak bir tanımda ittifak edilememiş olsa da bütün tanımların başlangıç noktası “değişim”dir.⁹⁷ Çünkü “conversion” kelimesi her türlü değişimi ifade etmektedir. Ancak değişimin yönünü dikkate alarak niteleyici bazı kelimeler ile birlikte de kullanılabilir.⁹⁸ Değişim, “bir zaman dilimi içindeki değişikliklerin bütünü” anlamına gelmektedir.⁹⁹ Teolojik bir kelime olarak “conversion” Hristiyan geleneğinde sıklıkla kullanılsa da genel olarak dinî değişim (religious change) kavramını ifade eder hâle gelmiştir.¹⁰⁰ Öyleyse en basit ifadeyle dinî değişim tecrübesini yaşamış bir kimseden söz edildiğinde, din inancında zamanla farklılık olmuş kimseden bahsetmiş olunur. Bu değişim dinî değerleri ve yaratıcıyı inkar etme, inanılan dine olan ilginin artması, aynı din içerisinde farklı bir gruba geçme veya başka bir dinî inanca bağlanma şeklinde görülebilmektedir. Önemli olan bu değişimi hangi yön ile ilişkilendirdiğimizdir.

(1) Dinî Değişim Kavramsallaştırmaları ve Kuramsal Yaklaşımlar

Batı literatüründe ilk dönemden itibaren psikoloji ve din psikolojisi alanlarında hâkim olan dinî değişim tecrübesinin ele alınış biçimi bakımından iki başlıkta inceleyeceğiz:

(a) Geleneksel Paradigmayı Oluşturan Teoriler

İlk psikologlar dinî değişim deneyimini incelerken özel mektuplar, itiraflar gibi kişisel belgeler ile otobiyografik ve biyografik materyaller, anketler, röportajlar ve kamuya

⁹⁵ Lewis R. Rambo - Charles E. Farhadian, “Converting Stages of Religious Change”, *Religious Conversion: Contemporary Practices a Controversies*, ed. Christopher Lamb - M. Darrol Bryant (London: Cassell, 1999), 23.

⁹⁶ Sevinç, *İnançsızlık Psikolojisi* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2017), 34.

⁹⁷ Rambo, *Understanding Religious Conversion*, 2.

⁹⁸ Hayati Hökelekli, *Dinî Değişim hk.* (Kısa Mesaj 20 Haziran 2022, Alıcı Yurdagül İpek).

⁹⁹ *Güncel Türkçe Sözlük*, “Değişim” (Erişim 01 Temmuz 2022).

¹⁰⁰ Rambo - Farhadian, “Converting Stages of Religious Change”, 23.

açık itirafların analizi gibi çeşitli yöntemler kullanmıştır. Çoğu psikolog din değiştirmeyi, *özün radikal bir dönüşümü* olarak tanımlamıştır. Bu tanımlar içsel süreçleri vurgulamaktadır.¹⁰¹

Din değiştirme kavramının muhtevası içinde doğduğu kültürden etkilenmiştir. Geleneksel paradigma büyük oranda bütün dinî değişimlerin tipik bir örneği olarak Şam yolunda Paul'un din değiştirmesine ilişkin Protestan anlayışa dayanmıştır. Böylece Paul'un deneyimi prototip olarak kullanılmış ve Batı Avrupa kültürünün insanları için yeni deneyimleri anlamada önemli bir temel oluşturmuştur.¹⁰²

Geleneksel araştırma paradigması, dinî değişimin nedenlerini dışsal, karşı konulmaz, doğaüstü ve değişimin sonuçlarını geri alınamaz mahiyette görür.¹⁰³ Dinî değişim deneyimi mantıklı olmaktan çok âni, dramatik ve duygusaldır. Din değiştiren birey, dış güçlerin etki ettiği pasif bir fâildir. Din değiştirme (conversion) benliğin dramatik bir dönüşümünü zorunlu kılar. Dinî değişim tecrübesi inançları anında değiştirir ve ardından yeni inançlara uygun davranışlar geliştirilmesi beklenir. Bu deneyim kişinin hayatını tamamen değiştirir.¹⁰⁴ Ayrıca, bu deneyim kişi için günah ve suçluluk yüklerine karşı güven veren bir limandır. Bu limanda kendini bulan bireyin, mutluluk verici bir rahatlamaya ve huzura kavuşması beklenir.

Geleneksel araştırma paradigmasının öncülerinden William James'in "Dinsel Deneyimin Çeşitleri: İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme" (The Varieties of Religious Experience: A Study in Human Nature) başlıklı kitabının iki bölümünde "conversion" başlığı altında dinî değişim tecrübesini incelediğinden bahsetmiştik. James, kişinin dua, zikir gibi bireysel ibadetlerini kapsayan boyutunu *bireysel din* olarak tanımlamıştır. Bireysel dinde "ilişki doğrudan kalpten kalbe, ruhtan ruhadır ve insanla yaratıcısı

¹⁰¹ Hood vd., *The Psychology of Religion*, 209.

¹⁰² James T. Richardson, "The Active vs. Passive Convert: Paradigm Conflict in Conversion/Recruitment Research", *Journal for the Scientific Study of Religion* 24/2 (June 1985), 164.

¹⁰³ Daniel W. Snook vd. "Issues in The Sociology and Psychology of Religious Conversion", *Pastoral Psychology* 68 (April 2019), 224.

¹⁰⁴ Richardson, "The Active vs. Passive Convert", 164-165.

arasındadır.”¹⁰⁵ James, *bir kez doğma* (the once - born) ve *iki kez doğma* (twice - born) kavramları ile bireysel dini incelemiştir. Bir kez doğmada Tanrı daha çok merhamet sıfatıyla bilinir ve Tanrı’nın istekleri hayat boyunca huzurla ve huşû içerisinde yerine getirilir. İkinci kez doğmada ise birey, Tanrı’nın taleplerinden uzak bir hayat yaşarken yeni bir ruhî bir doğum yaşar. Böylece yaşadıklarını gözden geçirerek zihinsel bir değişim tecrübe edebilir. Bu değişim ya mistik bir yönelim içerisinde ya da bireyin ihmal ettiği dine dönmesi veya başka bir dinî inanca yönelmesi şeklinde gerçekleşebilir.¹⁰⁶ Böylece James’a göre:

“Hidayete ermek, yenilenmek, inayete ulaşmak, dini yaşamak, güvence kazanmak gibi ifadeler daha önce bölünmüş, yanlış bir değersizliği ve mutsuzluğu seçmiş benliğin, dinsel gerçeklere daha sıkı tutunmak suretiyle yavaş yavaş veya birden birleşmesini, doğru olan değeri ve mutluluğu seçmesini anlatan ifadelerden bazılarıdır.”¹⁰⁷

Bununla birlikte James, değişimi bireyin bilincindeki kişisel yaşam gücünün merkeziyle ilişkilendirerek açıklamıştır. Ona göre kişinin gerçek benliğinde, yaşamsal gücün merkezinde tamamen farklı bir düzen bulunur. Yaşamın akışı içinde bireyin ilgileri sürekli değişmekte ve bu ilgilere bağlı olarak düşünce düzenlerinde daha merkezî olandan daha çevresele doğru ya da daha çevresel olandan daha merkezî bilinç bölümlerine doğru değişiklikler meydana gelebilmektedir. James bu durumu şöyle açıklar:

“Kişinin gerçek benliğinde, yaşamsal gücün merkezinde tamamen farklı bir düzen bulunur. Yaşamın akışı içinde ilgilerimiz sürekli değişir ve buna bağlı olarak düşünce düzenlerimizde daha merkezî olandan daha çevresele doğru, daha çevresel olandan daha merkezî bilinç kısımlarına doğru yer değişiklikleri meydana gelir. Bu tür değişimlere neden olan şey duygusal heyecanın değişme biçimidir. Bize sıcak ve hayati gelen şeyler yarın soğuyabilir. Diğer bölümler bize alanın sıcak

¹⁰⁵ James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, 40.

¹⁰⁶ Ali Ayten, *Psikoloji ve Din* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2012), 29.

¹⁰⁷ James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, 210.

tarafından görünüyormuş gibi gelir, kişisel arzu ve irade bu sıcak bölümlerden hücumla geçer. Özetle bunlar faal yaşamsal gücümüzün merkezleri iken, soğuk bölümlerse soğukluklarıyla orantılı olarak kendilerine ilgisiz ve hareketsiz olmamıza yol açar. (...) Duygusal ilgide büyük iniş çıkışlar meydana gelebilir ve sıcak yerler tıpkı kıvılcımların alev alev yanan kâğıt üstünde hızla ilerlemesi gibi kişinin önünden hızla kayabilir. Bu durumda ortaya dalgalı ve bölünmüş benlik çıkar. Ya da heyecan ve ısının odağı, yani hedeflenen nokta belli bir düzenin içine kalıcı olarak yerleşebilir; işte o zaman, eğer değişiklik dinsel bir değişiklik ise ve bir bunalım sonucu veya birdenbire meydana gelmişse buna *ihtidâ* adını veririz.”¹⁰⁸

Böylece, James’e göre bireyin dinî bir değişim yaşadığının söylenebilmesi için dinî fikirlerin bilinçte merkezî konuma geçerek kişinin aktif hayatî gücünün daimî merkezini oluşturmaları gerekir.

(b) Çağdaş Paradigmayı Oluşturan Teoriler

Geleneksel paradigmaya karşılık çağdaş paradigmada süreç kademeli olarak gerçekleşmektedir. Bu paradigma, din değiştiren bireyleri kendi dinî dönüşümlerinde aktif olarak tanımlamakla beraber kişinin kendini gerçekleştirme sürecini de dikkate almaktadır.¹⁰⁹ Geleneksel paradigma din değiştirme deneyimini tek bir prototip çerçevesinde incelemiştir. Buna karşılık çağdaş paradigma, din değiştirmenin niçin meydana geldiğine dair birden fazla görüş sunmaktadır.¹¹⁰

Rambo, modern dinî değişim çalışmalarının öncüsü olarak kabul edilmektedir. O, dinî değişimin çeşitli şekillerde gerçekleştiğinden bahsetmektedir. Ona göre bu değişim, herhangi bir inanç sistemine bağlı olmama durumundan bir inanca bağlılığı veyahut bir inanç sistemine bağlılıktan başka bir inanç sistemine geçişi ifade edebilmektedir. Bununla birlikte aynı inanç sistemi içerisinde bir yönelimden diğerine basit bir değişim

¹⁰⁸ James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, 209-210.

¹⁰⁹ Brian J. Zinnbauer - Kenneth I. Pargament, “Spiritual Conversion: A Study of Religious Change Among College Students”, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 37/1 (Mar 1998), 162.

¹¹⁰ Rambo, *Understanding Religious Conversion*; Lewis R. Rambo, “Theories of Conversion: Understanding and Interpreting Religious Change”, *Social Compass* 46/3 (September 1999), 259-271.

olarak da ifade edilebilmektedir. Dini değişim, olayları rastlantısal olarak yorumlamaktan Tanrı'nın takdiri olduğuna kanaat getirmeye doğru kişinin yaşama yönelik kişisel yöneliminin değişmesini içerebilmektedir. Aynı zamanda dini değişim, alışılmış ibadetlere güvenmekten Tanrı'nın varlığına dair daha derin bir inanca güvenmeye ve tehdit edici, cezalandırıcı, yargılayıcı bir Tanrı inancından sevgi dolu, destekleyici ve maksimum iyiliği arzulayan bir Tanrı inancına geçmeyi de içerisinde barındırabilmektedir. Bu kavram hayatın manevî bir dönüşümü anlamına da gelmektedir. Böylelikle o, dünya ile bağlantılı her şeyi bir kötülük ve yanılsama olarak görmek yerine artık tüm yaratılışı Tanrı'nın gücünün ve lütfunun bir tezahürü olarak görmeye başlamaktır. Ahireti elde etmek için nefse karşı koymak, kişisel haz arayışı yerine insanları memnun eden şeyin Tanrı'nın koyduğu kural olduğu konusunda kararlı olmaktır. Dönüşüm yaşayan birey, kişisel mutluluğuna odaklı yaşam sürmekten, herkes için her şeyin adaletli olması ve paylaşılması gibi kaygılar taşımaya başlar. Son olarak ise manevî coşkudan uzak olanları, yeni bir yoğun ilgi, bağlılık ve katılım düzeyine taşıyabilecek radikal bir ivme değişikliği anlamına gelir.¹¹¹

Rambo'nun tanımı, hem çağdaş paradigmanın dinî değişime nasıl yaklaştığı hakkında bize fikir vermekte hem de dinî değişimin gerçekleşebileceği mümkün yönlerinin tablosunu sunmaktadır. Çağdaş paradigmada, bağlamsal ve durumsal faktörler, sonucu din değiştirmeye giden sürecin katkıda bulunanları olarak incelenmektedir.¹¹² Rambo din değiştirme deneyimini; insanların, olayların, ideolojilerin, kurumların, beklentilerin ve yönelimlerin içinde olduğu dinamik bir güç alanında meydana gelen değişim süreci olarak değerlendirmektedir.¹¹³ Ayrıca din değiştiren bireyin istekleri, ihtiyaçları ve yönelimleri arasındaki etkileşimlerin, geçtiği dinî grubun doğasının ve bu süreçlerin gerçekleştiği belirli bir sosyal matrisin ürünüdür. Değişim, tek bir olay değil zaman içerisinde bir süreç dahilinde gerçekleşmektedir. Kişinin çevresiyle ilişkileri, beklentileri ve durumları değişimden etkilenmekte ve bu durumlar da değişimi

¹¹¹ Rambo, *Understanding Religious Conversion*, 2.

¹¹² Zinnbauer - Pargament, "Spiritual Conversion: A Study of Religious Change Among College Students", 162.

¹¹³ Rambo, *Understanding Religious Conversion*, 5.

etkilemektedir. Değişimin tek bir nedeni, dahil olduğu tek bir süreci ve bu sürecin de tek bir basit sonucu yoktur.¹¹⁴

Çağdaş paradigma şu beş özelliğe sahiptir:

- 1- Araştırmalar, psikologlar veya psikolojik yönelimli sosyal psikologlardan ziyade öncelikle sosyologlar ve antropologlar veya sosyolojik odaklı sosyal psikologlar tarafından gerçekleştirilir.
- 2- Araştırmaların çoğu Batı kökenli olmayan yeni dinî ve mânevî akımlara ve onların etkisine (Örneğin; Hristiyan ise, genellikle mezhepsel nitelikli kökten dinci/radikal gruplara) odaklanır.
- 3- Araştırmalar genellikle daha çok katılımcı gözlem ve benzeri tekniklerle belirli bir süre boyunca incelenen tekli veya çoklu gruplarla yapılabilir. Araştırmacı, katılımcılarla hem yapılandırılmış (structured) hem de yapılandırılmamış (unstructured) görüşmeler yapar.
- 4- Araştırma, genellikle âni değişimden ziyade kademeli değişim üzerine odaklanmaktadır.
- 5- Son olarak din değiştiren ve yeni dinî hareketlere katılan daha sonra da yeni dinî hareketlerden de çıkarak dinsizleşen bireylerin dinden ayrılma süreci (*deconversion*) incelenir.¹¹⁵

¹¹⁴ Rambo, *Understanding Religious Conversion*, 7.

¹¹⁵ Hood vd., *The Psychology of Religion*, 216.

Tablo 1: Klasik ve Çağdaş Paradigma Arasındaki Farklar

Klasik Paradigma	Çağdaş Paradigma
Din değiştirme ansızın gelişir.	Din değiştirme ve dinî dönüşüm/transformation kademelidir.
Orta ergenlikten geç ergenliğe	Geç ergenlikten erken yetişkinliğe
Duygusal, öneriye dayalı	Entelektüel, rasyonel
Pasif	Aktif
Günah ve suçluluktan kurtulma	Anlam ve amaç arama
Bireyin sadece kendi içsel süreçlerini vurgular.	Kişiler arası (interpsychological) süreçleri vurgular.

Kaynak: Hood vd., *The Psychology of Religion*, 216.

(2) Conversion Kavramı Hakkında Sık Rastlanan Kafa Karışıklıkları

Bugüne kadar yapılan psikoloji ve sosyoloji alanlarındaki çalışmaların da gösterdiği gibi dinî değişimin ne olduğu hakkında fikir birliği sağlanamamıştır. *Conversion* kavramının ne ifade ettiği konusunda fikir ayrılıkları olmuşsa da bazı bilim insanları dinî değişimin ne olmadığı konusunda birbirlerine benzer görüşler öne sürmüşlerdir.

(a) Dinî Değişim ve Manevî Dönüşüm Deneyimleri

Kavramsal kafa karışıklıklarından belki en önemlisi din ve mâneviyat kavramının birbiriyle hangi çizgilerde buluştuğu ve hangi çizgilerde ayrıldığı konusundaki görüş ayrılıklarından kaynaklanmaktadır. Bazı araştırmacılar, manevî dönüşüm ve din değiştirmenin birbirinden farklı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Onlara göre; *din*, bireylerin toplu tecrübeler yaşadığı, yapılandırılmış inançlar ve kökleşmiş uygulamalar sistemidir. *Mâneviyat* ise bireyin aşkın bir manevî gücü tecrübe etmesi ve ona bağlanması için kişisel, öznel ve esnek bir araçtır. Din kurumsal katılım ve organizasyonlarla; mâneviyat ise kişinin ilgisi, bireysel gayreti ve inançlarının aşkınlığı ile ilgilenir. Mâneviyat, din değiştirmenin bir bileşenidir. Pargament, manevî dönüşümü benliğin manevî güçle özdeşleştiği bir tür dinî dönüşüm olarak tanımlamıştır. Manevi dönüşüm, kişinin stres

döneminin ardından radikal bir değişimi gerektirmesi yönüyle klasik araştırma paradigmasıyla; din değiştiren kişinin yaşam zorluklarını çözmek için aktif olarak değişim deneyimini araması yönüyle de çağdaş araştırma paradigmasıyla uyumludur.¹¹⁶ Maneviyat, genel olarak dindarlıkta ve özel olarak din değiştirmede gereklidir ama yeterli değildir.¹¹⁷

Zamanın ruhu (*zeitgeist*) ile araştırmacıların maneviyat araştırmalarına yönelmesi birçok tanım çeşitliliğini de beraberinde getirmiştir. Biz burada bu tanımlardan sadece birkaçına yer vereceğiz. Öncelikle maneviyatın sözlük anlamı “maddi olmayan, manevi şeyler” ve “yürek gücü, moral” olarak tanımlanmıştır.¹¹⁸ Literatürde ise maneviyat, “kişisel veya grup halinde kutsal arayışı”, “kutsal arayış”, “varoluşsal anlam arayışı”, “hem dini kurumların içinde hem de dışında ırk, inanç ve kültür aidiyet farketmeksizin tüm erkek ve kadınların kalbinde bulunan kutsalın öznel deneyimi” anlamlarında görülmektedir.¹¹⁹

Yukarıdaki bölümde din kavramını ayrıntılı bir şekilde ele almaya gayret ederek dinin birçok tanımına yer vermiştik. Tek bir tanımla hatırlayacak olursak din, “öteden beri insan davranışına yön veren kutsal veya doğaüstü bir veya birden çok güç ve yaratıcı kavramına dayanan inançlar, semboller ve törenler sistemidir.”¹²⁰ Psikologlar, 1900’lü yılların ortalarına kadar dinî kapsayıcı bir kavram olarak ele alarak din, dindarlık ve

¹¹⁶ Zinnbauer - Pargament, “Spiritual Conversion: A Study of Religious Change Among College Students”, 162.

¹¹⁷ Snook vd, “Issues in The Sociology and Psychology of Religious Conversion”, 225.

¹¹⁸ *Güncel Türkçe Sözlük*, “Maneviyat” (Erişim 30 Haziran 2022).

¹¹⁹ Brian J. Zinnbauer – Kenneth I. Pargament, “Religiousness and Spirituality” ed. Raymond F. Paloutzian - Crystal L. Park (New York: Guilford Press, 2005), 35-36; Derek Doyle, “Have We Looked Beyond the Physical and Psychosocial?”, *Journal of Pain and Symptom Management* 7/5 (July 1992), 303; Frances Vaughan, “Spiritual Issues in Psychotherapy”, *Journal of Transpersonal Psychology* 23/2 (1991), 105.

¹²⁰ Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü* (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2009), 205.

mâneviyatı açıkça ayırmamışlardır.¹²¹ Sonraki süreçlerde araştırmalardan elde edilen bulgular, araştırmacıları maneviyat kavramını farklı kapsam ve bağlam içerisinde incelemeye yönlendirmiştir.¹²² Aslında din ve maneviyat kavramını birbirinden ayıran özellikler aynı zamanda onların birbiri ile kesiştikleri yönlerdir. Din ve mâneviyat tanımlarının her ikisi de, kutsal arayışından kaynaklanan öznel duygu, düşünce ve davranışları kapsamaktadır.¹²³ Dindar bireyin inanç, ibadet ve deneyimlerinde kutsal arayışı söz konusuysa bu deneyimler aynı zamanda manevîdir.¹²⁴ Örneğin, Zinnbauer ve Pargament; “anlam”, “arayış” ve “kutsal” kavramlarını dindarlık ile mâneviyat arasındaki önemli ortak noktalar olarak belirlemişlerdir.¹²⁵

Mâneviyat, dinin içerisinde yer alan unsurları içerdiği gibi dinden ayrıldığı yanları da vardır. Pargament dini, geleneksel yaklaşımın ifade ettiği gibi hem bireysel hem de kurumsal unsurları içeren maneviyattan daha “geniş şeritli (broad-band) bir yapı” olarak tanımlamıştır.¹²⁶ Çağdaş yaklaşım ise dini daha çok sadece kurumsal olanla ilgisi olan “dar şeritli (narrow-band) bir yapı” olarak görmektedir.¹²⁷

¹²¹ Burada *dindarlık* kavramından özetle bahsetmek yerinde olacaktır. *Dindarlık*, belirli bir dinin inanç ve öğretilerinin belirli bir zaman ve şartlarda, belirli bir kişi, grup veya toplum tarafından yaşanmasını ifade etmektedir. Hem kişinin günlük hayatında dinî inancının, ilgisinin ve dini ile ilgili etkinliklere ayırdığı zamanın düzeyini hem de bireysel ve grup seviyesinde yapılaşmış formlarını içermektedir. Bireylerin gündelik yaşantısında dinine verdiği ehemmiyeti, inanma ve bağlanma derecesini gösterir. İnsanlar, dinlerine farklı derecelerde bağlanırlar veya çeşitli unsurlardan kendilerince din anlayışı oluştururlar. Dindarlığın bazı özellikleri şu şekildedir: 1) Dindarlığın tek bir formu yoktur ve sabit bir durum değildir. Çocuk, genç, yetişkin, yaşlı, muhafazakâr, seküler vb. gibi kişilere göre ve gruplara göre değişen dinamik yapıları bir süreçtir. 2) Bireylerin ve grupların hayatlarında birçok faktöre bağlı olarak dine bağlanma, dinî inanç ve değerlere kendini verme, yaşantı ve uygulamaya dönüştürmenin değişen ve gelişen dereceleri bulunmaktadır. Bazı özel olaylar ve doğal felaketler, toplumsal baskı, dindar bir şahıs ya da kaynakla karşılaşma, rüya veya ilham gibi yeni bir tecrübe yaşama gibi durumlar dinî bağlılığı arttırabilir veya azaltabilir. 3) Hayatın geniş alanında dindarlığın etkilerini görmek mümkündür. İnanç ve ibadetler, ahlâk, değer ve tutumlar, duygu, bilgi, toplumsal ilgi ve ilişkiler, tutum ve davranışlar gibi. Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 45.

¹²² Sevede Düzgüner, *Maneviyat Algısı ve Yansımaları* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2021), 32.

¹²³ Ayten, *Din Psikolojisi*, 21-23.

¹²⁴ Peter C. Hill vd., “Din ve Maneviyatı Kavramlaştırma: Birleşme ve Ayrılma Noktaları”, çev. Nurten Kimter, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (June 2015), 97.

¹²⁵ Zinnbauer - Pargament, “Religiousness and Spirituality”, 33-34.

¹²⁶ Kenneth I. Pargament, “The Psychology of Religion and Spirituality? Yes and No”, *The International Journal for the Psychology of Religion* 9/1 (1999), 13.

¹²⁷ Brian J. Zinnbauer vd., “The Emerging Meanings of Religiousness and Spirituality: Problems and Prospects”, *Journal of Personality* 67/6 (December 1999), 899.

Benzer şekilde, mâneviyat kavramı, kurumsallaşmış dini terk eden, “mânevî bir arayış” veya “mânevî bir yolculuk” olarak nitelendirilen, “geleneksel ibadet şekillerini reddeden” ve “kurumsal dinin üstünde doğrudan mânevî tecrübeye önem veren” New Age gibi dinî akımlara bağlı grup üyeleri tarafından benimsenmiştir.¹²⁸ Örneğin; Roof’un, II. Dünya savaşından sonra aşırı nüfus patlamasının olduğu 1946-1965 yıllarında doğan bireyler üzerine yapmış olduğu araştırmada, çoğu katılımcının 1960-1970’lerde kurumsal dinini terk ettiğine dair veriler elde etmesi bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Amerika’nın dinî manzarasının yeniden yapılandırıldığı sonraki yıllarda Roof, “New Age” dinine katılımların olduğunu ve hatta daha fazlasının dinden uzaklaştığını ortaya koymuştur. Roof, bu nesilden pek çok kişinin mânevî bir destan yetiştirdiğini belirtmektedir.¹²⁹ Zinnbauer ve arkadaşları tarafından din adamları ve hemşirelerin karşılıklı olarak incelendiği araştırmada mâneviyatın insanlar için farklı anlamlar ifade ettiği sonucuna ulaşılmıştır.¹³⁰ Zinnbauer (1997) ve arkadaşlarının yapmış olduğu araştırmada kendilerini “mânevî ve dindar olmayan” olarak ifade eden grup ile Roof (1993)’un “son derece aktif arayıcılar” olarak tanımladığı kişiler arasında benzerlikler olduğu görülmüştür. Örneğin; iki grubun da kendilerini “mânevî” fakat “dindar” olmayan olarak ifade etmeleri, geleneksel kurumlaşmış dini reddetmeleri, New Age inanç ve pratikleri ile ilgilenmeleri gibi farklılıklardan bahsedilebilmektedir.¹³¹

Böylece çağdaş araştırmacılar, kademeli olarak yeni dinî hareketlere geçiş ve dinî kurumların dışındaki mânevî değişime odaklanarak yönlendirilmiştir. Birçok araştırmacı tipolojilerin yanı sıra dinî değişim sürecinin (conversion) veya mânevî dönüşümün (transformation) modellerini sunmuşlardır.¹³² Bu modellerin çoğunluğu dinî

¹²⁸ Hill vd., “Din ve Maneviyat Kavramsallaştırma: Birleşme ve Ayrılma Noktaları”, 97.

¹²⁹ Wade Clark Roof, *A Generation of Seekers: The Spiritual Journeys of The Baby Boom Generation*, (San Francisco: Harper 1993), 243.

¹³⁰ Brian J. Zinnbauer, “Capturing The Meanings of Religiousness and Spirituality: One Way Down From A Definitional Tower of Babel”, *Research in the Social Scientific Study of Religion* 13 (2003), 51.

¹³¹ Hill vd., “Din ve Maneviyat Kavramsallaştırma: Birleşme ve Ayrılma Noktaları”, 98.

¹³² John Lofland - Rodney Stark, “Becoming a World-Saver: A Theory of Conversion to a Deviant Perspective”, *American Sociological Review* 30/6 (December 1965), 862-875; Rambo, *Understanding Religious Conversion*; Brock Kilbourne - James T. Richardson, “Paradigm Conflict, Types of Conversion, and Conversion Theories”, *Sociological Analysis* 50/1 (March 1989), 1-21; Richardson “The Active vs. Passive Convert”; Margaret Masterman, “The Nature of a Paradigm”, *Criticism and the Growth of Knowledge*, ed. Imre Lakatos - Alan Musgrave (Cambridge, UK: Cambridge University Press).

değişimin ve mânevî dönüşümün çeşitli faktörlerin dikkate alınması gereken karmaşık süreçler içerdiği konusunda hemfikirdir. Bu faktörler genel anlamda dört başlık altında tanımlanmıştır: Bağlam (Context); Hızlandırıcı (Precipitating) Olaylar; Destekleyici Etkinlikler, Katılım/Kararlılık veya Katılım/Bağlanma (Commitment). Bu; açık bir şekilde, yeni paradigmanın, özellikle boylamsal yöntemlerin kullanıldığı disiplinler arası iş birliği açısından benimsenmesi gereken bir alandır.¹³³

Tablo 2: Din Değiştirme ve Manevî Dönüşüm için Bütünleştirici Bir Model

Sürecin Yönleri	Bu Aşamada Değerlendirilmesi Gereken Faktörler
Aşama 1: Bağlam	Dinî değişimi ve manevî dönüşümü kolaylaştıran kültürel, kişisel, sosyolojik ve teolojik faktörleri içerir.
Aşama 2: Kriz/Bunalım	Kişisel, sosyal veya her ikisi birden kapsayacak şekilde olabilir.
Aşama 3: Arayış	Birey tarafından bilinçli olarak gerçekleştirilen aktivitedir.
Aşama 4: Karşılaşma	Alternatif mânevî veya dinî seçeneğin kabulü yani bu seçeneklere açık olma durumudur. Kişi seçeneklerin varlığını takdir ederek hesaba katar. Bu durum birey (advocate/taraftar) veya kurum (Misyonerlik Faaliyeti) tarafından kolaylaştırılabilir.
Aşama 5: Etkileşim	Yeni dinî/manevî seçenekle birçok düzeyde genişletilmiş (extended) bağlantı (engagement). Yani kişi burada aktiftir, bağlılık kalbe inmemiş ama farklı sosyal dinî aktiviteleri birlikte yapma durumu söz konusudur.
Aşama 6: Katılım/Bağlılık (Commitment)	Yeni manevî veya dinî gerçeklikle özdeşleşme halidir.
Aşama 7: Sonuçlar	Yeni bağlılığın bir sonucu olarak inançları, davranışları ve kimliği kapsayan, din değiştirme veya mânevî dönüşüm deneyimidir.

Kaynak: Hood vd., *The Psychology of Religion*, 242.

Anlaşıldığı üzere dinî değişim ve manevî dönüşüm her zaman bir bağlam içerisinde meydana gelmektedir. Bağlam kavramı, dinî değişim ya da mânevî dönüşümü mümkün kılan tarihî, sosyal, kültürel ve kişiler arası durumları dâhil edecek kadar geniş ve

¹³³ Hood vd., *The Psychology of Religion*, 225.

belirsizdir.¹³⁴ Fakat bağlam yani altyapının hazır olması bireyin başka bir dine girmesini gerekli kılmamaktadır. İkinci aşamada görülen bireysel bir motivasyonun veya sosyal bir itici gücün olması gerekmektedir. Birey, dinî grupta faaliyet gösteren bir arkadaşı tarafından gruba dahil edilebilmektedir veya yaşamda kişinin hayatında meydana gelen evlilik gibi gelişmeler de bu süreci destekleyebilmektedir. Yukarıdaki tabloda din değiştirme hadisesi son aşamada gerçekleşmekte fakat manevî dönüşümün aşama aşama gelişmekte olduğu söylenebilir.

(b) Tüm Dinî Değişikliklerin Dinî Değişim Olmadığı Görüşü

Dine ilişkin bütün değişikliklerin din değiştirme olarak görülemeyeceğini benimseyen bilim insanları, hangi dinî değişikliklerin din değiştirme deneyimi kapsamında değerlendirileceği hakkında bazı fikirler ileri sürmüşlerdir. Travisano (1970), yaşam akışında kimliğin birbirinden doğduğu (yüksek lisans öğrencisinin doktora devam etmesi veya bir kocanın baba olması gibi) kişinin hayatında çok az aksaklığa sebep olan değişimlerin din değiştirme tecrübesindeki değişimden farklı olduğunu savunur.¹³⁵ Çünkü din değiştirme, kişinin yoğun bir süreçten geçerek radikal dönüşümün gerçekleştiği sancılı içsel mücadeledir. Kişi; değişimi üzerine uzun uzun düşünür, değişime karar verdiğinde hem kendisi hem de başkaları tarafından yeni veya önceki halinden farklı biri olarak tanımlanır, yeni bir söylem evrenine sahip olur. Örneğin; William James, değişimin kalıcı olması gerektiğini şu örnekle açıklamıştır: ABD başkanı kampa gitmek için kıyafetlerini ve ilgilendiği alanı değiştirirken aynı zamanda düşünce düzenini de değiştirir. Başkanlık alanıyla ilgili olan bütün ilgileri zihinsel arka plana atar ve yerine doğa içerisindeki alışkanlık ve ilgilerini getirir. James’a göre başkan, bir daha siyasetle ilgilenmese ve bulunduğu yerde kalmaya devam etse birçok açıdan etkisi devam eden bir değişim geçirirdi. Bundan dolayı böylesi hedefler arasında

¹³⁴ Hood vd., *The Psychology of Religion*, 227.

¹³⁵ Travisano, Berger’in “conversion” kavramındaki dinî çağrışımı sebebiyle “alternation” kavramını kullanmayı tercih etmesi ile ilgili iki kavram arasındaki farklılıklardan bahsetmektedir. Böylece Travisano’nun hangi deneyimlerin “conversion” olarak değerlendirilebileceği görüşlerini elde etmekteyiz. Alternation kavramı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Peter L. Berger, *Invitation to Sociology: A Humanistic Perspective* (Garden City: Doubleday, 1963), 51.

ortaya çıkan geçici ve sıradan kişilik değişiklikleri dinî değişim olarak ifade edilmemektedir.¹³⁶

Ayrıca Travisano'ya göre dindar bir kişinin ailesi ile kiliseye gitmesi, ardından seküler arkadaşları ile dinî olmayan bir kimliğe bürünmesi kişinin kimliğindeki bütün sosyal rollerini etkisi altına alan kalıcı bir değişim olarak görülmemelidir. Bunlar entelektüel açıdan radikal değişiklik içermeyen, hayatın olağan akışının bir parçası olan ve nisbeten kolay gerçekleşen yaşamsal değişikliklerdir.¹³⁷ Son olarak bir kişinin yeni dâhil olduğu dinî sistemin tamamen yeni bir gelenek olması şart değildir. Kutsal inançlar pekâlâ kişinin daha önceki hayatında tali bir konumda olup merkeze kayabilir. Böylece kişinin bilincinin dönüşüme uğraması sonucu hak inanca geçiş yaşanır.¹³⁸

b. Deconversion

Dinî değişim, en başından itibaren din psikolojisinde din değiştirme için kullanılan bir terim olsa da Batı'da yeni dinî hareketlerin ortaya çıkışı ve dinden ayrılmanın (*religious disaffiliation*) artması ile birlikte, dinden çıkma (*religious exist*) ve *deconversion* olarak da giderek artan bir ilgi görmüştür. Din psikolojisi ve sosyolojisinde yerleşik olmayan *deconversion* kavramına ihtiyacın olduğunu öne süren Streib ve arkadaşları, Batı literatüründeki *apostasy* (irtidat/eski dini sistemi terk etme), *defection* (eski bir dini inancı terk ederek aktif bir şekilde ona karşı çıkma) kelimelerinin insanları suçlayıcı ifadeler olduğunu belirterek; *deconversion* kavramının dini terk etmenin çağrıştırdığı aşırı olumsuz havayı ortadan kaldırdığını savunmaktadırlar.¹³⁹ Onlara göre *deconversion* kavramı, daha az ön yargıya imkân tanır ve yeni bir inanca ve bağlılığa geçiş (*conversion*) ile aynı meşruiyete sahiptir.¹⁴⁰ Streib'e göre, *deconversion* kelimesinin kavramsallaştırılmasının başlangıç noktası olarak John D. Barbour'un

¹³⁶ James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, 208.

¹³⁷ Travisano, "Alternation and Conversion as Qualitatively Different Transformations", 598-602.

¹³⁸ David A. Snow - Richard Machalek, "The Convert As a Social Type" *Sociological Theory* 1 (January 1983), 279.

¹³⁹ "Apostasy" kavramı hakkında ayrıca bk. Ali Osman Kurt, *Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm'da Din Değiştirme* (İstanbul: Gökkuşbu Yayinevi, 2004), 25.

¹⁴⁰ Heinz Streib vd., *Deconversion*, 17.

(1994) *Versions of Deconversion (Dinden Ayrılma Çeşitleri)*¹⁴¹ eseri önemlidir. Barbour, *deconversion* kavramını geniş anlamıyla “dini inancın kaybı veya yokluğu” anlamına gelecek şekilde kullanır ve çoğu *deconversion* tecrübelerinde meydana gelen dört kriter ile dinden ayrılma kriterlerini şu şekilde çizer:

- 1) Bir inanç sisteminin gerçekliği ile ilgili entelektüel şüphe veya inanç sistemini inkâr.
- 2) Ahlâkî eleştiri (Dinî bir grubun tüm yaşam tarzının da reddedilmesi).
- 3) Keder, suçluluk, yalnızlık ve umutsuzluktan oluşan duygusal ıstırap.
- 4) Dinî topluluktan ayrılma.

Bu kriterler arasında tecrübî boyutun da olması gerektiğini belirten Streib, dinî deneyimlerin yitirilmesi ya da yeni bir dinî deneyime duyulan ilginin, *deconversion* sürecinin erken dönemlerinde ortaya çıktığını ve bu sürecin entelektüel şüphe ve inkâr, ahlâkî eleştiri kadar önemli bir *deconversion* unsuru olabileceğini öne sürmüştür. Bundan dolayı Streib sıralamaya “belirli dini deneyimlerin kaybı”nı da eklemiştir. Streib’e göre, *deconversion*un bireyler arasındaki ortak yönlerinin genişletilmiş bir tanım öğeleri listesi şu şekildedir:

- 1) Belirli dinî deneyimlerin kaybı (Tecrübî/Yaşantısal Boyut): Yaşamda anlam ve amaç bulma kaybı, Tanrı deneyimi kaybı, güven ve korku kaybı.
- 2) İdeolojik boyut: Entelektüel şüphe, inkâr veya belirli inançlarla anlaşmazlık.
- 3) Ahlâkî eleştiri (Ritualistik Boyut): Belirli emirlerin reddedilmesi ve/veya yeni bir ahlâkî yargı düzeyinin uygulanması.
- 4) Duygusal ıstırap (Sonuçsal Boyut): Sosyal destek, istikrar ve güven duygusu kaybını içerebilir.

¹⁴¹ John D. Barbour, *Versions of Deconversion: Autobiography and the Loss of Faith* (Charlottes and London: University of Virginia Press, 1994).

5) Dinî topluluktan ayrılma: Toplantılara katılmaktan veya dinî uygulamalara uymaktan geri çekilmekten ibaret olabilecek topluluktan ayrışmak; nihayetinde üyeliğin feshi.¹⁴²

Streib'e göre, bu beş faktör *deconversion*un dine olan bağlılığın sona erdirilmesi olarak indirgenmesini engeller. Çünkü birey topluluktan uzaklaştığında veya koptuğunda bu onun bağlı olduğu dinden resmi olarak ayrıldığı anlamına gelmemektir. Örneğin; birey, dindeki üyeliğini resmî olarak sonlandırmadan da katılımdan tamamen çekilebilir. Bu İslâm gibi resmî üyeliğin olmadığı dinler içerisindeki dinî değişimi anlamak açısından önemlidir. Ayrıca, *deconversion* bir dinî organizasyondan diğerine geçme şeklinde olabileceği gibi aynı din içerisinde de gerçekleşebilir hatta dinden tamamen çıkışı da ifade edebilir.¹⁴³

Tüm bunlardan hareketle Streib ve arkadaşları, *deconversion* kavramını, eskiyi terk ederek farklı bir şey aramaya odaklanmayla beraber; kişinin dinî kimliğini yeniden yazmasını, inanç sistemini ve dünya görüşlerini gözden geçirmesini, düşünme şeklini, ahlâkî yargısını ve otoriteyle başa çıkma biçimini yeniden yapılandırmasını içeren yaşam olaylarıyla birlikte gelişen dinî yöneliminin değişimi olarak tanımlamışlardır.¹⁴⁴

İnsanların kurumsal bir dinî inançtan özelleştirilmiş bir dinî inanca geçtiği veya dinî alandan tamamen çıktığı durumlar söz konusudur. *Conversion* araştırmalarının ön planında yeni bir inanca ve bağlılığa geçiş vardır. Arka planda daha az görünen ve yoğun bir şekilde bulunan önceki inanç sistemini, dinî uygulamaları ve dinî bir cemaate olan bağlılığı terk etme süreci vardır. Bu nedenle Streib ve arkadaşları, *deconversion* olarak adlandırılan “disaffiliation processes/dinden ayrılma süreçleri”nin *conversion* kadar eski olduğunu iddia etmekte ve biyografik değişim sürecine odaklanmaktadırlar. Streib ve arkadaşları, bireylerin dinden ayrıldığı bu aktif süreci “İnsanlar neden dinden

¹⁴² Heinz Streib - Barbara Keller, “The Variety of Deconversion Experiences: Contours of a Concept in Respect to Empirical Research” *Archiv Für Religionspsychologie/Archive for the Psychology of Religion* 26 (January 2004), 190-191.

¹⁴³ Heinz Streib, “Deconversion”, *The Oxford Handbook of Religious Conversion*, ed. Lewis R. Rambo - Charles E. Farhadian (New York: Oxford University Press, 2014), 271-296.

¹⁴⁴ Streib vd., *Deconversion*, 23.

ayrılıyor?” ve “Dinden ayrılma süreci (religious deconversion) bireyleri, toplumu ve toplulukları nasıl etkiliyor?”, “Dinden ayrılma sürecinin (deconversion) akabinde inanç tiplerine ne oluyor?” gibi sorularla ele alarak incelemişlerdir.¹⁴⁵

(1) Deconversion ile İlgili Yapılan Ampirik Araştırmalar

Bireyi herhangi bir dinî inancı kabule götüren psikolojik süreçler ile ters yönden inancı redde götüren dinî değişim süreçlerinin yapısal açıdan benzer olduğu düşünülmektedir. Bundan dolayı *deconversion* araştırması *conversion* araştırmalarından doğmuştur denilmektedir. Bu araştırmaların özünde James Fowler’ın (1981) *inanç gelişim teorisi* vardır.¹⁴⁶ Streib (2001); gelişim psikolojisindeki araştırmaları daha yakından takiben Fowler’ın inanç gelişimi teorisini ilerleterek hayat boyu deneyimlerin öznel dini yorumlarını kapsayan ve böylece çok geniş inanç ve din kavramını koruyan “dinî tarzlar” modeli öne sürmüştür.¹⁴⁷ Streib ve arkadaşları, *deconversion* araştırmalarında açık uçlu anlatı mülakatları, yarı yapılandırılmış inanç gelişimi mülakatları, anket ve ölçeklerden aldıkları hem nitel hem de nicel verileri kullanmaktadırlar.¹⁴⁸ Örneğin; ABD ve Almanya’da yaşayan dinden ayrılanlar örnekleminde yapmış oldukları kültürler arası araştırmada, bu yöntemlerin verilerinden hareketle dinî gruplardan ayrılanların bir tipolojisini oluşturmuşlardır. Araştırmaya, başlangıçta fundamentalist yeni dinî (muhalif) gruplardan dinden ayrılanlara odaklanarak, ardından uyumlu

¹⁴⁵ Streib vd., *Deconversion*, 17.

¹⁴⁶ Bu konuda bk. Ali Ulvi Mehmedoğlu, *İnanç Psikolojisine Giriş* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2013); Üzeyir Ok, *İnanç Psikolojisi: Yaşamı Anlamlandırma Biçiminin Hayat Boyu Gelişimi* (İstanbul: İlahiyat Yayınları, 2007); Ali Ulvi Mehmedoğlu – Adem Aygün, “James W. Fowler ve İnanç Gelişim Teorisi”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1), 117-139; Sakin Özışık, “Fowler’den Streib’a İnanç Gelişimi Teorisinin Evrimi”, *Din Psikolojisi: Teori, Güncel Araştırmalar ve Yeni Eğilimler*, ed. Zeynep Sağır (İstanbul: Dem Yayınları, 2020), 45-75.

¹⁴⁷ Ramona Bullik vd., “Development in Religious and Non-Religious Biographies from a Cross-Cultural Perspective”, *Journal of Empirical Theology* 33 (2020), 3; Özışık, “Fowler’den Streib’a İnanç Gelişimi Teorisinin Evrimi”, 57.

¹⁴⁸ Bu bölüm, demografik sorular (katılımcıların kendilerini en iyi tanımlayan seçeneklerin hangisi olduğuna dair “Maneviden daha dindarım”, “Dindardan daha maneviyim”, “Eşit derecede dindarım ve maneviyim”, “Ne dindar ne de maneviyim” seçenekleri de dâhil edilmiştir), Beş Büyük Kişilik Faktör Ölçeği, (The Big Five Personality Factor Instrument), C. Ryff’ın Psikolojik İyi Oluş ve Gelişim Ölçeği (The Psychological Well-Being and Growth Scale), Dinsel Fundamentalizm Ölçeği (Religious Fundamentalism Scale- RF) ve Sağ Otoriterlik Ölçeği (Right-Wing-Authoritarianism Scale), Dinî Şema Ölçeği’nden (The Religious Schema Scale-RSS) oluşmaktadır.

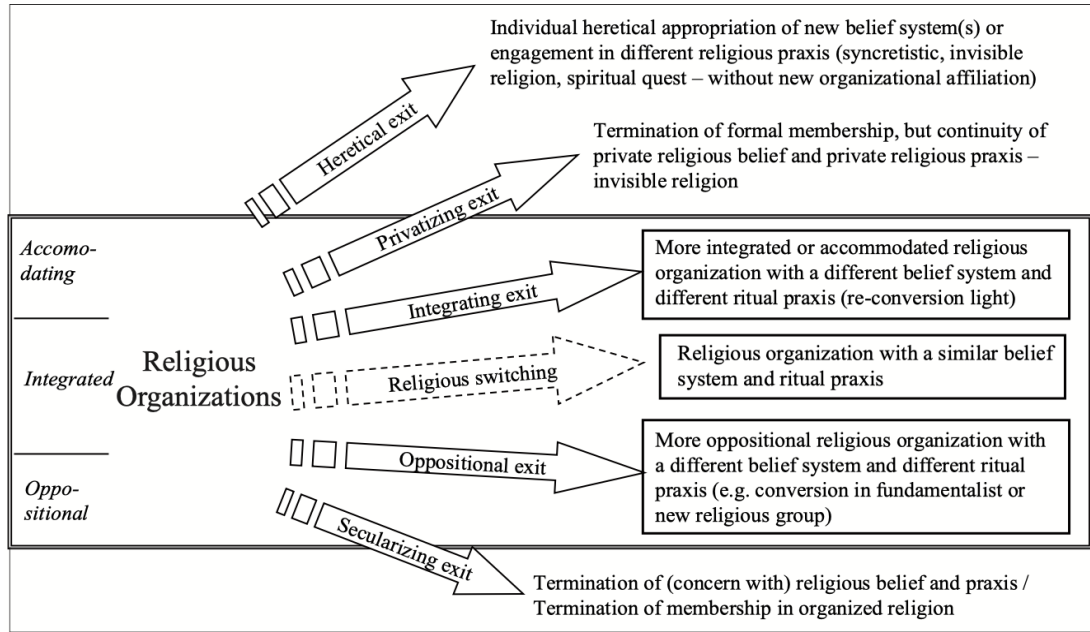
(accommodating) ve entegre dinî örgütlerden dinden ayrılanlar dâhil edilmiştir.¹⁴⁹ Araştırmanın kültürler arası olmasının yanı sıra ilgi çeken diğer yanı ise mensup olunan dinden ayrılanlar ile ayrıldıkları dinî gelenek içinde kalan kişiler arasındaki farkın etkili bir şekilde araştırılabilmesine olanak sağlamak için dinî gelenek içerisinde bulunan üyeler de araştırılmaya dâhil edilmiş ve kapsamlı bir anket kullanılarak aynı zamanda da sınırlı sayıda inanç gelişimi mülakatları uygulanmıştır. Her bir dinî gelenek içerisinde bulunan üyelerden on kişiye anket ve bu on üyeden üçüyle de inanç gelişimi mülakatı gerçekleştirilmiştir.

Böylelikle dinden ayrılan bireylerin inanç gelişiminin kişisel boyutlarını, bu bireylerin bağlarını kopardığı grupların veya kiliselerin inanç gelişiminin boyutuyla karşılaştırmışlardır. Kişilik, psikolojik iyi oluş, köktenci ve otoriter tutumlar üzerine veri toplamışlar ve dinden ayrılan bireylerin eskiden ait oldukları topluluklarından ne gibi farklılıklarının olduğunu da bulmayı hedeflemişlerdir. Dinden ayrılan 129 birey ve gelenek içinden 1.067 üyenin anket verileri ve dinden ayrılan 99 birey, gelenek içinden 177 üye ile inanç gelişimi mülakatlarının yapısal-niceliksel değerlendirmesini yapmışlar ve dinden ayrılmanın (*deconversion*) ne olduğuyla ilgili önemli sonuçlar elde etmişlerdir. Nitekim dinden ayrılmanın çoğunun *seküler bir çıkış* olduğu ve onu takiben de *kişiselleşmiş bir çıkış* gerçekleştiği ortaya konmuştur. Kısacası, bu çalışma bireylerin uzaklaşarak ayrıldıkları dinî yapılanmalara dair sağlam bir analiz sunmaktadır. Ayrıca dinden ayrılanlar ve inananlar arasında inanç gelişim düzeylerinin kapsamlı bir karşılaştırmasını ve kişilik, psikolojik iyi oluş ve kökten dinci/otoriter tutumlar üzerine toplanan verilere göre dinden ayrılanlar ve inananlar arasında anlayış farklılıklarını içermektedir. Çalışmada elde edilen bazı bulgular ilgi çekicidir. Dinden ayrılan bireylerin deneyime açıklık puanlarının yüksek olduğu ve kendilerini “dindar olmaya kıyasla daha spiritüel” veya “ne dindar ne de spiritüel” olarak tanımlamaya

¹⁴⁹ Streib vd., dinî kuruluşları, *Bütünleşmiş* (Integrated) Kuruluşlar, *Muhallif* (Oppositional) Kuruluşlar ve *Uyumlu* (Accommodating) Kuruluşlar olarak üç tipolojide ele almışlardır. Entegre kuruluşlar (adı konulmuş, resmîyeti olan ve insanların üzerinde ittifak ettiği): Roma Katolik Kilisesi, Lutheran Kilisesi ve Reform Yahudiliği; Muhallif (*Oppositional*) Kuruluşlar (Toplumla gergin): Moonculuk (Unification Church), Tanrı’nın Çocukları (The Family/Children of God) ve Scientology/Teknolojik Din (Church of Scientology); Uyumlu (Accommodating-Toplumla gergin ama uzlaşmaya çalışan) Kuruluşlar: Pentokestal Kiliseler (Pentecostal Church) ve Yedinci Gün Adventistleri (Seventh Day Adventists).

eğilimli oldukları görülmüştür. Yine kültürler arası farklılıklar da bulunmuştur. Amerikalı olup dinden ayrılan bireylerin özerklik, değişim ve kişisel gelişim puanları daha yüksekken; Alman olup dinden ayrılan bireylerin dışadönüklük, duygusal dengelilik, yaşamın anlamı ve öz kabul puanları daha düşüktür.¹⁵⁰

Streib ve arkadaşlarının araştırmalarında inceledikleri potansiyel dinden ayrılma sahneleri şunlardır:

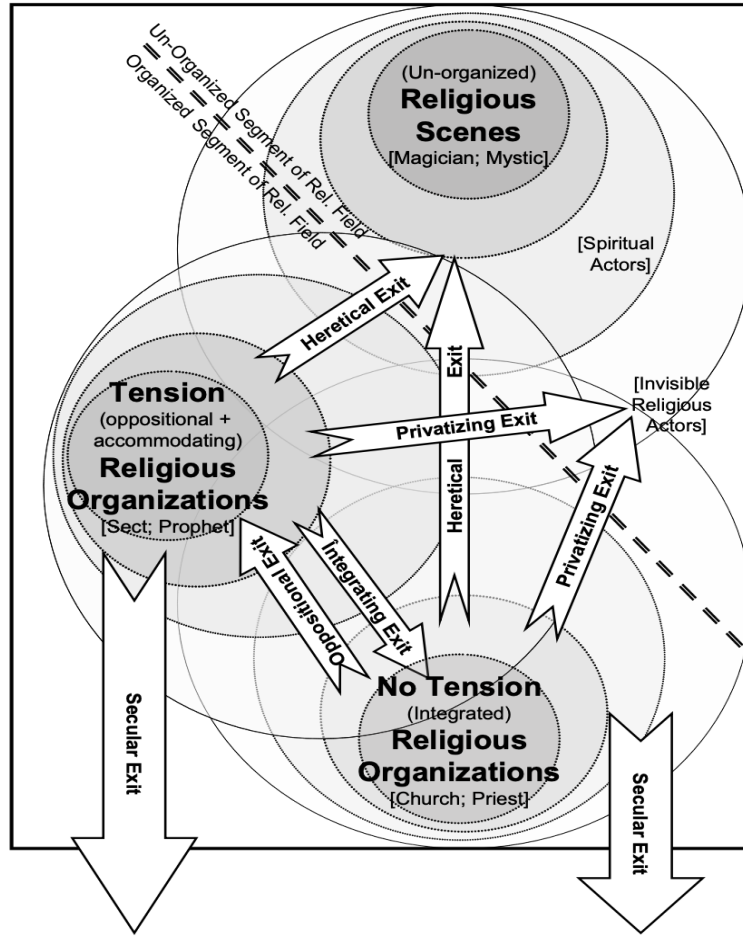
Şekil 1: Dinden Ayrılma Sahneleri

Kaynak: Streib vd., *Deconversion*, 27.

- Sekülerleşen Çıkış: Din ile ilgili inanç ve pratiklerin ve dinî kuruluşa olan üyeliğin sona erdiği çıkış.
- Muhelif Çıkış: Farklı bir inanç sistemi benimseme veya farklı dinî pratikler ile ilgilenme/katılma veya daha yüksek gerilimli, daha muhalif dinî kuruluşa bağlanılan çıkış.

¹⁵⁰ Andrea Nica, "Review of Deconversion: Qualitative and Quantitative Results from Cross-Cultural Research in Germany and the USA", *Secularism and Nonreligion* 5/2 (January 2016), 2.

- c) Dinî Alan İçerisindeki Değişim: Benzer bir inanç ve ritüel sistemine sahip ve entegrasyon açısından hiçbir fark olmayan dinî kuruluşa geçiş.
- d) Bütünleştirici Çıkış: Entegre veya daha uyumlu bir dinî organizasyonda farklı bir inanç sistemini benimsemek veya farklı ritüellere katılmak ve bir kuruluşa bağlı olmak. (Bir dine bağlıyken başka bir dinin ritüellerine katılmak ve namaz kılan birinin yoga veya meditasyon yapması gibi.)
- e) Kişiselleşmiş Çıkış: Dinî kuruma olan üyelik sona erer fakat özel, bireysel inanç ve dinî pratikler devam eder. Bu çeşit ayrılıştaki birey dinî inancını kişiselleştirir. Bireyin pozisyonunu kendisinin belirlediği, kendi mâneviyatını kendisinin oluşturduğu dinden ayrılma biçimidir.
- f) Heretik Çıkış: Yeni bir topluluğa bağlılık olmaksızın yeni inanç sistem(ler)inin veya farklı dini uygulamalara (senkretistik, görünmez din, mânevî arayış) katılımın bireysel bir şekilde benimsenmesidir. Bu dinden ayrılma biçiminde birey, mezhebin liderine meydan okuyacak şekilde çıkar.

Şekil 2: Dinî Alanda Göç/Yer Değiştirme

Kaynak: Streib vd., *Deconversion*, 27.

Bu tablo ile ilgili Streib,

“Dinden ayrılmak, dinî alan içinde farklı bir yere yönelmek veya dinî çerçeveden çıkmak olarak görülebilir. Pierre Bourdieu’ya atıfla, dinî alan, farklı kurumsal düzey veya emtiadan çok çeşitli dinî aktörlerin cemaatin dikkatini ve samimiyetini celbetmeye çabaladığı bir arena olarak anlaşılabilir. Bunu sadece bir adım daha ileriye götürerek dinî alanı iki bölüme ayırıyorum: İlk bölüm açık kurumsal yapıların olduğu (kilise, tarikat vb.), diğer bölüm ise dinî alanın teşkilatsız bölümü olarak adlandırdığım kurumsal yapıların olmadığı bölümdür. Özetle dinden ayrılmanın yörüngesinin çeşitliliği dinî alan içinde ve dışında farklı yönelimler olarak değerlendirilebilir.”¹⁵¹

¹⁵¹ Streib, “Deconversion”, 271-296.

diyerek bu şeklin dinden çıkma yönelimlerini de içeren ideal dinî alan çerçevesini sunduğunu belirtmektedir.

Yukarıda bahsedilen tipolojileri tabloya göre değerlendirdiğimizde, dinden ayrılma sürecinde tipolojiler ayrılmanın çıkış noktası olan dinî organizasyon ve göçün yönüne göre değişiklik göstermektedir. Çıkış noktaları; toplumla uyumlu, entegre ve muhalif olan dinî kuruluşlardır. Entegre, dinî geçiş ve muhalif çıkışlar dinî alan içerisinde göçü; sekülerleşen, özelleştirme, heresi çıkış ise dini alan dışarısına olan göçü ifade etmektedir. Merkezinde tarikat, mezhep, cemaatler, kâhin, karizmatik liderler tarafından oluşturmuş organizasyonlardan, lidere meydan okuyacak şekilde ve kendi mâneviyatını kendisinin oluşturabileceği şekilde iki türlü dinî alandan çıkış söz konusudur. Kendi yaşam ve anlam dünyasını kurumsal din alanı içerisinde kurgulamak isteyen kişi, kilise gibi dinî organizasyonlara geçiş yapar. Ayrıca, dinî alanın tamamen dışına çıkış da gerçekleşebilir. Burada *tension* yani gerilim, bireyin ulaşmak istediği hedefe şartlar uygun olmadığı için ulaşamayınca ya şartları değiştirmesi ya da kendini o duruma adapte etmeye çalışmasından kaynaklanan bir gerilimdir. Merkezinde kilise gibi resmî kurum, rahip gibi resmi dinî liderin olduğu dinî organizasyondan da entegre çıkış hariç diğer çıkış tiplerinin geçişi gerçekleşmektedir. Ancak bu tabloda, dinî faaliyet alanına (religious scenes) geçiş tipleri gösterilmişse de o alandan çıkış tiplerine yer verilmediği de fark edilmektedir.

Burada Streib ve ekibinin, ABD ve Almanya’da yaşayan dinden ayrılanlar örneğinde yapmış oldukları karşılaştırmalı kültürler arası araştırmada, Mehmet isimli gencin deneyimlediği dinden ayrılma (deconversion) sürecinden de bahsetmek istiyoruz.¹⁵² Almanya’da Türk göçmen olan, Sünni bir ailede yetişen Mehmet’in deneyiminin en önemli parçası “farklı” olmaktır. Öz geleneğinde kalarak dinî değişim yaşayan Mehmet’in deneyiminin özelliği, entelektüel şüphe ve dinî deneyim kaybıdır. Lise yıllarında domuz eti yememek, camiye gitmek, oruç tutmak vb. gibi şeylerin artık önemini olmadığını düşünen Mehmet, hayatının bir döneminde özel dikkat gösterdiği değerlerin bir anda yok olduğunu ifade etmiştir. Eğitim kariyeri, Mehmet’in dünya

¹⁵² Streib vd., *Deconversion*, 133-137.

görüşünü ve dinini eleştirel olarak yeniden değerlendirmeye zemin hazırlamıştır. O, zamanla Allah'ı, dinini ve dinî cemaati hakkında daha eleştirel düşünmeye başlamıştır. Kendini ne dinsiz (*heaten*) ne de Ateist olarak tanımlamış, ikisi arasında bir şey olduğunu belirtmiştir. Bazı dinî kalıpları hâlâ takip edip onları önemli ve ciddi bulsa da dinine karşı herhangi bir yükümlülüğünün olmadığını düşünen Mehmet'in, lisede felsefi ve sosyolojik din eleştirisi de dâhil olmak üzere Batı kültür geleneğiyle karşılaşması, dinî şüpheyne ve ailesinin, çevresinin dinî inançlarının sorgulanmasına neden olmuştur. Mehmet'in bu çıkışı seküler çıkışa örnektir fakat o dine olan ilgisini tamamen terk etmiş de değildir. O, İslâm'a kendi sentez ve yorumuyla yeniden dönme ve sadık bir Müslüman olma olasılığına da açık kapı bırakmıştır.

İnsanların dinden ayrılma süreçlerini biyografik olarak inceleyen örneklerden biri de Bullik, Özışık ve Steppacher'in (2020) yapmış olduğu araştırmadır. Yazarlar, Hassan ve Petra adında ülkesini terk ederek başka bir ülkede sosyalleşen iki vakayı incelemişlerdir. Hassan, Kürt Sünni bir ailede "çok normal bir Müslüman" olarak yetişmiştir. 18 yaşındayken ülkesini terk ederek Suriye'den Almanya'ya göç yolculuğu başlamıştır. Organize bir dine karşı mesafeli bir tutum sergileyen Hassan, kendini herhangi bir dinî topluluğa ait olmadığını belirtmekle birlikte Tanrı'ya ve ilahi bir varlığa inanan, dindar olarak da kendini tanımlamayı reddetmektedir. Petra ise 40 yaşlarının ortasında olup 18 yaşında ayrıldığı Doğu Almanya'da doğmuştur. Dindar bir ailede büyüyen Petra, kendini *practical Ateist* olarak tanımlıyor. Hassan gibi Petra da dinî bir bağı olmadığını belirtiyor ve kendisini Ateist olarak tanımlasa da kendini mânevî bir kişi (spiritual person) olarak gördüğünü de iddia ediyor. Araştırmacılar, Hassan ve Petra'nın dinden ayrılma motivasyonlarını, organize veya entegre dinden özelleştirilmiş, bireysel bir mâneviyata geçişini *kişiselleşmiş çıkış* olarak tanımlamışlardır. Her iki birey de hem ülkelerini terk ederek bir yolculuk yaşamışlar hem de içsel süreçlerinde ayrı bir yolculuk yaşamışlardır. Araştırmacılar, "Öznel düzeyde dinî gelişim ne anlama gelir? Biyografik (yaşam-şekli, grafisi) zorluklarla yüzleşecekleri zaman, inançlarını nasıl uyguladıkları açısından nasıl bir gelişme gözlemlenebilir?" gibi sorulara cevap aramışlardır. Onlar, bir kültürel/dinî bağlamdan diğerine yapmış oldukları yolculukları ile dinî yolculuklarını paralel olarak nitel,

biyografik bir yaklaşımla incelemişlerdir.¹⁵³ Biyografik iki vaka farklı kültürlerden gelmiş olsalar da dinî yolculuklarında ortak yönlerin de olduğunu göstermeyi amaçlamışlardır. İki vakanın karşılaştırılmasında, her ikisinde de özgürlük hissinin kendi ülkelerini terk etmelerinin motive ettiği görülmüştür. Her ikisi de dindar ailelerde büyümüştür ve dinî bağlamın dışına çıkmışlardır. Ve her ikisi de dinî sorunlara bireysel bir duruş sergilemişlerdir. Hassan, yeni deneyimlere açık ve hâlâ kendi kişisel mâneviyatını bulmaya çalışan biri iken; Petra'da, seküler bir arayış söz konusudur. Hassan ve Petra, bu arayışı sonuçlandırmamışlar hâlâ dinî arayış yolunda aktif birer yolcu olarak kendilerini görmekteler ve yeni deneyimlere açıklar.¹⁵⁴

Bir dine giriş sürecinin incelenmesi kadar bir dinden ayrılış sürecinin incelenmesi de önemlidir. Conversion deneyimlerinin genelde başlangıç noktası, bir dinsizlikten bir dine giriş ya da başka bir dinden diğerine geçiş, dışarıdan içeriye ya da içerideki hareketliliğe odaklanırken deconversion çalışmaları ayrılma süreçlerine ve ne yöne gerçekleştiğine dair devam eden süreçlere odaklanır.

B. Dinî Değişimin Yön ve Zaman Boyutu

1. Yönü İtibariyle Dinî Değişim

a. İçten İçer Dinî Değişim

İnanan bir varlık olan insanın zamanla inancında az ya da çok değişimler olabilir. İçten içe doğru olan bu değişim bireyin kabul ettiği din sınırları çerçevesinde gerçekleşen bir süreçtir. İnanan kişi, inandığı değerlere sadece inandığını ifade ederek bağlı kalabileceği gibi bu dinî değer ve öğretileri hayatının merkezine alarak duygu, düşünce ve

¹⁵³ Yaşam incelemesi, ilişkiler, değerler (values), bağlılık, din ve dünya görüşü başlıklarından oluşan yarı-yapılandırılmış 25 sorudan oluşan bir inanç gelişim mülakatıdır. (Faith Development Interview/FDI).

¹⁵⁴ Bullik vd., “Development in Religious and Non-Religious Biographies from a Cross-Cultural Perspective”, 1-18.

davranışlarında dini bütün bir yaklaşım da gösterebilir. Bununla birlikte duygu, düşünce ve davranışlarını bu yönde daha da dinîleştirebilir.¹⁵⁵

b. Dinden Dine Dinî Değişim

Değişimin bu yönü, inanan insanın inandığı değerleri terk ederek, başka bir dinin değerlerini ve öğretilerini kabul etmesidir.

c. Dıştan İçe Dinî Değişim

İnançsızlık; Tanrı'nın, doğaüstü olan bir varlığın reddedilmesi demektir. İnançsız olan kimse dinî öğreti ve dinin özünü oluşturan temelleri kabul etmemektedir.¹⁵⁶ Bu düşüncelere sahip olan bir bireyin, Tanrı'yı, tabiatüstünü aşan bir gücü, belirli bir dini kabul etmesi ve ona bağlanması dıştan içe doğru gerçekleşen dinî değişimdir.

d. İçten Dışa Dinî Değişim

Dinî değişim, bireyin dine olan bağlılığının ve ilgisinin artması bu ilginin her zaman dinî alana yakın yönde seyretme süreci değildir. Clark (1961), dinî değişimin dinden uzaklaşma şeklinde de tezahür edebileceğini belirtir. Bu yönde gerçekleşen değişim “karşı-değişim” (counter-conversion) kavramıyla ifade edilmektedir.¹⁵⁷ İçten dışa değişim, bir dinden çıkmak ve artık herhangi bir dinî inanca sahip olmamak demektir.

¹⁵⁵ Kayıklık, *Arayış, Değişim ve Din*, 12.

¹⁵⁶ Peker, *Din Psikolojisi*, 85.

¹⁵⁷ Pratt, *The Religious Consciousness*, 126; Clark, *The Psychology of Religion*, 201.

2. Zaman İtibariyle Dinî Değişim

a. Âni Gerçekleşen Dinî Değişim

Dinî değişimin bir anda ortaya çıktığı durumlardır. Bu değişim, âni değişim (sudden conversion), kendinden geçme değişimi (self-surrender conversion), bunalım değişimi (crisis conversion) kavramları ile ifade edilmektedir.¹⁵⁸

Starbuck, incelediği âni vakalardan hareketle iki tür dinî değişim yaşayan tipten bahsetmektedir: Bilincin ve iradenin daha etkin olduğu *iradi tip* ve bilinçaltının ve gayri iradi etkinin daha fazla olduğu *kendini teslim eden tip*. Kendini teslim eden tip değişimi, Starbuck'ın odaklandığı “teslimiyet eğilimli insanların dönüşümü”dür. (conversions of self-surrender) ve günah duygusuyla ortaya çıkar, âniden üstesinden gelinir.¹⁵⁹ James, kademeli dönüşüm olasılığını kabul etmişse de dinî ruhun apaçık ve aşırı olduğu örnekleri dikkate değer bularak krizlerin hızlandırdığı âni dönüşüme odaklanmıştır. James, kendini teslim eden tip örneklerini iradi ihtidâ tip örneklerinden her zaman daha ilginç bulmaktadır.¹⁶⁰

James; insanın öfke, kaygı, korku, umutsuzluk gibi istenmeyen duygulardan ya onlara teslim olarak ya da bu duyguların verdiği buhrandan yorulup onları bırakmak zorunda kaldığında kurtulacağından bahsetmektedir. Ona göre, bireyin beyninin geçici duyarsızlaştığı böyle bir kriz anında “hasta ruhun bencil kaygısı” ortadan kalkarsa “iman ruhunun coşkulu güveni” kişinin içine sızar. Bu ruh, kontrolü ele alırsa bir daha

¹⁵⁸ Kayıklık, “Bireysel Yaşamda Dinsel Değişim”, 16.

¹⁵⁹ Starbuck, *The Psychology of Religion*, 116-117.

¹⁶⁰ Bu iki tip arasında çok köklü ayrım yapılmamaktadır. Nitekim Starbuck, en iradi din değiştirme tiplerinde dahi kendini teslim ettiği bir sürecin yaşandığından bahsetmektedir. Günahlardan kaçan dinî değişim yaşayan kişi olumlu idealine ulaşmak için en nihayetinde kişisel iradesini bir kenara bırakarak başladığı işi bitirmek için Tanrıyı vesile kılacak ve kendini ona teslim etmek zorunda kalacaktır. Bu bakış açısına göre boyun eğme; bireyin benliğini yeni yaşama adayarak, onu yeni bir kişiliğin merkezi yapmasıdır. James bu süreci *çiçeklenme* sembolü ile açıklar. Kişisel yaşam gücünün yeni merkezi bilinçaltında çiçek gibi açmaya hazır hale geldiğinde yapılabilecek tek şey çiçeğin kendi kendine açılmasına izin verilmesidir. James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, 219-223.

birakmayacaktır.¹⁶¹ Çünkü James’e göre, aşk, kıskançlık, suçluluk duygusu, korku, pişmanlık gibi şiddetli olaylar bilinçsel yeni düzenlemelere ortam hazırlamada son derece etkilidir. Ayrıca o bilinçaltı ya da yarı bilinçli bir şekilde kazanılmış *yeni bilgiler* tarafından, güdülerin ve eğilimlerin “zamanın hayal bile edilemeyen dokunuşuyla” dönüşmesinin de değişimde hızlandırıcı bir etkisi olduğu görüşündedir. Sahip olunan güçlü duygunun yitirilmesiyle yaşam gücü en üst noktaya ulaşır. Bu yüce duygu durumu, kişinin kendine özgü bir Tanrısal lütuf algısı ile birleşerek “tıpkı bir sel gibi bütün engelleri yıkıp her yeri istila ettiği” vakalar âni dönüşüm vakalarıdır.¹⁶²

Bununla birlikte bağlanma teorisini dinî değişim ile ilişkilendiren önemli araştırmalar da yapılmıştır. Kirkpatrick ve Shaven (1990), kaçınmalı bağlanma ile annelerine bağlı olduklarını söyleyen katılımcıların yaklaşık %28’inin ergenlik döneminde âni bir dinî değişim tecrübesi yaşadıklarını belirtmiştir. Araştırmalarda âni değişim tecrübesini yaşayan katılımcıların çoğunluğu, değişim tecrübelerinin duygusal bir karmaşa ve kriz dönemini hızlandırıcı faktör olarak bildirmiş olmaları da âni değişim sürecinin arka planında duygusallığın olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.¹⁶³

b. Yavaş Yavaş Gerçekleşen Dinî Değişim

Starbuck; bir müzik öğretmenin öğrencilerine gösterdiği şeyi yapamamalarından dolayı onlara “Denemeyi bırakın, kendiliğinden olacaktır!” dediğini bizlere aktararak yukarıda da belirttiğimiz üzere zihinsel sonuçlara giden iki yoldan bahsetmiştir: Biri bilinçli ve iradi, diğeri ise bilinç dışı ve gayri iradi. Dinî değişim sürecinde, iradi tipte yenilenme yoluyla değişim genel olarak yavaş yavaş meydana gelmekte, yeni bir ahlâkî ve ruhsal alışkanlık düzeninin kısım kısım kurulmasıyla gerçekleşmektedir.¹⁶⁴

¹⁶¹ James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, 225.

¹⁶² James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, 229.

¹⁶³ Lee A. Kirkpatrick - Phillip R. Shaver, “Attachment Theory and Religion: Childhood Attachments, Religious Beliefs, and Conversion” *Journal for the Scientific Study of Religion*, 29/3 (Sep 1990), 326-327.

¹⁶⁴ James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, 220.

Kademeli dinî değişimin gerekleştiiği zaman aralığı birkaç günden veya birkaç yıla kadar uzanabilmektedir. Bu dönemde kişi, yaşamının çeşitli yönlerini yeniden değerlendirir ve geçerli bir alternatif olarak dinî bir görüşü düşünmeye başlamaktadır. Kademli değişimde birey, hayatın bazı temel sorularını sorarak entelektüel bir arayış sürecinden geçer ve zihnindeki sorulara cevaplar bulma yoluna girmektedir. Bu süreçte kişi karşılaştığı entelektüel sorunları çözerek bir inancı veya dinî sistemi reddetme noktasından onu kabul etme noktasına geçer ve kişi bu çizgiyi ne zaman geçtiğinin farkında olmaktadır.¹⁶⁵  ni dinî değişimler gibi kademeli dinî değişimler de dinî bağlamda büyük bir benlik (self) değişikliği ile sonuçlanır. Ancak kademeli dinî değişimler fark edilemeyecek şekillerde gerçekleşir. Tek bir olayla  zdeşleştirilmemeleri nedeniyle de genellikle ampirik olarak ayırt edilebilmektedirler.¹⁶⁶

c. Toplumdan Kaynaklanan Din  Değişim

Din  toplumsallaşmanın psikolojik olarak açıklaması sosyal öğrenme teorisi ile açıklanır. Doğduğu evin Tanrı tasavvurundan ve dinî yaşayışından veya yaşamayışından etkilenen çocuğun dinî değişim süreci de bu etkiler bağlamında gelişim gösterecektir. Birey, içerisinde bulunduğu toplumun dinî inançlarını pekiştirme ya da örnek alma yoluyla öğrenecektir. Öğrenilen bu dinî davranışlar aile tarafından desteklenerek güçlendirilecek ya da anne ve babasını, öğretmenini hatta büyükanne, dede gibi değer verdiği kişilerin dinî davranışlarını taklit ederek ocuk dindarlaşacaktır.¹⁶⁷

¹⁶⁵ Raymond F. Paloutzian, *Invitation to the Psychology of Religion* (New York: The Guilford Press, 1996), 225.

¹⁶⁶ Hood vd., *The Psychology of Religion*, 215.

¹⁶⁷ Kayıklık, *Arayış, Değişim ve Din*, 18.

II. TEMEL EKOLLERDE DİNÎ DEĞİŞİM

A. Temel Ekoller Öncesi Atmosfere Kısa Bir Bakış

Resmî ve akademik bir bilim psikolojinin kurucusu olan Wilhelm Wundt, ilk laboratuvarı 1879'da Almanya Leipzig'de kurmuştur. Wundt, ilk dergiyi yayına hazırlamış ve deneysel psikolojisinin resmi kurucusu olmuştur.¹⁶⁸ Wundt, 1873 ve 1874 yıllarında iki bölüm halinde basılan “Fizyolojik Psikolojinin İlkeleri” (Grundzüge der Physiologischen Psychologie) kitabında psikolojinin kendine has problemleri ve deneyleme metotlarından bahsetmiştir.¹⁶⁹ Wundt taraftarı psikolojinin ana konusu, bilinçtir. Ona göre psikolojinin hedefi bilinçli tecrübeleri öğelerine indirgemek olmalıdır.¹⁷⁰ Psikoloji biliminin bağımsız bir bilim dalı olma çalışmaları Wundt'un öğrencisi E. B. Titchener tarafından geliştirilerek yapısalcılık adı altında ortaya konmuştur. Titchener'a göre psikolojinin asıl vazifesi bilinçli tecrübeleri incelerken zihnin yapısını veya hakikatini keşfetmektir.¹⁷¹

20. yüzyıl ile Amerika'da bilinç süreçlerinin yapısı veya içeriğinden çok bilinç süreçlerinin nasıl işlediği yönüne odaklı çalışmalar gerçekleşmiştir. Din değiştirme alanında önemli düşüncelere sahip William James, zihnin nasıl işlediğini inceleyen işlevsel psikolojinin en önemli öncüsüdür. Her ne kadar James, bir psikoloji sistemi oluşturmamış ve işlevsel psikolojiyi kurmamışsa da yaşadığı dönemde Amerikan psikolojisine dâhil olan işlevsel düşünceyi etkileyecek parlak fikirlere sahip olmuştur. Daha sonraları işlevselci psikologlar, Wundt ve Titchener'ın ortaya koydukları üzerinden değişiklik yaparak yeni düşünceler ortaya koymuşlardır. John Dewey ve James Rowland Angel, işlevselciliğin kurulmasında doğrudan katkı sağlamışlardır.

¹⁶⁸ Duane P. Schultz - Sydney Ellen Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, çev. Yasemin Aslay (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2020), 131; Kemal Sayar - Mehmet Dinç, *Psikolojiye Giriş* (İstanbul: Dem Yayınları, 2013), 11.

¹⁶⁹ 19. Yüzyılın ortalarında “fizyolojik” kelimesi Almancada “deneysel” kelimesiyle eşanlamlı olarak kullanılmaktadır.

¹⁷⁰ Frank J. Bruno, *Psikoloji Tarihine Giriş*, çev. Nesrin Hisli (İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları 10, 1982), 54.

¹⁷¹ Sayar - Dinç, *Psikolojiye Giriş*, 11.

Amerika’da hâlen işlevselciliğin etkileri görülüyor olsa da günümüze ayrı bir düşünce ekolü olarak ulaşmamıştır.¹⁷²

1. Davranışçılık, Din ve Dinî Değişim

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi psikoloji tarihinin ilk ekollerinden olan yapısalcılık bilinci yapı bakımından; işlevselcilik ise bilinci işlev bakımından ele alarak her ikisi de psikolojinin konusunun bilinçli deneyimler üzerinde olduğuna dair hemfikir olmuşlardır.¹⁷³ Yapısalcılık ile işlevselciliğin sadece bilinçli deneyimleri incelemesinin aksine Kuzey Amerika kaynaklı davranışçılık ekolü, nesnel bir bilim olmak için *imge*, *ruh* ve *bilinç* gibi kavram ve terimleri tamamen reddetmiş; bu kavramların bilimsel olarak incelenemeyeceğini savunarak devrim niteliğinde fikirler ortaya koymuşlardır. Psikolojinin bilim haline gelebilmesi için gözlenebilir, ölçülebilir ve fenomenlerin doğa bilimlerinde kullanılan objektif ve bilimsel yöntemlerle incelenmesini savunmuşlardır. Bundan dolayı davranışçılık ekolü bilim adamları sadece gözlemlenebilir olan davranışları incelemiş; organizma ve çevre ilişkilerinin insan ve hayvanlarda aynı olduğunu ileri sürmüşlerdir.¹⁷⁴

Ekolün kurucusu olan John B. Watson 1913 yılında *Psikoloji Eleştirileri* dergisindeki yayınlanladığı “Psychology as the Behaviorist Views It” (Bir Davranışçının Gözünden Psikoloji) adlı makalesiyle iç gözlem metodunu¹⁷⁵ reddederek gözlemlenebilir davranışların tarafsız ve bilimsel olarak analiz edilmesinin önemini vurgulamıştır.¹⁷⁶

¹⁷² Schultz - Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, 257- 281.

¹⁷³ Sevede Düzgüner, *Dine Psikolojik Yaklaşımda Değişimin Dinamikleri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 72.

¹⁷⁴ Sayar - Dinç, *Psikolojiye Giriş*, 13.

¹⁷⁵ John B. Watson, “Psychology as the Behaviorist Views It”. *Psychological Review* 20/2 (1913) 158-177. İç gözlem metodu: 1897’de Almanya’nın Leipzig şehrinde ilk psikoloji laboratuvarının kuran Wilhelm Wundt duyum ve algılarını iç gözlem metoduyla incelemekteydi. Bu metot, deneklerin kendi içlerine bakarak duyum ve algılarını ifade etmeleri yoluyla bilinçli zihin süreçlerinin keşfedilmesini hedefleyen bir yöntemdir.

¹⁷⁶ Rod Plotnik, *Psikoloji’ye Giriş*, çev. Tamer Geniş (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2009), 13.

Bununla birlikte Watson ekolü kurmadan önce davranışçılığın ortaya çıkmasına zemin hazırlayan çalışmalar yapılmaktaydı. Örneğin; Edward Lee Thorndike, işlevselcilerin nesnelleşmeye yönelik girişimlerini destekleyerek gözlenebilir davranışlar üzerine odaklı, nesnel ve mekanik bir öğrenme teorisi tasarlamaktaydı. Ona göre öğrenme, sübjektif fikirler yönünden değil, uyarıcı ve tepki arasındaki somut bağ açısından yorumlanmalıdır. Thorndike, davranışı araştırmak için onu en basit elementleri olan uyarıcı-tepki birimlerine ayırmak gerektiğini de vurgulamıştır. Ayrıca Thorndike, yapmış olduğu araştırmalarla etki yasasını ortaya koymuştur. *Etki yasası*, kendisini takiben sonuçları olumlu gelen davranışları pekiştirdiğini, sonuçları olumsuz gelen davranışları ise zayıflattığını ifade etmektedir.¹⁷⁷ 1905 yılında etki yasası olarak resmîyet kazanan *bir tepki eğiliminin yerleşmesi ya da yok olması* durumu, 1930'larda insan denekler ile yeniden incelenmiştir. Etki yasası, belirli bir durumda verilen herhangi bir tepkinin bu durumla zihinde birleştirildiğini (çağrıştırdığını) belirtir. Bu tepki bir durumda ne kadar çok kullanılırsa tepkinin o durumla birleştirilmesi de o kadar güçlü olur. Bir tepkinin uzun süre kullanılmaması ise bu çağrışımın zayıflamasına neden olur. Daha sonraları Thorndike, bir tepkiyi ödüllendirmenin bu tepkiyi güçlendirdiğini; tepkiyi cezalandırmanın ise kıyaslanabilir olumsuz bir etkiye sebep olmadığını ortaya koymuş, ödüle odaklı etki yasasını tekrar incelemeye almıştır. Sonraları Amerikan psikolojisinde öğrenme teorisi ile ilgili yeni öğrenme teorileri ve modelleri ortaya çıkmıştır ancak Thorndike'in öğrenme ve çağrışım alanında yapmış olduğu katkılarının değeri hâlâ önemini korumaktadır.¹⁷⁸

Davranışçıların önde gelen isimlerinden Pavlov, psikoloji tarihinde hayatî bir öneme sahip olan *şartlı tepkileri* araştırmıştır. Bu kavram, Pavlov'un sindirim bezleri üzerine yaptığı çalışmasından elde ettiği tesadüfî bir keşiften türetilmiştir. Pavlov, köpeğin ağzına bir yiyecek parçası konulduğunda istemsizce salgılanan salyanın işlevleriyle ilgilenmekteydi. Pavlov, deney esnasında, elindeki küçük bir ekmek parçasını köpeğe yemesi için vermeden önce gösterdiğinde köpeğin yiyecek tabağını görür görmez salgı salgıladığını anlamıştır. Oysa ki tüm köpekler yiyeceği yerken salya salgılamaktadır.

¹⁷⁷ Plotnik, *Psikoloji'ye Giriş*, 214.

¹⁷⁸ Schultz - Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, 389.

Ama bu köpek, tabağı görmesi ile yiyeceğin tadı arasında bir ilişki kurarak tabağı görür görmez salya salgılamaktaydı. Pavlov öğrenme söz konusu olan bu tepkiye de *koşullu davranım* adını vermiştir. Öğrenme söz konusu olmayan tepkiyi ise *doğuştan veya koşulsuz davranım* adıyla ifade etmiştir.¹⁷⁹

Davranışçılar, yalnızca nesnel gözlemler yoluyla etki ve tepki açısından nesnel olarak betimlenebilecek gözlemlenebilir davranışsal etkinliklerle ilgilenmiştir. Ruhsal hayatı şartlı reflekslerle açıklamaya çalışarak ve psikoloji biliminden bilinci dışarıda bırakarak bütün psikolojik olayları alışkanlığa bağlamışlardır. Watson, davranışçılığın organizmanın bir bütün olarak tüm davranışlarıyla ilgilendiğini iddia etmiştir. Tepkiler *öğrenilmiş* veya *öğrenilmemiş*; *açık* veya *gizil* olmak üzere iki şekilde sınıflandırılmıştır. Açık tepkiler ortada olan yani doğrudan gözlemlenebilen tepkilerdir. Örtük tepkiler olan iç organların hareketi, iç salgı bezi salgıları ise organizmanın içinde gerçekleşmektedir. Gizil davranış ise Watson'a göre her şey potansiyel olarak gözlenebilir olmalıdır ve organizmanın içindeki tepkiler, türlü aletlerin kullanılması ile potansiyel olarak gözlenebilir hâle getirilebilmektedir. 1930 yılında davranışçılığın ikinci aşaması olan yeni davranışçılık (neobehaviorism) Edward Tolman, Edwin Guthrie, Clark Hull ve B. F. Skinner önderliğinde 1960 tarihine kadar sürmüştür. Yeni davranışçılardan Tolman, tüm organizmanın toplam tepkileri ile ilgilenmiş ve tüm davranışların bir amaç doğrultusunda olduğunu savunmuştur. *Ara değişken* kavramı ise psikolojiye en faydalı olan katkısıdır. Tolman'ın bu kavramıyla psikolojinin gözlenemeyen içsel süreç ve durumlar hakkında daha nesnel ve doğru ifadeler kullanılması olanağı sağlanmıştır.¹⁸⁰ Ayrıca Tolman, fareler üzerinden yaptığı araştırmasında, farelerin etraflarını keşfederken öğrenmenin meydana geldiğini tespit ederek *gizli zihinsel süreçleri* ortaya koymuş ve böylece insanlardaki bilişsel süreç çalışmalarının temelini oluşturmuştur.¹⁸¹

¹⁷⁹ Rita L. Atkinson vd., *Psikolojiye Giriş I*, çev. Kemal Atakay vd. (İstanbul: Sosyal Yayınları, 1995), 269.

¹⁸⁰ Schultz - Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, 436-468.

¹⁸¹ Plotnik, *Psikoloji'ye Giriş*, 223.

B. F. Skinner koşullanmayı *edimsel koşullanma* kavramı ile tasvir etmiştir. Edimsel koşullanmanın anlaşılabilmesi için Skinner'ın *tepkisel davranış* kavramının bilinmesi gerekmektedir. Yukarıda Pavlovcu koşullanma durumundan bahsetmiştik. Klasik koşullamadaki davranışlar gibi uyarana direkt bir tepki verilmesine Skinner, *tepkisel davranış* adını vermektedir. *Edimsel koşullanma* ise sonuçların denetimindedir. Davranış öncelikle belirli bir uyarana tepki olarak değil kendiliğinden meydana gelmektedir. Ancak davranış bir kez ortaya çıktığında tekrarlanması ise onun sonuçlarına bağlıdır. Örneğin; yemeğinden memnun kalınmayan bir restoranın tekrar tercih edilme ihtimalinin düşük olması gibi.¹⁸²

Skinner, davranışın sonucundaki ödül veya cezanın davranışın daha sonra tekrar gerçekleşmesindeki etkisini incelemiştir. Davranışın gerçekleşmesinin ardından gelen sonuca yani ödüle ya da cezaya bağlı olduğunu ortaya koymuştur. Burada önemli olan pekiştirmenin davranışın hemen ardından gerçekleştirilmesidir. Pekiştirmeler davranışın ardından meydana gelerek o davranışın tekrarlanma ihtimalini arttırırken cezalandırma ise o davranışın tekrarlanma ihtimalini azaltmaktadır. Olumlu pekiştiriciler, bir davranışın tekrar gerçekleşmesini sağlarken; olumsuz pekiştirme ise ortadan kaldırıldığı zaman kendinden önce gerçekleşen tepkinin yeniden oluşma ihtimalini arttıran rahatsız edici uyarıcılardır.¹⁸³

Yeni davranışçılardan Albert Bandura ve Julian Rotter, davranışı bilinci dışarıda bırakmadan gözlemlemişlerdir. Bandura, ilk zamanlar *sosyal davranışçılık* dediği daha sonra ise *sosyal bilişsel teori* adını verdiği bir davranışçılık türünü ortaya koymuştur. Bu yaklaşım; inançlar, beklentiler ve eğitim gibi düşünme süreçlerinin, dışa ait pekiştirme tarifelerinin üzerinde etkili olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre davranışsal tepkiler, istemsiz bir şekilde dış bir uyarıcı yoluyla başlatılmamaktadır. Uyarıcıya verilen tepkiler kendi kendini harekete geçirmektedir. Kişi, pekiştirilen şeyin idrakindedir ve aynı davranışı tekrar ettiğinde aynı ödülün geleceğini ümit ettiği için bir dış uyarıcı tarafından davranışı değiştirebilmektedir. Ayrıca, Bandura davranışların

¹⁸² Atkinson vd., *Psikolojiye Giriş I*, 277.

¹⁸³ Plotnik, *Psikoloji'ye Giriş*, 218.

pekiştirilme sonucu değiştiği konusunda Skinner ile aynı düşünceye sahip olsa da neredeyse tüm davranış türlerinin direkt tecrübe edilen pekiştirmenin olmadığı zamanlarda da öğrenilebileceğinden bahsetmektedir. Buradan anlaşılan, insan her daim sadece kendi kendisini pekiştirerek değil, diğer insanların davranımlarını ve bu davranımların neticesini gözlemleyerek *dolaylı pekiştirmeler* aracılığıyla da öğrenmektedir. Bandura, kişide, örnekler veya dolaylı pekiştirmeler yoluyla diğer insanlarda gözlemlenen ya da insanın bizâtihi kendisinin deneyimlemediği sonuçları, tahmin etme veya değerlendirme kabiliyetinin varlığını kabul etmektedir. Böylelikle insan, denemediği davranışların sonuçlarını sadece zihninde tasarlayıp canlandırarak de davranışlarını düzenleyebilmektedir. İnsanlar, direkt pekiştirme yaşayarak öğrenmeden, başka insanları gözlemleyerek yani *model alma* yoluyla kendi davranışını onların davranışına benzetme yoluyla öğrenebilmektedir. Skinner’a göre “pekiştireçleri kontrol edebilen davranışı da kontrol edebilir” iken Bandura “bir toplumda kimin model olacağını kontrol eden, davranışı da kontrol ediyor demektir” görüşünü savunmaktadır.¹⁸⁴

Görüldüğü üzere Tolman’ın fareler üzerinde yaptığı deneyde etrafı keşfederken öğrenmenin gerçekteştiğini ortaya koyduğu gibi Bandura da insanların gözlemleyerek öğrendiğini ve öğrendiklerinin çoğunun gözlem yolu ile gerçekteştiğini ortaya koymuştur. Pek çok “bilişsel süreci gerektiren gözlemsel öğrenme”, Skinner’ın “gözlemlenebilir ve bilişsel olmayan davranışlara odaklanma” görüşünün tam tersidir.¹⁸⁵

Davranışçılar, yüksek zihinsel süreçlerin varlığını reddederek insan davranışlarını açıklayabilmek için laboratuvar hayvanları üzerinde yapılan çalışmalardan elde edilen verilerden yararlanmaktadırlar. Organizmanın çevresiyle bağlantılı olan bütün görülebilir davranışlarla ilgilenen davranışçılar, genel olarak dinî davranışları da diğer davranışlar gibi uyarıcılar sonucunda ortaya çıkan fizyolojik tepkinin bir sonucu olarak ele alırlar. Tepki oluşturan uyarıcıların da çok az bölümü, dinî metafizik etkisiyle

¹⁸⁴ Schultz - Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, 505.

¹⁸⁵ Plotnik, *Psikoloji’ye Giriş*, 223.

oluşmaktadır.¹⁸⁶ Böylelikle imge, ruh ve bilinç gibi zihinsel süreçlerin bilimsel olarak incelenebileceğini inkâr eden davranışçılık ekolü, davranışları dış uyarıcılara verilen tepkiler olarak gördüğü gibi dinî davranışları da uyarıcılardan dolayı ortaya çıkan tepkinin sonucu olarak yorumlamışlardır. Onlara göre insanın doğuştan Tanrı bilgisiyle doğduğu açıklanabilir bir durum değildir. Çocuklarda başlayan dinî davranışlar, resmi dinî eğitim ve anne babasından edindiği dinî bilgiler ile sosyal baskılardan etkisiyle ortaya çıkmaktadır. Davranışçılığın kurucusu J. B. Watson makale ve kitaplarında dinden çok az bahsetmiş ve dini, etkileme pozisyonundaki tüm din adamları için kullandığı kavram olan “şifa vericilerin” fark ettiği bir kontrol vasıtası; dinî alışkanlık sistemini de korku yoluyla kuşaktan kuşağa nakledilen öğrenilmiş bir davranış olarak görmektedir.¹⁸⁷

Din değiştirmeyi açıklamak için yapılan çalışmalardaki en önemli isimlerden biri İngiliz psikiyatr William Sargant’tır. Sargant (1957), “Battle for the Mind” (Zihin Mücadelesi) isimli kitabında bahsettiği üzere Pavlov’un *klasik şartlanma kuramını* din değiştirme fenomenini açıklamak için kullanmıştır. İster insanda ister hayvanda olsun, beyin şiddetli stres altında kaldığında ortaya çıkan davranış değişiklikleri bireylerin kalıtsal mizacına ve çevreye kademeli bir uyumla oluşturduğu koşullu davranış kalıplarına bağlıdır.¹⁸⁸ Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Pavlov, deney köpeklerini bir uyarana karşı şartlandırmış; şartlandığı bu uyarıcıya yakın bir uyarana karşı tepki vermemeyi yani ayırt etme refleksini kazandırmıştır. Deneyin ilerleyen safhalarında bu iki uyarın arasındaki farkı aşamalı olarak daha da aza indirgeyen Pavlov, deney köpeklerinin bu ince farkı da ayırt etmesini beklemiştir. Bu uygulama esnasında, ayırt etme kapasite eşiği aşırı uyarıldığı için deneklerde beklenmeyen tepkiler ortaya çıkmıştır.¹⁸⁹ Watson’a göre bu duruma benzer olarak insanlarda da sonucu din değiştirme olan düşüncel süreçlerde farklılıklara sebep olan tepkiler ortaya çıkabilmektedir. Din değiştirme; öfke,

¹⁸⁶ Düzgüner, *Dine Psikolojik Yaklaşımda Değişimin Dinamikleri*, 78.

¹⁸⁷ Muammer Cengil, *Davranışçılık Ekolünün Dine Yaklaşımı* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002), 61.

¹⁸⁸ William Sargant, *Battle For the Mind: A Physiology of Conversion and Brain-Washing* (Newyork: Doubleday&Company, 1957), 92.

¹⁸⁹ Robert S. Woodworth - Mary R. Sheehan, *Contemporary Schools of Psychology* (New York: The Ronald Press Company, 1964), 77.

korku, stres gibi duyguların ileri seviyede harekete geçirildiği takdirde bireylerin ortamdan kolay etkilenebilir bir kimse hâline gelmesiyle âni ve dramatik bir tecrübe olarak deneyimlenebilmektedir.¹⁹⁰

2. Psikodinamik Ekol, Din ve Dinî Değişim

1800'lü yılların bilim dünyasında insan davranışlarının bilinç dışı güçlerden etkilendiğini öne süren, kişilik teorisinin yolunu açan çok önemli yöntem ve kavramlar ortaya çıkmıştır. Sigmund Freud, bazı hastalarının fiziksel şikâyetlerinin görünürde herhangi bir sebebinin olmadığından ve hastalıklarının sebebinin bilinçdışı psikolojik güçlerden kaynaklandığını iddia etmişti. Freud'un öncülük ettiği bu yaklaşım, -onun fizyoloji alanında sürdürdüğü çalışmalarından farklı olarak- akıl hastalıklarını hipnoz yöntemi ile tedavi eden nörologlar ile çalışmasından sonra klinik gözlemleriyle geliştirdiği psikanaliz yöntemi ve kişilik gelişim teorisinden oluşmaktadır.¹⁹¹ Aslında psikanaliz, ilk olarak nevrotik rahatsızlıkların *serbest çağrışım* ve *rüya analizi* yoluyla sebeplerini bulmaya çalışmak için kullanılan psikoterapi tekniğidir. Freud'un düşüncelerini geliştirerek sistemleştirmesi, geliştirdiği bu yöntemlerin nasıl ve niçin etkin olduğunu araştırması ve teorik temeller üretmesi psikanalizi bir kişilik sistemine dönüştürmüştür.¹⁹²

Freud'un düşünce sisteminde *içgüdüler* önemli bir kavramdır. Kişilik dinamiğini ileri doğru sürükleyen lokomotif faktörleri ve bireyin zihinsel enerji yayan biyolojik güçlerini ifade etmektedir. Bu içgüdüler, bedendeki uyarımın kaynağı ile ilgili olmakla birlikte amaçları cinsellik, yeme ya da içme gibi faaliyetler ile uyarımın yok edilmesi ya da azaltılmasıdır.¹⁹³ “Fiziksel enerji ile zihinsel betimlemenin bir birleşimi”¹⁹⁴ olan içgüdüler Freud, *yaşam içgüdüler*i ve *ölüm içgüdüler*i olmak üzere iki kategoriye ayırmıştır. Yaşam içgüdüler; açlık, susuzluk, cinsellik gibi kişinin kendisini korumaya

¹⁹⁰ Sargant, *Battle For the Mind: A Physiology of Conversion and Brain-Washing*, 92.

¹⁹¹ Sayar - Dinç, *Psikolojiye Giriş*, 14.

¹⁹² Ali Ayten, *Psikoloji ve Din* (İstanbul: İz Yayınları, 2012), 47.

¹⁹³ Schultz - Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, 607.

¹⁹⁴ Ian Craib, *Psikanaliz Nedir?* çev. Ali Kılıçlıoğlu (İstanbul: Say Yayınları, 2004), 37.

ve insan türünün devamını sağlamaya yönelik faaliyetleri içermekte olmakla birlikte bunlar “libido” yoluyla ortaya konan, yaşamın devamlılığını sağlayacak yaratıcı güçler ve enerji şekilleridir. Ölüm içgüdüğü ise yıkıcı bir güçtür ve intiharda görüldüğü gibi içe yöneliktir. Aynı zamanda saldırganlık ve nefrette görüldüğü gibi dışa yönelik de olabilir.¹⁹⁵ Yaşam ve ölüm içgüdüleri birbirine alternatif oluşturarak biri diğerini harekete geçirir ya da etkisiz bırakır. Her ne kadar üreme içgüdüğü hayatın devamını sağlıyor olsa da ölüm içgüdüğü nedeniyle hiçbir canlı sonsuza dek yaşayamaz.¹⁹⁶

Freud, ilk çalışmalarında psişik hayatın iki bölümden oluştuğuna dair inancını *bilinç ve bilinçaltı* kavramları ile ifade etmiştir. Buzdağının görünebilen parçasına benzeyen küçük ve önemsiz olan *bilinçli* bölüm bütün kişiliğin görünen fakat yüzeysel yanını temsil etmektedir. Bütün insan davranışlarının arkasındaki dürtüsel güç olan içgüdüleri kapsayan bölüm ise geniş ve güçlü olan *bilinçaltı*dır. Ayrıca Freud, *bilinç öncesinin* de var olduğunu kabul ederek, bu bölümdeki materyallerin aktif olarak bastırılmadığını ve kolaylıkla çağrılabilirdiğini belirtmiştir. Sonraları Freud, bilinç-bilinçaltı ayırımlarını yeniden inceleyerek zihinsel aygıtın yapıları olan id, ego ve süperegoyu ilk kez ortaya koymuştur.¹⁹⁷ Böylelikle Freud, zihinsel süreçleri *id*, *ego* ve *süperego* olmak üzere üç bölümde incelemiştir. İlk bölüm olan *id*, *haz ilkesine* göre hareket eder. İd, cinsellik ve saldırganlık güdülerine sahip, bebeklik zamanından itibaren gelişen enerji kaynağıdır. Hazzın peşinden gitmek ve biyolojik ihtiyaçlarını karşılamak ister. Ego, id ve süperego arasındaki çatışmada arabulucu olan ikinci bölümdür. Ego, gerçeklik ilkesine göre hareket eder. İdin isteklerini gerçekleştirmenin güvenli ve sosyal olarak gerçekleşebileceği bir ortam ve süperegoyun sınırlamalarına uygun yollar arar. Süperego, erken çocukluk zamanında egodan gelişir. İdin isteklerini kontrol eden koruyucu konumundadır. Süperego, yalnızca insanın davranışlarını değil çevresindeki eylemleri de gözetleyerek değerlendiren bir yapıya sahiptir. Süperegoyun bilinçli bir parçası olarak vicdan, egoyu denetleyerek yargılayan bir ahlak savunucusudur. Örneğin,

¹⁹⁵ Schultz - Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, 607.

¹⁹⁶ Calvin Hall, *Freudyen Psikolojiye Giriş*, çev. Ersan Devrim (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1999), 70-73.

¹⁹⁷ Schultz - Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, 608.

suçluluk duygusu ego ile süperegö arasında tartışmadan doğmaktadır. Bir insanın kişilik yapısı ise bu üç unsurdan hangisinin baskın olduğuna göre değişmektedir.¹⁹⁸

Anksiyete, egonun tehdit edildiğinin ikazıdır. Anksiyete, dünyadaki gerçek tehlikelerin korkusundan kaynaklanan *nesnel anksiyete* ve bu anksiyeteden meydana gelen *nörotik anksiyete* ve *ahlâkî anksiyete* olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Bu durum, insan davranışlarında gerilime neden olur ve bireyin anksiyetenin verdiği bu gerilim hâlini azaltmaya motive eden bir güç işlevi görür. Freud, egonun anksiyeteye karşı bazı koruyucu savunma geliştirdiğini öne sürmüştür. Bu savunma mekanizmaları, var olan şeylerin bilinçaltında gerçek anlamından uzaklaştırılması ve karşı koyulmasıdır.¹⁹⁹

Tablo 3: Freud'un Sisteminde Savunma Mekanizmaları

İnkâr	Travmatik bir olayı veya bir dış tehdidi yalanlamaktır. Örneğin, ölümcül hastalığı olan birisinin ölümün yakınlığını inkâr etmesi gibi.
Yön Değiştirme	İd'den gelen içgüdüleri tehdit edici veya o an mevcut olmayan bir nesneden daha uygun bir nesneye yöneltmektir. Örneğin, birisinin düşmanlık duygularını patronundan çocuğuna yöneltmesi gibi.
Yansıtma	Rahatsız edici bir güdüyü bir başkasına atfetmektir. Örneğin; aslında sizin profesörden değil, onun sizden nefret ettiğini söylemek gibi.
Mantığa Bürüme	Bir davranışı daha kabul edilebilir ve daha az tehdit edici hâle getirmek amacıyla yeniden yorumlamaktır. Örneğin, birisinin atılmış olduğu işinin gerçekte hiç de iyi bir iş olmadığını ileri sürmesi gibi.
Karşıt Tepki Geliştirme	Kişinin rahatsız edici güdüsünü, tam tersini ifade ederek saklamasıdır. Örneğin; cinsel arzularından rahatsız olan birisinin pornografi karşıtı hâline gelmesi gibi.
Gerileme	Kişinin, hayatının daha az rahatsız edici ve daha az düş kırıklıklarının yaşandığı dönemlerine geri dönmesi ve o güvenli dönemin özelliği olan çocuksu ve bağımlı davranışları sergilemesidir.
Bastırma	Anksiyeteye sebep olan herhangi bir şeyin varlığını inkâr etmek, bir başka deyişle, rahatsızlık verici algı ve anıların bir kısmını bilinçten uzaklaştırmaktır.
Yüceltme	İd'den gelen dürtüleri ve içgüdüsel enerjiyi sosyal olarak kabul edilebilir davranışlara yöneltmek yoluyla değiştirmektir. Örneğin, cinsel enerjiyi sanatsal olarak yaratıcılığı olan davranışlara dönüştürmek gibi.

Kaynak: Schultz - Schultz, *Modern Psikolojinin Tarihi*, 611.

¹⁹⁸ Hall, *Freudyan Psikolojiye Giriş*, 29.

¹⁹⁹ Schultz - Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, 611.

Bunlara ek olarak, *özdeşim kurma* mekanizmasında kişi anksiyeteye neden olan durum ile karşılaştığında takdir edilen ve güçlü görülen birisi gibi davranır, o kişiyi taklit eder. *Bastırma*, anksiyeteyi tetikleyen dürtü veya düşüncenin bilinçten çıkarılmasıdır. *Saplanma* mekanizmasında ise kişinin gelişiminin sonraki aşamanın anksiyete duygusuyla dolu olmasından dolayı ilk gelişim evrelerinden birinde kalmasıdır.²⁰⁰

Freud'a göre kişilik, beş psikoseksüel aşamadan geçer ve bu aşamaların her biri çocuğun istekleri ve bu istekleri gerçekleştiren ebeveyni arasındaki çatışmalarla başa çıkmayı öğrenme şekli ile gelişir. Bu süreçte, ilk üç aşamadan herhangi birinde çocuğun isteklerinin tatmin edilmesi ya da tatmin edilmemesi hatta çok aşırı tatmin edilmesi bireyin herhangi bir psikoseksüel aşamaya *saplanmasına* sebep olur. Bu durum, çocuğun ilerideki duygu ve davranışlarında bozukluğa yol açar ya da çocuğun kişiliğinin gelişimini tamamlamasına engel olur. Anlaşıldığı üzere bu ilk beş yıl kişilik gelişimi açısından en önemli yıllardır ve bu aşamalar ile bireyin ilerleyen yıllardaki kişiliği, sosyal ve duygusal problemleri birbiriyle ilişkilidir. Şimdi bu aşamalara bir göz atalım:

Oral Dönem: Erken bebeklik olan bu dönem hayatın ilk 18 ayını kapsamaktadır. Bu dönemde bebek ağız yoluyla keyif alır. Bu döneme saplanan kişi fazla yemek yiyerek, sigara içerek, böbürlenerek oral tatmin aramaya devam eder.

Anal Dönem: Geç bebeklik olan bu dönem 1.5-3 yaş arasındadır. Tuvalet eğitimi bu yaş aralığında gerçekleştiği için keyif alma güdüsü anüse ve onun çıkarma işlevine odaklanır. Tutma ve çıkarma davranışlarındaki saplantı ilerleyen yaşlarda kendini fazla tertipli, cimri, cömert ya da pasaklı biri olma ile kendini gösterir.

Fallik Dönem: 3-6 yaş arasını kapsayan erken çocukluk dönemidir. Çocuğun keyif alma güdüsü genital bölgededir. Bu aşamada kız çocuklarında farklı, erkek çocuklarında farklı sorunlara yol açan *oedipus kompleksi* meydana gelir. Çocuğun karşı cinsten

²⁰⁰ Schultz - Schultz, *Modern Psikolojinin Tarihi*, 611.

ebeveyne olan ilgisi artar. Erkek çocuğu; annesine karşı cinsel hisler geliştirir ve babasına karşı kıskançlık, nefret gibi duygular besler. Çocuk bu duygularının üstesinden babasıyla özdeşim kurarak gelir. Kız çocuğu ise bir penise sahip olmadığını fark ettiğinde Freud'un *penis kıskançlığı* olarak adlandırdığı eksikliği fark eder ve bu durumun üstesinden annesiyle özdeşim kurarak gelir. Bu kompleks *elektra kompleksi* olarak da adlandırılır.

Gizil Dönem: 6. yaştan başlayarak ergenliğe kadar devam eden orta ve geç çocukluk dönemidir. Bu dönemde çocuk cinsel dürtülerini bastırır, cinsellik dışı faaliyetlerde bulunarak sosyal ve entelektüel becerilerini geliştirmeye gayret eder.²⁰¹

Genital Dönem: Ergenlikte başlayarak yetişkinlik boyunca devam eden genital dönemde birey aile bağımlılığından uzaklaşır ve çevreyle olgun ilişkiler geliştirmeyi öğrenir.²⁰² Freud'a göre birey eğer ilk üç aşamadaki çatışmalarının üstesinden başarılı bir şekilde gelmişse yetişkinlik döneminde sağlıklı ve olgun ilişkiler kurar.²⁰³

Jung, psikanalizde Freud'tan sonra gelen en önemli isimdir. O, başlangıçta psikanalize ilgi duysa da bir süre sonra kendi sistemini kurmuştur. Freud, libidoyu cinsel ağırlıklı bir kavram olarak nitelemiş fakat Jung libidoyu "genelleştirilmiş bir hayat enerjisi" olarak ele almıştır. Jung ve Freud'un ayrıldıkları diğer nokta, bireyin kişiliğini etkileyen güçlerin yönüyle ilgilidir. Jung, bireyi Freud gibi çocukluk yaşantılarının bir kurbanı olarak görmemiş, bireyin geçmişi kadar geleceğe yönelik hedefleri, ümitleri ve tutkuları tarafından şekillendirildiğine inanmıştır. Ayrıldıkları üçüncü nokta ise Jung, bilinçaltına Freud'tan daha fazla vurgu yapmıştır. Jung, bilinçaltının yanında bilincin ikincil bir değere sahip olduğunu kabul etmektedir. Bundan dolayı psişe terimini üç seviyeden oluştuğu söylenen zihinle ilgili olarak kullanmıştır: *Bilinç*, kişisel bilinçaltı ve kolektif bilinçaltı. Psişe, bir adaya benzetilecek olursa eğer adanın görülebilen kısmı bilinç (unconscious), görülebilen parçadan daha büyük olan ve su altında kaldığı için

²⁰¹ Plotnik, *Psikoloji'ye Giriş*, 438-439.

²⁰² Köse - Ayten, *Din Psikolojisi*, 30.

²⁰³ Plotnik, *Psikoloji'ye Giriş*, 439.

görülemeyen kısımlar ise kişisel bilinçaltı ve kolektif bilinçaltıdır. Kişisel bilinçaltı (personal unconscious) anılardan, dürtülerden, arzulardan ve bireyin hayatında bastırılmış ve unutmış olduğu tecrübelerden oluşmaktadır. Kişisel bilinçaltının altında ise psişenin en derin seviyesi olan kolektif bilinçaltı (collective unconscious) bulunmaktadır. Bu kısım, birey tarafından bilinmez ve tüm nesillerin birikimli deneyimlerini kapsamaktadır. Arketipler, kolektif bilinçteki kalıtsal eğilimlerdir ve kişiyi benzer durumlarla karşılaşan ataları ile benzer şekilde davranmasını hazırlayan zihinsel deneyimlerin daha önceden var olan belirleyicileridir.²⁰⁴

Jung’a göre kolektif bilinç dışındaki arketipler, bireylerin eylemlerinde izleyeceği yolu gösterir ve insanın kaderini tayin edicidir.²⁰⁵ Jung’un sistemindeki “tamlik, birlik ve bütünlük arketipi” olan *benlik (self)* bireyleşme sürecinin amacının sembolüdür. Jung’a göre din ve bireyleşme dinî uyanış isteği, ruhsal bütünlük veya benlik isteğiyle aynı olması bakımından ortak hedefe sahiptir. Her ikisi de “yeniden doğuş” olarak deneyimlenen psikolojik bütünlük ile ilgili ortak amaca sahiptirler.²⁰⁶

Freud, din ile ilgili görüşlerini ilk olarak “Obsessive Acts and Religious Practices” (Saplantılı Davranışlar ve Dinî İbadetler) isimli makalesinde ele alarak ibadetler ve nörotik davranışlar arasında kurmuş olduğu benzerliklere yer vermiştir.²⁰⁷ Freud, dinin hakikati ile ilgilenmemiş, onu psikodinamik teori kapsamında indirgemeci bir yaklaşımla değerlendirmiştir. Bununla birlikte kitaplarında dinin saplantılı obsesyon, çocukluk arzularının tatmini ve bazen de bir yanılsama (illusion) olduğunu belirtmiştir.²⁰⁸

Freud’un, din üzerine yazdığı en önemli eseri Totem ve Tabu’da dinin ilkel kaynaklarını belirlemeye çalışmıştır. Psikanalizin, nevroz rahatsızlığı olan insanların psikolojilerinin bulguları ile antropolojinin ilkel insanlardan elde ettiği bulgular arasında benzerlikler

²⁰⁴ Schultz - Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, 644-646.

²⁰⁵ Ayten, *Psikoloji ve Din*, 87.

²⁰⁶ James Forsyth, *Psikolojik Din Kuramları*, çev. Metin Güven vd., ed. Mustafa Ulu (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017), 107.

²⁰⁷ Sigmund Freud, *Dinin Kökenleri*, çev. Selçuk Budak (İstanbul: Öteki Yayınları, 2006), 27.

²⁰⁸ Ayten, *Psikoloji ve Din*, 53.

olduğunu görerek insanlığın ortak bir “totemik” süreçten geçtiğini iddia etmiştir.²⁰⁹ Antropolojinin bulgularından faydalanarak kabilelerin tecrübelerini incelemiş ve görüşlerini ortaya koymuştur. Ona göre sanatın ve edebiyatın kaynağında olduğu gibi dinî tecrübelerin kaynağında da oedipus kompleksi vardır. Bu ilkel kabileler güçlü ve gücüyle her istediğini gerçekleştiren, kabiledaki tüm kadınlara sahip olan bir babanın hâkimiyeti altında gruplara ayrılmış bir şekilde yaşarlar. Babanın hâkimiyeti zayıfladığında oğullar kendilerini cinsel yönden engelleyen babalarını onun yerine geçmek istedikleri için öldürürler. Babalarını öldürdükleri için pişmanlık duyan oğullar aynı olayın kendi başlarına gelmemesi için öldürmeyi ve aynı aileden kadınlarla evlenmelerini yasaklamışlardır. Zamanla klanlar halinde yaşamaya başlayan oğullar güçlü bir hayvanı babanın yerine totem olarak belirler. Yıllar geçtikçe totem babanın yerini almaktan çıkar ve Tanrının prototipi haline gelmiştir. Freud’a göre babanın yerine konulan güçlü ve korkulan bir hayvanı totem olarak belirleyip o toteme tapınma ve anma törenleri düzenleme gibi kuralları bulunan totemizm insanlığın ilk dinidir. Ona göre totemizmdeki öldürmeme ve anneye sahip olma tabuları *Oedipal* arzuya karşılık gelmektedir.²¹⁰

Freud’a göre din, insanın kendi dışındaki tabiat güçlerine ve kendi iç güdülerine karşı çaresizliğinden kaynaklanmıştır. İnsan tehlikeli, müdahale edilemeyen ve anlaşılması imkânsız olan güçler karşısında anılarına döner ve çocukluğundaki bilgeliğin, düşüncenin ve gücün simgesi olan babasına, korunma duygusuna sarınır.²¹¹ Anlaşıldığı üzere insan; korku, çaresiz kalınan olaylar, olumsuz duygular, felaketlerle başa çıkabilmek için güçlü bir baba figürüne ihtiyaç duyar ve bu ihtiyaç zamanla Tanrı arzusunı meydana getirir. Tanrı, insanın ona atfettiği bir imajdır. Ona göre insan, oedipus kompleksli çocukluğundan çıkana kadar bir Tanrı yanılsamasına sahip olmaya devam edecek ve bu durumdan da ancak bilim ile kurtulacaktır.²¹²

²⁰⁹ Ali Köse, *Freud ve Din* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 83.

²¹⁰ Ayten, *Psikoloji ve Din*, 56.

²¹¹ Fromm, *Psikanaliz ve Din*, 22.

²¹² Köse, *Freud ve Din*, 120-131.

Freud, çocuğun dinî inanç ve pratiklerinde anne ve baba ile olan ilişkisinin önemli bir etkisi olduğunu savunmaktadır. O, din değiştirmeyi de psikodinamik bir yaklaşımla ele almaktadır. Bu yaklaşım, âni ve dramatik olarak gerçekleşen din değiştirme deneyiminin anlaşılmasında çocuğun anne, baba veya bakıcısına yönelik sahip olduğu yoğun duygusal bağlanmanın olasılığını göz önünde bulundurur.²¹³ Freud, din değiştirme ile ilgili yazısını Amerikalı genç bir doktorun mezun olacağı sene yaşadığı dinî değişim deneyiminden dolayı kaleme almıştır:

“Genç doktor, bir öğleden sonra kadavra odasından geçerken tatlı yüzlü ihtiyar bir kadının cesedinin kadavra odasına doğru götürüldüğünü gördüm. Bu görüntü bende öyle bir etki bıraktı ki *‘Tanrı yoktur, eğer olsaydı, bu tatlı yaşlı kadının kadavra odasına götürülmesine izin vermezdi!’* dedim. O öğleden sonra eve döndüğümde kadavra odasındaki manzarayı gördüğümde hissettiğim duygu, kiliseye gitmeyi bırakmama neden olmuştu. Ben bu konuyu düşünürken bir ses ruhuma *‘Atacağım adımı düşünmeliyim.’* diye seslendi. Ruhum bu iç sese, *“Hristiyanlığın gerçek ve İncil’in Tanrı sözü olduğunu kesin olarak bilseydim, o zaman onu kabul ederdim.”* diyerek yanıt verdi. Sonraki birkaç gün içinde Tanrı; Kutsal kitabın kendi sözü olduğunu, İsa Mesih hakkındaki öğretilerin doğru ve İsa’nın tek umuduğumuz olduğunu bana bildirdi. Bu olayı düşünürken kendisini uyaran ve attığı bu adımı tekrar gözden geçirmesini söyleyen bir ses duyar. Böyle açık bir vahiyden sonra İncil’i Tanrı’nın sözü ve İsa Mesih’i kurtarıcı olarak kabul ettim”

Freud’a göre bu deneyim *Oedipal* durumla bağlantılıdır. Ona göre kadavra odasına götürülen kadının cesedinin görüntüsü genç adama annesini hatırlatmıştır. Bu durum genç adamın içinde Oedipus kompleksten doğan annesine karşı bir özlem uyandırmış ve babasına karşı öfke duygusunu açığa çıkarmıştır. Genç adamın *Baba* ve *Tanrı* hakkındaki fikirleri henüz geniş ölçüde ayrılmamıştır. Öyle ki babasını yok etme arzusu bilinçli olmayarak Tanrı’nın varlığından şüphe duyma şeklinde ortaya çıkmış ve annesi yerine koyduğu kadına yapılan kötü muameleye Tanrı’nın izin vermesi sebebiyle

²¹³ Benjamin-Beit Hallahmi - Michael Argyle, *The Psychology of Religious Behavior, Belief and Experience* (London and New York: Routledge 1997), 117.

öfkelerini haklı çıkarmıştır. Bu süreçten sonra kişinin içsel dünyasındaki çatışma kendisini iç sesler olarak ortaya çıkarmış ve mücadelenin sonunda Oedipus kompleksinin kaderi tarafından önceden belirlenmiş bir sonuca ulaşmıştır: Baba Tanrı'nın iradesine tam teslimiyet. Böylece genç adam inanmış ve her şeyi kabul etmiştir²¹⁴ Köse bu deneyim ile ilgili şu yorumu yapmıştır:

“Freud’a göre bu tür dinî duygular anneyi babadan kurtarmaya yönelik yeniden uyanmış *Oedipal* arzuların bilinçli yansımaları olduğu müddetçe, bunlar kişiye aşırı endişe yükler ve bu endişe uzun süre varlığını sürdüremez. Bu yoğun endişe (veya hafakan) genç adamın babasının misillemede bulunacağı şeklindeki çocukça korkusundan kaynaklanır ve endişe ‘Tanrı’ya karşı koyma!’ şeklinde uyarılar yapan iç sesler hâlinde kendisini sergiler. *Oedipal* evrede çocuğun babaya karşı yürüttüğü mücadele zaten erkek çocuğun babasına teslim olması ile çözülmüştür. Dinî şüphelerle din sahasına transfer edilen bu yeni dürtü de *Oedipal* durumun bir tekrarıdır ve nihayetinde aynı şekilde sonuçlanmıştır. Şüpheler Tanrı’ya karşı gelinmemesi konusunda iç seslerle bastırılmış ve genç doktor çocukluğunun dinî öğretilerini kabul etmeye, Tanrı’nın emrine girmeye mecbur kalmıştır. Dolayısıyla Freud, ‘conversion’u endişeyi azaltmak için kullanılan bir savunma mekanizması olarak görür. Bu süreçte hayalî bir babaya tümüyle teslim olma duygusu babaya karşı bilinçsiz olan öfkenin yerini alır. Şüpheler ve ardından gelen değişimler ikinci dereceden olaylardır, geçmişten gelen ihtiyaçların yan ürünüdür. Dolayısıyla *conversion*, yetişkinlikte tekrar ortaya çıkan, çocuklukta babaya olan öfke ile ondan gelmesi beklenen misilleme arasında oluşan çatışmalardan doğan endişeyi kontrol etme teşebbüsüdür. Kısacası, Freud’un teorisine göre insanın tanrı anlayışı ile baba anlayışı birbiriyle bağlantılı olduğundan daha önce tecrübe edilen öfke ve isyan bu defa ateist bir şekil almaktadır. Fakat her şeye kâdir olan Tanrı korkusuyla kişi inanca dönmesi gerektiği hissine kapılır.”²¹⁵

Jung, bilimsel bir tavır takınan psikoloğun, ebedî ve biricik hakikati iddia eden her türlü inancı bir kenara bırakarak dinî problemin insanî yanına gözlerini çevirmesi gerektiğini

²¹⁴ Sigmund Freud, “A Religious Experience”, *The Standard Edition of the Complete Psychological Work of S. Freud*, ed. James Stracey (London: The Hogarth Press, 1961), 169-172.

²¹⁵ Köse, *Neden İslam’ı Seçiyorlar*, 75.

söylemiştir. Ona göre, psikolog inançların ne yaptığı ile değil, özgün dinî deneyimler ile ilgilenmelidir. Bu bağlamda Jung, *Psikanaliz ve Din* adlı kitabında dini bir zihin durumu olarak tanımlamıştır.:

“Bana göre din, ‘religio’ kavramının orijinal kullanımı ile mütakabiliyet arz eder bir biçimde formüle edilebilen insan zihninin biricik tutumudur. Şöyle ki, ‘güçler’ olarak anlaşılan ruhlar, şeytanlar, tanrılar, yasalar, idealar, idealler veyahut da her ne ad verirse versin insanın dünyasında ciddiye alacağı kadar önemseydiği güçlü, tehlikeli, yardımcı ya da kendini feda edercesine seveceği ve tapacağı kadar da anlamlı ve güzel bulduğu şeylerin, muayyen dinamik etmenlerin dikkatli bir gözlemi ve hesaba katılmasıdır.”²¹⁶

Ardından din değiştirme ile ilgili din kavramından, kutsalın deneyimiyle değişen bir bilince mahsus tutumu şekillendiren şey olarak bahsetmiştir:

“Din terimi ile itikadı kastetmediğimi açıklığa kavuşturmak istiyorum. Bununla beraber şurası bir gerçektir ki bütün itikatlar bir yandan numinosum deneyimine dayalı öte yandan da, pistis’e yani, sadakate ve güven ile numinous’un belirli deneyimlerinden sonra bilinçteki değişimlere gösterilen güven ve itimada bağlıdır: Paul’un din değiştirmesi bunun canlı bir örneğidir. ‘Din’ terimi, denilebilir ki, numinosum deneyimiyle değişebilen bilince mahsus tutumu şekillendiren şeydir.”

Jung, bilinç ile bilinç dışı arasında bir gerilimin var olduğunu kabul etmekle birlikte bilinç dışının ifade edilmesinde farklı bir yol izlemektedir. Freud’a göre bilinç dışı, bireysel ve içgüdüselidir. Jung’a göre bilinç dışı; anıların ve ilişkilerin bastırılmış olduğu, duyguların bulunduğu kişisel bilinç dışı ve onun da derininde insanlığın aynı psikik tarihî deposu olan kolektif bilinç dışının var olduğu iki bölümden oluşmaktadır.²¹⁷ Jung, dinden kolektif bilinçdışına ait bir olgu olarak bahsetmektedir. Bireysel dinin öznel biçimlerini ise bütün insanlığın din biçimlerinde görüldüğü gibi kolektif bilinç dışındaki dünyevi ve uzamsal dışavurumları olarak değerlendirmektedir.

²¹⁶ Carl Gustav Jung, *Din ve Psikoloji*, çev. Cengiz Şişman (İstanbul: İnsan Yayınları, 1993), 20.

²¹⁷ Ayten, *Psikoloji ve Din*, 76.

Jung’a göre, din değiştirme gibi derunî tecrübeler, bireyi “bireysel tecrübeyi sürekli etkileyen ve büyük bir depo olan atasal tecrübe birikimiyle karşılaştırmaktadır.” Jung’a göre din, insanın yüzyıllarca kolektif bilinç dışında gizlediği en ulvî insanlık birikimine açılan bir geçittir. Din ise arketipler vasıtasıyla bilincin ötesinde bir maksat ve bakış ile bireyin ruhundaki derinliklerini görünür hale getirir.²¹⁸

Ayrıca Freud’un yaşamın maksadını ihmal ederek bilinçaltı dürtülere odaklanmasına karşılık “kendini gerçekleştirme” kavramını ilk kez Jung kullanmıştır.²¹⁹ *Bireyleşme* (individuation) ile aynı anlamda kullanılan bu kavram, kişiliğın dengeye ve bütünlüğe yönelik gelişimini ifade etmektedir. Bireyleşme, tek tek bireylerin gelişmesini ve özelleşmesini hedefleyen genel bir sürece işaret etmektedir. Jung, bireyleşme sürecini, karşıt ve tamamlayıcı nitelikleri barındırması açısından iki hayat evresine bağlı olarak iki aşama halinde ele almaktadır. İlk aşama, hayatın ilk yarısını oluşturmaktadır. Bedensel gücün yaş ilerledikçe arttığı ve buna paralel olarak yetişkin hayatına hazırlığın devam ettiği , “biyolojik yönelimli” bir süreçtir. Bu süreçte benliğin inşası, dış dünya ile iletişim, kişilik tipinin oluşumu, *ben* ve *personanın* gelişimini ifade etmektedir. İkinci aşama ise, içgüdülerin toplumsal değerlere göre düzenlendiği, kültürün içselleştirdiği ve toplumsal rollerin ön plana çıktığı “kültür yönelimli” olan süreçtir. İkinci aşama, bireyin iç dünyasına, kozmik gerçekliğe yolculuğunu zorunlu kılar ve hayatın anlamına ulaşmayı ifade etmektedir. Jung bu süreci, insanın, hayatın ilk yarısından bizzat kendi olduğu ikinci yarısına geçişini, tabiattan kültüre; içgüdüden mâneviyata evrilmesi olarak tanımlamaktadır.²²⁰ Birey bu süreci tamamlayabilmek için, bilinç dışındaki dinî işlevlerle de karşı karşıya gelir. Bu karşılaşma ile gücünü inançtan alan ve doğrudan tecrübe edilen sarsılmaz bir bilgiye ulaşır. Kişiliğinde sağlam bir dönüşüm meydana getiren bu sürecin sonunda dinlerin öğretilerinde yer alan ve ideal olarak gördüğü değerlere ulaşır. Kişinin 35-40 yaş ve sonrası kendisine yönelmesi

²¹⁸ Ayten, *Din Psikolojisi*, 73.

²¹⁹ Abdülkerim Bahadır, *İnsanın Anlam Arayışı ve Din: Logoterapik Bir Araştırma* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2018), 52.

²²⁰ Abdülkerim Bahadır, *Jung ve Din* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2007), 158-164.

tamamıyla insan psişesinde olup biten bir süreçtir. Jung’a göre bu süreç her ne kadar hem içerik hem sonuç itibarıyla dinî olsa da aşkın bir yönü yoktur.²²¹

Ortaya koyduğu gelişim kuramları genel kabul gören modern psikanalist Erik Erikson ise çocukluk döneminin önemli olduğunu söyleyen Freudyen görüşü kabul eder ve diğer dönemlerin de gelişim önemine sahip olduğunu belirtir. Kişilik oluşumu, çocukluk döneminden başlayarak ergenlik, yetişkinlik ve yaşlılık dönemlerinde oluşan birbirini karşılıklı olarak etkilemesiyle şekillenir. Geliştirdiği sekiz evreli kişilik modelinde, her evre kendine özel bir psikodinamik gerilime ve bu gerilimi ortadan kaldıracak bir değer ürettiği çözüme sahiptir.²²² Erikson’un epigenetik şema adını verdiği tablo aşağıdaki gibidir:

Tablo 4: Erikson’un Epigenetik Şeması

Evre	Karmaşa	Kazanılan Değer
1.Oral-Duyusal (yaklaşık 1 yaş)	Temel güvene karşı güvensizlik	Umut
2.Anal-kassal (2-3 yaş)	Özerkliğe karşı utanç ve şüphe	İrade
3.Üreyişsel-devimsel (4-5 yaş)	Girişime karşı aşağılık/suçluluk duygusu	Amaç
4.Latens (gizil) (6-11 yaş)	Gayrete karşı kararsızlık	Yarış
5.Ergenlik (12-19 yaş)	Kimliğe karşı kimlik bocalaması	Sadakat
6.İlk yetişkinlik (2—35 yaş)	Yakınlığa karşı uzaklık	Sevgi
7.Yetişkinlik (35-60 yaş)	Üretkenliğe karşı durgunluk	İlgi
8.Yaşlılık (Olgunluk) (60+ yaş)	Benlik bütünlüğüne karşı umutsuzluk	Bilgelik

Kaynak: C. Daniel Batson vd., *Din ve Birey*, çev. Ali Kuşat - Abdolvahap Taştan (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017), 79; Ayten, *Din Psikolojisi*, 82.

Önceki bölümümüzde bahsettiğimiz üzere ilk dönem psikologlar dinî değişim hadisenin 14-15 yaşlarındaki gençlerin tipik bir tecrübesi olarak görmüşlerdir. Erikson, ergenlik dönemine fazlasıyla önem vermiştir. Ergen, kimlik bulma ve kimlik bunalımı

²²¹ Ayten, *Psikoloji ve Din*, 79.

²²² Ayten, *Din Psikolojisi*, 82.

mücadelesi içerisinde. Kim olduğunu keşfeden ergenin ideolojik görüşlere sadakat kapasitesi kendisini gösterir. Bu aşamada, bu zamana kadar edinilen dinî inançlardan şüphe etme, farklı inançları benimseme ortaya çıkar.²²³ Bu dönemde ergen kendisine “Ben kimim? Hayatımın amacı nedir? Diğerleriyle ilişkim nasıl olmalıdır? Ölümle nasıl baş edebilirim?”²²⁴ gibi sorular yöneltir. Bu hususta din, genç bireyin varoluşsal sorunlarıyla başa çıkmada yardımcı bir rol üstlenir. Değişim ergenin, grup ya da toplum içinde kendini keşfetmesine yardımcı olur. Bununla birlikte kimlik krizi ya da ideolojik karmaşa esnasında bireye genel bir bakış açısı, yön, gaye ve bireysel bütünlük kazandırabilir. Bu evrede değerler ve dinî konularda kararsız kalan genç yetişkin, *moratoryum* (geciktirme) sürecine girebilir. Böyle bir sürecin sonunda da genç yetişkin dinî değişim tecrübesini deneyimleyebilir ve kimlik kazanabilir.²²⁵

3. Hümanist Psikoloji, Din ve Dinî Değişim

1960’ların ilk yıllarında Amerika’da üçüncü güç veya hümanistik psikoloji olarak bilinen bir hareket gelişmeye başlamıştır. Hümanist psikolojinin kurucusu önceleri davranışçı olan Abraham Maslow’dur. Ancak yaşadığı bazı kişisel deneyimlerinin bir sonucu olarak davranışçılığın insanı çok sınırlı bir açıdan ele aldığını fark ederek insanı sadece davranışlarını inceleyerek anlamının mümkün olmadığını ve onu anlayabilmek için içgözlem yöntemi ile iç yapısını bilmek gerektiğini savunmuştur. Hümanist psikolojisinin ana temaları aşağıdaki gibidir:

- a) İnsan koşulları ile ilgili tüm etkenlerin incelenmesi,
- b) Özgür iradeye ve bireyin yaratıcı gücüne yoğunlaşılması,
- c) İnsan tabiatının bütün olduğuna inanılması,
- d) Bilinç tecrübeleri ile yakından ilginilmesi²²⁶

²²³ Ayten, *Din Psikolojisi*, 83.

²²⁴ Batson vd., *Din ve Birey*, 91.

²²⁵ Köse, *Neden İslam’ı Seçiyorlar*, 93-94.

²²⁶ Sayar - Dinç, *Psikolojiye Giriş*, 15-16.

Hümanist yaklaşım, psikologların sadece ruhsal hastalıklar üzerine yoğunlaşmasını eleştirmiş, neşeli olma, hoşnutluk, coşku, şefkat ve cömertlik gibi niteliklerini önemsemeyerek insanın sahip olduğu erdem ve gücü görmezden geldiklerini öne sürmüşlerdir. Bundan dolayı hümanist psikoloji, psikologların insan doğasının ihmal ettikleri yönleri üzerinde araştırmalar yapmaya niyetlenmiştir. Hümanist Psikolojinin manevî babası olan Maslow, insanın ulaşabileceği en büyük başarıları incelemek istemiş ve bundan dolayı psikolojik açıdan iyi durumda olduğu gözlemlenen küçük bir grup insanla çalışarak onların normal ya da ortalama ruh sağlığına sahip insanlardan hangi açılardan ayrıldığını ortaya koymaya çalışmıştır. Maslow’a göre bireylerde *kendini gerçekleştirme* (self-actualization) doğuştan sahip oldukları bir yönelimdir. Bu durum, insan en önemli gereksinimlerinden biridir. İnsanın kabiliyet ve henüz varlığı ortaya çıkmamış olan yönünün gelişmesini sağlayarak gerçekleştirmesini kapsamaktadır. Maslow, insanın sırasıyla doyurulması gereken ihtiyaçlarını fiziksel, güvenlik, ait olma ve sevgi, saygı ve kendini gerçekleştirme ihtiyaçları olarak önermiştir. Bireyin kendini gerçekleştirebilmesi için en alt seviyedeki ihtiyaçlarını karşılamış olması gerekmektedir. Böylece tatmin edilen her bir ihtiyaç kendisinden bir yukarıda bulunan diğer ihtiyacı harekete geçirmektedir.²²⁷ Ancak üst düzeydeki ihtiyaçların hissedilmesi ve doyurulması için alt düzeydeki ihtiyaçların tamamen karşılanmış olmasına gerek yoktur. Bu ihtiyaçların belli ölçüde doyurulmasıyla ancak üst düzey ihtiyaçlar ortaya çıkabilir ve doyurulabilmektedir.²²⁸

Her insanda doğuştan var olan bütünlük arzusu, insandaki tüm yetenek ve nitelikleri aktif olarak kullanmayı ve potansiyelini geliştirerek gerçekleştirmeyi kapsamaktadır. Her ne kadar tüm insanlarda doğuştan sağlıklı olmaya ve potansiyellerini gerçekleştirmeye yönelik “aktif bir irade” ve “dürtü” var ise de her insan kendini

²²⁷ Schultz - Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, 670-673.

²²⁸ Banu Yazgan İnanc - Eşef Ercüment Yerlikaya, *Kişilik Kuramları* (Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2010), 306.

yeterince geliştirip gerçekleştiremez.²²⁹ Bundan dolayı birçok insan için kendini gerçekleştirme bir arayış, hasret ve henüz kazanılmamış bir evredir.²³⁰

Maslow'a göre kendini gerçekleştirmiş bireyde şu temel nitelikler vardır:

- 1) Gerçeği olduğu gibi kabul edebilme özellikleri vardır.
- 2) Kendisini, başkalarını ve doğayı olduğu gibi kabul edebilirler ve insanın zayıf yönlerine karşı daha toleranslıdırlar.
- 3) Davranışlarında içten, sade ve doğaldırlar.
- 4) Kendi hayatları dışındaki problemler de ilgilenirler.
- 5) Yalnız yaşamayı ve özel yaşamı severler.
- 6) Çevreye karşı daha az bağımlı ve büyük ölçüde bağımsızdırlar.
- 7) Hayatlarındaki güzellikleri hayranlıkla değerlendirme duyguları diridir. Günlük hayat içerisinde heyecan veren şeyler bulabilirler.
- 8) Bütün insanlıkla güçlü bir empati kurabilirler.
- 9) Kişisel ilişkilerinde, egolarının sınırlarını aşabildikleri için insanlarla daha rahat ve sağlıklı iletişim içerisinde.
- 10) Az sayıda ama derin ve doyurucu arkadaşlıkları vardır.
- 11) Irk, dil, etnik grup, sınıf ayrımı yapmadan insanlarla arkadaş olabilirler.
- 12) Kuvvetli ahlâkî standartları vardır ve iyi ve kötü, doğru ve yanlış ayırt etmekte zorluk yaşamazlar.
- 13) Çocuklar gibi saf bir yaratıcılığa sahiptirler.
- 14) Belli bir hususta amaç ile ona götüren aracı ayırt edebilirler.

²²⁹ Ayten, *Psikoloji ve Din*, 124-129.

²³⁰ Abraham Maslow, *İnsan Olmanın Psikolojisi*, çev. Okhan Gündüz (İstanbul: Kuraldışı Yayıncılık, 2001), 170.

15) Arkadaşça ve felsefî mizah anlayışları vardır.

16) Doruk deneyimler yaşarlar.²³¹

Kendini gerçekleştiren bireylerin özelliklerinden biri de yukarıda görüldüğü üzere *doruk deneyim (peak experience)*lerdir. Bu coşku, her insanın hayatının belli bir döneminde yaşayabileceği ama kendini gerçekleştirmiş bireylerin daha sık tecrübe ettiği ilâhi bir duygu yoğunluğudur. Bununla birlikte doruk deneyim yaşayan bir kimse, kendini gerçekleştiren bireydeki özelliklere kısa bir süreliğine de olsa sahip olmaktadır.²³² Maslow, ilahi coşkunun bireydeki etkisini şu şekilde açıklamaktadır:

“Doruk deneyimler kişi üzerinde bazen anlık, bazen de süregelen etkiler yaratmaktadır. Bazen süregelen etkiler öylesine büyük ve derin olmaktadır ki, kişinin yaşamının geri kalan kısmını büyük değişime uğramış, tamamen değişik bir kişi olarak geçirmesini sağlamaktadır. Daha aktif etkileri ise tedavi edici özellikler taşımaktadır. Bu etkiler çok büyük ve derin olmakla, minimal hatta etkisiz olmak arasında değişebilmektedir. Büyük dönüşümler, büyük aydınlanmalar ve içgörüyeye ulaşılan büyük anlar gibi terimlerle düşünmeye alışık olduklarından, bu tür değişimler inançlı kişiler tarafından kabul edilmesi daha kolay durumlarıdır.”²³³

Maslow, *Dinler, Değerler ve Doruk deneyimler* kitabında bu deneyimlerin dinî yönlerini ele almıştır. Maslow, doruk deneyim yaşayan kişinin, insanın kainatın içerisinde olduğu, onun bütününi oluşturan parçalardan biri olduğu ve kendisinin de ona ait olduğu düşüncesinin onda kalıcı ve tedavi edici olumlu bir etki bıraktığını söylemiştir. Doruk deneyimler, inancını yitirmiş bir insana, kainatın anlamlı, bütün ve her şeyin tümüyle görülmesini mümkün kılan felsefî bir açıklama sağlamaktadır. Birey, tek ve kutsaldır. Bir başkası değerli olduğu gibi bireyin kendisi de değerlidir. Doruk

²³¹ Yazgan İnanç - Yerlikaya, *Kişilik Kuramları*, 313-316.

²³² Maslow, *İnsan Olmanın Psikolojisi*, 104.

²³³ Abraham Maslow, *Dinler, Değerler ve Doruk Deneyimler*, çev. H. Koray Sönmez (İstanbul: Kuraldışı Yayınları, 1996), 82.

deneyimlerde, dünya kötü ve istenmeyen bir yer olmanın aksine güzel ve kıymetli bir yer olarak görülür. Hayattaki kötü şeyler de bütünün bir parçasıdır.²³⁴

Ayrıca Maslow'un literatüründe yer alan *plato deneyimler* ise “sakin yaşanan deneyimler”dir. Doruk deneyimlere nazaran daha çok deneyimlenmektedir. Doruk deneyimler, çoğu defa *yeniden doğuş* olarak nitelenebilirler. Plato deneyimler ise şiddeti daha az, doğal bir coşku ve mutlulukla yaşanan deneyimler olarak değerlendirilir. Yüksek plato deneyimlerine ulaşabilmek için kişinin hayatı boyunca emek vermesi gerekebilir.²³⁵

Dinî değişimi, anlam arayışı yönüyle ele aldığımızda Viktor E. Frankl'ın insanın kendini gerçekleştirmenin ötesinde, amaç ve anlam ihtiyacının olduğunu ileri süren, “anlam”ı merkez olarak ele aldığı Logoterapiden bahsetmemiz yerinde olacaktır.²³⁶ Psikanaliz, nevrozu belirli psikodinamiklerin neticesinde gerçekleştiğini ileri sürmektedir. Psikanaliz, sağlam bir “aktarım ilişkisi” gibi öteki psikodinamikleri işin içine alarak tedavi etmeye gayret etmektedir. Davranış terapisi ise nevrozu belirli öğrenme ya da şartlanma süreçleri ile ilişkilendirmekte ve bu vaziyetteki bir rahatsızlığı tedavi etmek için yeniden öğrenmeye ya da yeniden şartlanmaya önem vermektedir. Logoterapi, bu yüzeyin ötesine geçerek insan boyutunu göz önüne alır ve *kendini aşma* (kendini unutabilme, kendini adama, varoluşuna bir anlam verme yetisi) ve *kendinden uzaklaşma* (kendisiyle eğlenme, kendine gülme, kendi korkularıyla dalga geçme yetisi) gibi insani potansiyelleri ortaya çıkaran kaynaklara ulaşabilmektedir.²³⁷

Frankl'a göre, yaşamın anlamına dair soru sormak bir şekilde Tanrı ile ilgili soru sormaya dönüşür ya da dinî soruları da beraberinde getirir. Böylece logoterapi, insanın anlam ihtiyacı için beşerî sınırlar içerisinde anlam imkanları arayarak çözüm sunar. Din ise insanın anlam arayışı sürecinde aşkın boyut ile iletişim kurabilmesi için doğuştan

²³⁴ Maslow, *Dinler, Değerler ve Doruk Deneyimler*, 75-79.

²³⁵ Maslow, *Dinler, Değerler ve Doruk Deneyimler*, 22-23.

²³⁶ Bu hakkında bk. Abdülkerim Bahadır, “Psikoterapi’de Yeni Bir Yaklaşım: Logoterapi ve Viktor Frankl”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/1 (Ocak 2000).

²³⁷ Viktor E. Frankl, *Duyulmayan Anlam Çılgılığı*, çev. Selçuk Budak (İstanbul: Totem Yayınları, 2019), 13.

var olan eğilimlerini deneyimleyebilme imkânı sağlar.²³⁸ Frankl’a göre dinin amacı, ruhun kurtuluşunu sağlamaktır. Dinî inanç son noktada üst anlama olan inançtır. Frankl’ın tabiriyle son anlamdır ve logoterapinin üst-anlam istemi ile uğraşması meşrûdur.²³⁹

Frankl, *kendini aşma* kavram ile kendini gerçekleştirme teorisinin çok daha ilerisinden bahsetmiştir. Frankl, insanî sınırlar dahilinde, insanın yücelmesi ve gelişmesi anlamında ele alınan *kendini gerçekleştirme* teorisinin “kutsal” ile ilişkisini vurgulamıştır. Böylelikle O, insanı eksiksiz ve kusursuz olma arayışında kendisinden öteye götürmüştür. Ona göre “insanın kendi dışında veya ötesinde bir şeye; bir insana, bir amaca veya inanca yönelmesi, bu uğurda kendini adaması” anlamındaki *kendini aşma* sürecinde göstereceği başarı sayesinde, varoluşuna en büyük düzeyde anlam kazandırmaktadır.²⁴⁰ Frankl, bireyin hayatın anlamını keşfetmede izleyeceği üç yoldan bahsetmektedir:

- 1) Bir eser ortaya koyarak ya da çalışarak,
- 2) Bir şeyi deneyimleyerek ya da birisiyle etkileşim kurarak,
- 3) Gerçekleşmesi ya da gerçekleşmemesi elinde olmayan acılara yönelik bir tutum geliştirerek.²⁴¹

Frankl, insanın anlam arayışının bireyde içsel denge yerine içsel gerilim de oluşturabileceğinden bahsetmektedir. İnsanda temel bir güdü olarak var olan anlam istemi, insanın o anda ne durumda olduğu ile ileride neye ulaşması gerektiği arasındaki amaçlarından doğan gerilimin varlığı ile ortaya çıkmaktadır.²⁴²

²³⁸ Bahadır, *İnsanın Anlam Arayışı ve Din*, 47.

²³⁹ Viktor E. Frankl, *Psikoterapi ve Din: Bilinçdışındaki Tanrı*, çev. Zeynep Taşkın (İstanbul: Say Yayınları, 2014), 71-76.

²⁴⁰ Bahadır, *İnsanın Anlam Arayışı ve Din*, 54.

²⁴¹ Frankl, *İnsanın Anlam Arayışı*, 125.

²⁴² Frankl, *İnsanın Anlam Arayışı*, 119.

Logoterapinin de önem verdiği ve dinî değişim sürecinde deneyimlenen bir diğer duygu, yaşanan travmatik tecrübeler sonrası insanda doğan ümitsizlik duygusudur. Bu duyguyla baş edebilmek ve hayatına devam edebilmek için insan yaşadığı bu durumu değiştiremediğı için kendisini değiştirmeye karar verir. Birey, dinî değişim deneyiminin öncesinde yaşadığı varoluşsal krizleri ya da bazı travmatik olayları anlamlandırmak isteyebilmektedir. Örneğin; bireyin karşılaştığı sıkıntılara karşı isyan etme tutumu dinî değişim sonrası bu sıkıntıları mükafatlandırılacağı bir sınav olarak görmesine dönüşebilmektedir. Din, bu durumda acı çeken bireye “ruhsal yardım eli” uzatır ve sadece dinde bulabileceğı “güvenlik” duygusunu verir.²⁴³ Böyle bir süreçte birey; anlam arayışı, varoluşsal boşluk, kendine mesafe koyma, açık fikirlilik, bireyin kendi ötesinde bir varoluşa yönelmesi ile kendini aşması gibi tecrübeleri deneyimlemektedir. Ayrıca Frankl’a göre dindar olmayan insan anlam arayışını vicdanı huzura kavuştuğı anda sona erdirir. Çünkü inançsız insan için vicdan son mercidir, ona göre vicdanından daha ilerisi yoktur.²⁴⁴

²⁴³ Ayten, *Psikoloji ve Din*, 165.

²⁴⁴ Bahadır, *İnsanın Anlam Arayışı ve Din*, 44.

III. TÜRKİYE’DE YAPILAN DİNİ DEĞİŞİM TEZLERİNİN KURAMLAR BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

İnsanı, inandığı dinden başka bir dinî inancı benimsemeye veya dinî değerlerinde köklü bir değişikliğe yönlendiren çok farklı motivler vardır. Batılı din psikologları, araştırmalarında genellikle; putperest, farklı dinlerden, dinsiz kişi veya toplulukların Hristiyanlığa geçişi ya da Hristiyan mezhepleri arasındaki geçişlerini incelemektedirler. Bu araştırmalarda elde edilen motivler, diğer din ve kültür mensuplarının dine dönüş veya din değiştirme motivleri ile benzerlik gösterse de incelemeler yapılırken her dinin kendine has şartları ve özellikleri de göz önünde bulundurulmalıdır.²⁴⁵ Din psikolojisi literatüründe yurt dışında gerçekleştirilmiş olan İslâm dini ile ilişkili çalışmalar; farklı dinlerin, kültürlerin ve seküler yaklaşımın hâkim olduğu toplumlarda yaşayan ihtidâ etmiş bireyi anlamada oldukça önem arz etmektedir. Ülkemizde gerçekleştirilmiş olan dinî değişim çalışmaları ise Türk toplumu içerisinde yetişmiş bir bireyin dinî değişiminin kendine özgü dinî ve kültürel özelliklerin dikkate alınarak incelenmesi bakımından oldukça önemlidir. Aşağıdaki tabloda din psikolojisi alanında yurt içi ve yurt dışında çalışma yapan araştırmacıların çalışmalarına yer vermiştir:

Tablo 5: Türkiye’de Yapılan Dinî Değişim Tezleri

YIL	ÇALIŞMANIN TÜRÜ	YAZAR	ÇALIŞMANIN ADI	DİNİ DEĞİŞİM YÖNÜ	METOT
2008	Doktora Tezi	Celal Çayır	Türkiye’de Din Değiştirip Hristiyanlığa Geçişin Psiko- Sosyal Etkenleri	Din Değiştirme	Anket, Mülakat, Katılımcı Gözlem, Kişisel Doküman Analizi
1997	Doktora Tezi	Ali Köse	Conversion to Islam: A Study of Native British Converts	Din Değiştirme	Mülakat – Katılımcı Gözlem

²⁴⁵ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 293.

1995	Doktora Tezi	Ali Rıza Aydın	Dinî İnkârın Psiko-Sosyal Nedenleri	Dinî İnkâr	Anket Mülakat
1979	Doktora Tezi	Hüseyin Peker	Din Değiştirmede Psiko-Sosyolojik Etkenler	Din Değiştirme	Mülakat – Doküman Analizi
2019	Yüksek Lisans Tezi	Emrah Kotoriç	Din Değiştirme ve Dini Dönüşümde Psiko-Sosyal Etkenler (Tuzla Örneği)	Din Değiştirme	Mülakat
2019	Yüksek Lisans Tezi	Elif Gündüz	Din Değiştirme ve Radikalleşme İlişkisi: Alman Mühtedîler Üzerine Nitel Bir Araştırma	Din Değiştirme	Mülakat
2013	Yüksek Lisans Tezi	İlir Rahimi	Kosova’da Din Değiştirmenin Psiko-Sosyolojik Etkenleri	Din Değiştirme	Mülakat
2012	Yüksek Lisans Tezi	Mecit Altun	Müslüman olan Almanlar Üzerine Psiko-Sosyal Bir İnceleme	Din Değiştirme	Mülakat
2010	Yüksek Lisans Tezi	Zainab Ajoke Oshun	Hristiyanlıktan İslâm’a İslâm’dan Hristiyanlığa Geçişin Psiko-Sosyal Sebepleri Nijerya Örneği Üzerine Bir Araştırma	Din Değiştirme	Mülakat
2001	Yüksek Lisans Tezi	Heon Choul Kim	Din Değiştirmenin Entelektüel Arka Planı (Güney Koreli Müslümanlar Üzerinde Bir İnceleme)	Din Değiştirme	Mülakat
1999	Yüksek Lisans Tezi	Orhan Gürsu	Günümüzde Tasavvuf Yoluyla İslam’a Yönelişin Sosyo-Psikolojik Analizi	Din Değiştirme	Mülakat- Otobiyografi- Katılımcı Gözlem

Bu araştırmalar bize Türkiye’de dinî değişim alanındaki ilk çalışmaların ağırlıkla din değiştirme yönünde yapıldığını göstermektedir. Çalışmalarda; farklı dinî inançlardan bireylerin İslâm’a bağlanması, Müslüman kültür içerisinde büyümüş birinin Hristiyanlığa geçişi veya bireyleri dinî inkâra götüren sebepler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Araştırmaların çoğunluğunda din değiştirme süreci, psiko-sosyolojik açıdan bireyin dinî değişiminde nihaî bir karara vardığı ana kadar incelenmiş; bireyin din değiştirmesinden sonraki süreç de psiko-sosyolojik açıdan tahlil edilmiştir. Araştırmalarda elde edilmiş bulgulardan yola çıkıldığında, insanı dinî değişime yönlendiren birden fazla motivasyon olduğu sonucuna varılmaktadır. Bu motivasyonlar arasında inanılan dinden tatmin olmama, kendi dininin uygun olmayan yönlerini ve başka dinin daha üstün esaslar içerdiğini öğrenme, başka dine bağlı bir kimse ile evlenme, başka dine bağlı bir toplumda yaşamını sürdürenlerin toplumun kültürünü, gelenek ve göreneklerini benimseme, takdir edilme arzusu, topluma uyma işteği, dindarların ve din adamlarının olumsuz tutumları, dinî telkin ve maddi çıkarlardan bahsedileceği gibi entelektüel arayış, kimlik bunalımı, dramatik tecrübeler, estetik etkilenme ve mistik ihtiddan söz edilebilir.²⁴⁶ Biz bu bölümümüzde, yukarıda bahsedilen araştırmalardaki dinî değişime sebep olan psiko-sosyal motivlerden elde edilen bulguları kuramlar dhilinde incelemeye çalıştık. Böylece bu araştırmaların hangi kuramsal bakış açısını destekleyen sonuçlara ulaştıklarını ortaya koymaya gayret edeceğiz.

A. Davranışçılık Ekolü erevesinde Değerlendirme

Davranışçılık ekolndeki bilim insanları; bireyin çevresinde gerçekleşen olayların, kendilerini dllandirmesi ya da cezalandırmasıyla ilişkili olarak yeni davranışları nasıl öğrendiklerini veya mevcut davranışı nasıl değiştirdiklerini incelemektedirler.²⁴⁷

²⁴⁶ Peker, *Din Psikolojisi*, 202-223; Grs, *Günümüzde Tasavvuf Yoluyla İslam’a Yönelişin Sosyo-Psikolojik Analizi*, 158.

²⁴⁷ Plotnik, *Psikoloji’ye Giriş*, 8.

Klasik davranışçılar, bilinci ve bilinç hallerini araştırma alanlarına almamış olsalar da yeni davranışçılardan Bandura (1986), davranışı incelerken bilinçli süreçleri göz ardı etmeyecek bir sosyal-bilişsel teoriyi ortaya koymuştur. Sosyal bilişsel teoriye göre çevresel olaylar, bireysel faktörler ve davranışlar birbirleriyle etkileşim halindedir. Bu karşılıklı neden sonuç ilişkisi, bireylere kaderleri üzerinde etkili olma imkanı sağlar ve kendi kendini yönetme sınırlarını belirler.²⁴⁸

Bandura; inançlar, beklentiler ve eğitim vb. gibi düşünme süreçlerinin dışa ait pekiştirme tarifelerinin üzerinde etkili olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre, insan her daim sadece kendi kendisini pekiştirerek değil, diğer insanların davranışlarını ve bu davranışlarının sonuçlarını gözlemleyerek *dolaylı pekiştirmeler* aracılığıyla da öğrenir. Bandura, örnekler veya dolaylı pekiştirmeler yoluyla diğer insanlarda gözlemlenen ya da insanın bizâtihi kendisinin tecrübe etmediği davranışların sonuçlarını tahmin etme veya değerlendirme kapasitesinin var olduğunu kabul eder. Böylelikle insan, denemediği davranışların sonuçlarını sadece hayal ederek, gözünde canlandırarak davranışlarını düzenleyebilir.²⁴⁹ İlk dinî değişim araştırmacılarından olan Pratt (1920), bireyin sosyal çevresinden etkilenecek büyükbabalarının dinine değil de çevresindekilerin dininin bakış açısını kopyalayabileceğinden bahseder. O, “Hepimiz taklitçiyiz; bu sadece kimi taklit edeceğimiz meselesidir.” der. Ona göre kişinin çevresinde annesinin dizinde öğretilenlerden farklı olarak prestijli dinî görüşlere sahip insanlar olduğu zaman eski inançların değişmeden korunması zordur.²⁵⁰

Peker (1979), çalışmasında, din değiştirmede “başka dine bağlı bir kimseyi sevmek (evlenme)” motivinin katılımcıların %16’lık bir kısmını etkilediği bulgularına ulaşmıştır.²⁵¹ Köse (1997) de benzer şekilde katılımcıların %20’sinin evlilik yoluyla ihtidâ ettiği bulgusunu elde etmiştir. Peker’in araştırmasında ismi verilmeyen bir mühtedînin şöyle bir açıklamasına yer verilmiştir:

²⁴⁸ Albert Bandura, *Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory* (NJ: Prentice Hall, 1986), 11.

²⁴⁹ Schultz - Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, 505.

²⁵⁰ Pratt, *The Religious Consciousness*, 87; David M. Wulff, *Psychology of Religion Classic and Contemporary* (New York: The McGraw-Hill Companies, 1977), 501.

²⁵¹ Peker, *Din Değiştirmede Psiko-Sosyolojik Etkenler*, 125.

“Bir sene kadar önce, şimdi evlenecek olduğum kızla tanıştım. İkimiz de birbirimizi sevdik ve evlenmeye karar verdik. Sevgilim, Türkiye’de evlenmemizi ve Müslüman olmamı istedi. Bana İslâmiyetin en son ve gerçek din olduğunu anlattı. Ben de, evlenebilmek için, kendim ve sevgilim için din değiştirerek İslâmiyet’i kabul ettim. İslâmiyet hakkında pek bir şey bilmiyorum fakat bundan sonra öğrenmeye çalışacağım.”²⁵²

Köse’nin araştırmasında ise Sarah adlı mühtedî ihtidâ sürecini şöyle anlatmıştır:

“Başlangıçta İslâm’ı kabul etmedim. Ancak çocuklarım okul çağına geldiği zaman İslâm’ı özümstedim. Onları din dersleri için camiye götürmeye başladım. Babalarının dininde yetismeleri gerekiyordu. Bunu başlangıçta kabul etmiştim. Tüm bu süreç içinde ben de İslâm’ı benimsedim. Zaten evliliğimden dolayı eski dinimle bağım kopmuştu. Sonunda şehadet getirdim ve Müslüman oldum.”²⁵³

Bu tarz bir sosyal öğrenmenin gerçekleşmesi için belirli şartlar vardır. Öncelikle davranışın, gözlemci tarafından dikkatli ve doğru bir şekilde algılanması gerekmektedir. Gözlemcinin şahit olduğu davranışı hatırlaması gerektiği için algıladığı davranışı uzun süreli belleğinde görsel ya da sözel olarak sembolleştirmesi ve depolaması gerekir. *Hatırda tutma süreci* şeklinde de adlandırılan bu süreçte bilgi, sözel kodlara dönüşür ve öğrenilen davranışın gerçekleşmesini mümkün kılar.²⁵⁴

Köse’nin de ifadesiyle, “Sebebi veya şekli ne olursa olsun birçok mühtedî bir Müslüman veya gruptan etkilendiklerini söylemektedirler.”²⁵⁵ Bu etkillenme sürecini şu şekilde izah edebiliriz: Başka bir kimseyi severek evlenen kişi, ister dinin uygun gördüğü bir usulden dolayı din değiştirsin ister sevdiği kişinin dinî davranışlarından etkileneren din değiştirsin; her iki karar tipinin arka planında gözlem, zihinsel kodlama ve düzenleme vardır ve bütün bunların neticesinde evlenme isteğinden kaynaklanan bir güdülenme sürecinin de etkisinin olabileceği kanısındayız. Nitekim kişi sevdiği insanın

²⁵² Peker, *Din Değiştirmede Psiko-Sosyolojik Etkenler*, 63.

²⁵³ Köse, *Neden İslam’ı Seçiyorlar*, 155.

²⁵⁴ Yazgan İnanç - Yerlikaya, *Kişilik Kuramları*, 211.

²⁵⁵ Köse, *Neden İslam’ı Seçiyorlar*, 260.

davranışlarını gözlemler, onu model alır ve eşinin dinî tecrübelerini kendisi tecrübe etmediği halde bu dinî davranışı zihninde kendisi gerçekleştirmiş gibi değerlendirebilir. Ardından kendisi eşinin dinine inanarak hayatının bundan sonraki sürecinde yeni bir dinî davranış şekli oluşturabilir.

Peker (1979) araştırmasında, katılımcıların %16'sının din değiştirme motivinin "topluma uyma" olduğu bulgusuna ulaşmıştır. Birey, eğer kendi inandığı dinden başka bir dine bağlı kişilerden oluşan bir toplumda yaşamını sürdürüyorsa çevresindeki kişilerle uyum içerisinde olmak için din değiştirebilmektedir. Bu durum bireyin çevreden aldığı uyarıcılar ile yeni davranış oluşturma bakımından birey, çevre ve bireysel faktörler arasındaki bir etkileşimden kaynaklanmaktadır. Peker'in de ifade ettiği şekliyle, "başka bir dîne bağlı kişilerin olumlu davranışları" kişinin davranışlarını yeniden düzenlemesine tesir etm.²⁵⁶ Peker'in mülakat yaptığı mühtedîlerden biri hidâyet sürecini şu şekilde anlatmıştır:

"Eşimle İngiltere'de tanışarak evlendikten sonra Türkiye'ye geldik. Buradaki müslümanların bana karşı gösterdikleri yakın ilgi ve samîmi davranışları beni oldukça etkiledi. Ayrıca İslâmiyet'e ait okumuş olduğum kitaplardan da İslâmiyet'in en son, akla ve mantığa uygun bir din olduğunu öğrendim. Bu nedenle din değiştirerek İslâmiyeti kabul ettim."²⁵⁷

Çalışmamızın bu kısmında din adamlarının olumsuz davranışlarının da bireyin davranışını düzenlemesinde etkili olduğundan bahsetmemiz gerekir. Örneğin Peker (1979), bireyi bulunduğu dinden uzaklaştıran bulgular arasında az da olsa (%2), din adamlarının kişisel çıkarlar elde etmek için din adına yargıda bulunmaları ve dinin emri olarak gösterdikleri prensipleri kendilerinin yerine getirmemesinden kaynaklı bireyde din görevlisine yönelik oluşan nefret duygusunun din değiştirmeye sebep olduğu motivine ulaşmıştır. Ayrıca Peker (1979), katılımcıların %6'sının din değiştirme

²⁵⁶ Peker, *Din Değiştirmede Psiko-Sosyolojik Etkenler*, 60

²⁵⁷ Peker, *Din Değiştirmede Psiko-Sosyolojik Etkenler*, 60.

sürecinde “başka dine bağlı kişilerin olumlu davranışları”nın da etkili olduğu sonucuna ulaşmıştır.²⁵⁸

Benzer şekilde Kim (2003), mühtedîlerin ergenlik döneminde, dinî inanç sistemlerinin toplumdaki görünümü ve din adamlarının olumsuz davranışlarından dolayı ya dinden uzaklaşmayı tercih ettiklerini ya da sadece ismen olacak şekilde bir dine bağlı kaldıkları bulgusuna ulaşmıştır.²⁵⁹

Bununla birlikte bireyin dinî değerleri inkârına sebep olan psiko-sosyal faktörleri inceleyen Aydın (1995), çalışmasının sonuçları arasında katılımcılarının %88,16’sının dindarların tutum ve davranışlarının onları olumsuz yönde etkilediğini aktarmıştır. Katılımcıların bu tutumuna sebep olan görünümünden bazıları aşağıdaki gibidir:²⁶⁰

“Söyledikleri ve yaptıkları aynı olmuyor.”

“Sivas olayları. Beni korkutuyorlar. Hiç aynaya bakmıyorlar mı?”

“Kendimi baskı altında hissediyorum.”

“Dinî görevlerini yerine getirmeyenleri eleştirmeleri, hor görmeleri.”

“Yaşamın gerçeklerine dayanamayanlar kendilerini dine veriyorlar.”

“Müslümanlar, olayları hep şiddet yoluyla çözmeye çalışıyorlar.”

Yukarıda belirtilen ihtidâ ve dinî değerleri inkâr tecrübelerinde çevresel uyarıcıların birey üzerinde etkisinin olduğunu görmekteyiz. Yapılan araştırmalarda din adamlarının

²⁵⁸ Peker, *Din Değiştirmede Psiko-Sosyolojik Etkenler*, 80.

²⁵⁹ Kim, *Din Değiştirmenin Entelektüel Arkapları*, 123.

²⁶⁰ Aydın, *Dinî İnkârın Psiko-Sosyal Nedenleri*, 100-105.

veya dindarların olumsuz tutumuyla bireylerin ne kadar sıklıkla karşılaştığı irdelenmemişse de farklı bir çalışma olan Cengil (2002)'in davranışçılık ve din üzerine ele aldığı araştırmasında ulaştığı sonuçlar bahsedilen bulguları değerlendirme hususunda önemlidir. Cengil, araştırmaya katılanların çevresindeki dindar insanların veya din görevlilerinin olumsuz sayılabilecek davranışlarıyla karşılaşma oranı ile katılımcı üzerindeki etkisi arasında anlamlı bir ilişkiye rastlamamıştır. Bununla birlikte bireyin olumsuz bir davranışla sürekli karşılaşma ya da arada sırada karşılaşma durumunun etki bakımından katılımcı üzerinde farklılaşmaya sebep olmadığını belirtmiştir. Bundan dolayı etki açısından ilk imajın önemli olduğu, kötü davranışla bir kere karşılaşıldıktan sonra bunun sürekli ya da ara sıra tekrar edecek olması arasında bir farkın olmadığı görülmüştür.²⁶¹ Nitekim ilerleyen paragraflarda bahsedeceğimiz Bandura'nın Bobo Bebek deneyinde de çocukların saldırgan davranışları sergileyen adamı bir kez seyretmesi, onların bu saldırgan davranışları kendilerine özgü tarzda ortaya koymaları için yeterli olmuştur.

Bununla birlikte Köse (1997), çevre kaynaklı olumsuz İslâm imajının karşılaşılan Müslümanlar sayesinde olumlu İslâm imajına dönüşebileceğini belirtmiştir. Çalışmada mühtedîlerden biri²⁶² şunu söylemiştir:

“İyi bir Müslüman’a rastlamışsanız o sizi etkiler. Size İslâm’dan bahsetmesi de gerekmez. Müslüman olduğunu bilmeseniz bile kendi kendinize ‘*ne iyi bir insan*’ dersiniz. Medyadaki tüm negatif imaja rağmen bunu söyleyebilirsiniz.”²⁶³

Köse (1997), mühtedîlerden %37’sinin İslâm ile ilk temasının “Müslümanlar ile konuşma/sohbet” ve %23’ünün ise “Bir Müslüman ülkeye seyahat” ile gerçekleştiğini belirtmiştir.²⁶⁴ Benzer şekilde Kim (2003), mühtedîlerden %36,76’sının İslâm ile ilk temasının Müslümanlar aracılığı ile olduğunu belirtmiştir. İslâm ile ilk temasın genel olarak üniversitede öğrencilik dönemlerinde olduğunu ve üniversitelerdeki din ve

²⁶¹ Cengil, *Davranışçılık Ekolünün Dine Yaklaşımı*, 123.

²⁶² Eserde mühtedî ismine yer verilmediği için yazılmamıştır.

²⁶³ Köse, *Neden İslâm’ı Seçiyorlar*, 119.

²⁶⁴ Köse, *Neden İslâm’ı Seçiyorlar*, 149.

inançlara olan atmosferin Korelilerin din değiştirmesinde etkili olduğu bulgusunu elde etmiştir. Ayrıca mühtedîler, İslâm ile ilk temastan sonraki süreçten ihtidâ yaşlarına kadar İslâm'ı araştırmışlar ve birtakım ibadetleri de deneyimlemişlerdir. Mühtedîler, entelektüel sorgulamalarına toplumda var olan dinlerden aldıkları cevapları İslâm'ın verdiği cevaplar ile karşılaştırarak aktif bir arayış içinde bulunmuşlardır. Kim (2003), İslâm ile tanışmadan önce herhangi entelektüel sorgulama veya duygusal karmaşa yaşamayan Korelilerin de İslâm ile tanıştıktan sonra entelektüel bir arayışa girdiğini belirtmiştir.²⁶⁵

Oshun (2010), araştırmasına katılanların %26,2'sinin yeni dini ile arkadaşları aracılığıyla tanıştıklarını belirtmiştir. Oshun, Ramazan ayında Müslüman arkadaşına destek olan ve onunla birlikte oruç tutan Hristiyan arkadaşın veya bu duruma karşılık olarak Noel'de Hristiyan arkadaşını ziyarete giden Müslüman arkadaşın arasındaki sosyal etkileşimi bu etkiye örnek olarak göstermiştir.²⁶⁶

Gündüz (2019) çalışmasında, katılımcılarının çoğunun eğitim hayatında ya da arkadaş çevrelerinin etkisiyle İslâm dinini araştırdığını belirtmiştir. Katılımcılarından Adelina (20) Müslüman arkadaşını gözlemini şu şekilde ifade etmektedir:

“Sınıfımızda Müslüman Türk bir çocuk vardı. Herkes onu çok severdi. O aynı zamanda gerçekten inançlı bir Müslümandı. Aslında bu benim için oldukça garipti çünkü İslam hakkında çok fazla önyargıya sahiptim. İslam'ın kadınlara baskı uyguladığı gibi şeyler düşünüyordum. Müslüman çocukla sürekli tartışıyorduk. İslam'ın ne kadar kötü olduğunun farkındaydım ama bunu kanıtlayacak nedenlere ihtiyacım vardı. Ona İslam'ın ne kadar kötü bir din olduğunu göstermek istiyordum. Sonra araştırmaya başladım ve sonunda İslam'ı kabul ettim.”

Hristiyanlığa geçişin psiko-sosyal faktörlerini inceleyen Çayır (2008) ise katılımcıların %83,3'lük kısmının Hristiyanlığa olan ilgisinin şehirde başladığı bulgusunu elde

²⁶⁵ Kim, *Din Değiştirmenin Entelektüel Arkaplanı*, 123.

²⁶⁶ Oshun, *Hristiyanlıktan İslam'a İslam'dan Hristiyanlığa Geçişin Psiko-Sosyal Sebepleri*, 98.

etmiştir.²⁶⁷ Benzer şekilde Kim (2003), araştırmaya katılan Koreli mühtedîlerin %13,23'ünün şehir veya büyükşehirlerde yetiştiği ve %61,76'sının büyükşehirde ihtidâ ettiğini belirtmiştir.²⁶⁸ Din değiştirme deneyiminde teolojik, psikolojik veya bilişsel süreçler çoğu zaman uygun toplumsal koşullar olduğu zaman ortaya çıkmaktadır.²⁶⁹ Bu katılımcıların deneyimlerinde de görülmektedir ki şehir hayatı, din ve kültür bakımından çeşitliliği ile bireyin daha fazla farklı din ve müntesipleriyle temasını arttırmakta ve böylece dinî değişimin gerçekleşmesinde önemli bir rol oynamaktadır.

Bandura'ya göre insan, sadece davranışları değil duyguları da dolaylı olarak duyguları da öğrenebilir. İnsanların bir deneyim esnasındaki duygusal tepkileri, çevresinde onları gözlemleyen insanları kolaylıkla etkileyebilir.²⁷⁰ Başkalarının yaşadığı bu tarz deneyimlere şahit olan kişi; insana keyif, huzur, mutluluk, heyecan veya acı, kasvet, korku, huzursuzluk veren şeyleri kolay bir şekilde öğrenmiş olur. *Dolaylı duygulanım* adı verilen bu dolaylı yaşantı çeşidi, duygusal tepkilerin gelişmesi ve düzenlenmesinde oldukça önem arz etmektedir.²⁷¹

Çayır (2008), çalışmasında katılımcıların %74'ünün İslâm'ın korku dini olduğu görüşünü kabul ettiğini ifade etmiştir. Çayır, bu görüşün, misyonerlerin propagandalarında İslâm'ın korku dini, Hristiyanlığın ise sevgi dini olduğuna dair söylemlerinden kaynaklandığını belirtmektedir.²⁷² Çayır'ın ifadesiyle Misyonerler, Müslümanlara yönelik faaliyetlerinde, bu tür propagandaları “çok yoğun” bir şekilde yaparak yeni üye kazanmaya çalışmaktadırlar. Böylece bu duygusal tepkilere sürekli maruz kalan Müslümanlar zamanla korku hissettiren bir dinden uzaklaşarak Misyonerlere sevgi ve güzel duyguları yaşattığına inandıkları dine yönelebilir,

²⁶⁷ Çayır, *Türkiye’de Din Değiştirip Hristiyanlığa Geçişin Psiko-Sosyal Etkenleri*, 219.

²⁶⁸ Kim, *Din Değiştirmenin Entelektüel Arkapları*, 78.

²⁶⁹ M. Ali Kirman, “Din Değiştirme Olgusuna Sosyolojik Bir Yaklaşım”, *Dini Araştırmalar* 6/18 (Haziran 2004), 83.

²⁷⁰ Albert Bandura, *Social Learning Theory* (NJ: Prentice-Hall, 1977), 126; Bandura, *Social Foundations of Thought and Action*, 307.

²⁷¹ Yazgan İnanç - Yerlikaya, *Kişilik Kuramları*, 211; İsa Korkmaz, “Sosyal Öğrenme Kuramı”, *Eğitim Psikolojisi Gelişim-Öğrenme-Öğretim*, ed. Binnur Yeşilyaprak (Ankara: Pegem Yayıncılık, 2022), 246-269.

²⁷² Çayır, *Türkiye’de Din Değiştirip Hristiyanlığa Geçişin Psiko-Sosyal Etkenleri*, 211.

Misyonerleri referans alarak kendileri de yeni bir dinde bu duyguları deneyimleme eğilimi göstermek isteyebilirler. Ayrıca Çayır, etnik ve dinî farklılıkların din değiştirmeyi hazırlayan süreçte önemli olduğu sonucuna ulaşmıştır. Çünkü katılımcıların %20'si önceki dinlerinde Müslüman-Alevî kesimini oluşturmaktadır. Çayır, çoğu katılımcının Müslüman-Sünnilerin olduğu bir toplumda azınlık psikolojisi içinde hissettiklerini ve birtakım sebeplerden dolayı Müslümanlığa karşı bilinçli veya bilinçsiz mesafeli olduklarını belirtmiştir.²⁷³

Sosyal bilişsel teoriye göre kişi, kendi davranışlarını gözlemleyip oluşturduğu ilkelerle bir karşılaştırma yaparak yargıda bulunur ve zamanı geldiğinde davranışlarını ilkelerine uyarlamak için değiştirir. Teoride bu durum *öz düzenleme* olarak adlandırılır. Kişinin davranışlarının düzenlenmesinde hem içsel faktörler hem de dışsal faktörler etkilidir. Dışsal faktörler bireye, kendi davranışlarını değerlendirmek için bir standart sağlar. Bireyin hangi standartları seçeceği kişisel faktörlerle sonuçlanacak olsa da aile, arkadaş, okul ortamı veyahut toplum gibi kendisini çevreleyen etkenlerce sunulan bir seçim yapacaktır.²⁷⁴

Köse (1997), İngiliz mühtedîlerle yapmış olduğu mülakatlarda, dinden uzaklaşarak seküler hale gelen İngiliz toplumunun din ile ilgili genel atmosferinin etkisiyle mühtedîlerin çocukluktan öğrendikleri dinî bilgileri nispeten de olsa ergenlik devresinde reddettikleri veya dinî düşünceleri bir süreliğine ertelemeye karar verdikleri sonucuna ulaşmıştır:

“Gittiğim okul tamamen seküler bir okuldu. İngiltere'deki çoğu insan gibi ben de hiçbir zaman Hristiyanlığı kabul veya reddetme imkânı bulamadım, çünkü din bana sunulmadı. Genç neslin durumu genelde budur. Kimse Hristiyanlığın ne olduğunu tam anlamıyla bilmez. Ne okul, ne aile, ne de toplum dini insanlara tanıtmaktadır. Bunun sebebi de kısmen seküler bakış açısı, kısmen de Anglo-Sakson kültürün din konusundaki zayıflığıdır. İnsanlar din üzerine konuşmaktan

²⁷³ Çayır, *Türkiye'de Din Değiştirip Hristiyanlığa Geçişin Psiko-Sosyal Etkenleri*, 196.

²⁷⁴ Yazgan İnanç - Yerlikaya, *Kişilik Kuramları*, 206.

pek hoşlanmazlar. Özellikle kültürlü ve eğitim görmüş kesimlerde din konuşma konusu değildir, dolayısıyla çocuklar ve gençler de konuşmazlar.”²⁷⁵

Katılımcılardan Jason’un bu ifadesi, okul eğitimi ve toplumun dine yaklaşımının, gençler üzerinde de dini ciddiye almama, onu önemsememe gibi davranışlarda etkili olduğunu göstermektedir.

Mühtedîlerden önceki yaşamında İngiliz Kilisesi papazı, ardından Katolik daha sonra da Yahudi olan Abraham Carmel’in çocukluğunda yaşamış olduğu hadise de bu duruma başka bir örnektir:

“Bir gün İngilizce öğretmenimiz sırayla herkese büyüyünce ne olmak istediğini soruyordu. Kimisi şoför, kimisi denizci, kimisi polis olmak istediğini söyledi. Ben de ‘din adamı olmak istiyorum’ dedim. Tüm sınıf kahkahaya boğuldu. Öğretmen de arkadaşlarıma katılmaktan geri kalmadı.”²⁷⁶

Köse (1997), toplumun aşırı seküler yapısının mühtedîleri yeni dinî arayışlara yönlendirdiğini belirtmiştir. Bizim yorumumuz, kişi kendi davranışlarını gözden geçirdiğinde, kendi ilkeleri ile toplumun ona sunduğu seküler ve materyalist yaşamı kıyasladıktan sonra yeni bir dini tercih ederek bir öz düzenleme gerçekleştirir. Çünkü öz düzenlemede içsel pekiştirme dışsal pekiştirmeden daha etkili olmasına rağmen kişi bazı durumlarda dışsal teşviklere de ihtiyaç duyabilmektedir.²⁷⁷

Köse (1997), yazılı ve görsel medyada İslâm’a dair olumsuz yayınlar yapılmasının mühtedîlerin %41’inin İslâm öncesi hayatlarında Müslümanlar ile ilgili kesin olarak negatif bir imaja sahip olmalarına sebep olduğunu belirtmiştir. Dinî değerleri inkârın psiko-sosyal nedenlerini araştıran Aydın (1995) çalışmasında, katılımcıların %43,42’si kitle iletişim araçlarının kendilerini dinî değerlere karşı olumsuz etkilediğini

²⁷⁵ Köse, *Neden İslam’ı Seçiyorlar*, 79.

²⁷⁶ Köse, *Neden İslam’ı Seçiyorlar*, 79.

²⁷⁷ Yazgan İnanç - Yerlikaya, *Kişilik Kuramları*, 206.

belirtmiştir. Dinî değişimin ihtidâ ve irtidat boyutunun her ikisinde de aynı etkiyi görme ve aynı etkiye maruz kalan kişilerin verdikleri nihaî kararı karşılaştırma açısından oldukça önemlidir. Nitekim sosyal bilişsel teoride birey sadece çevresiyle etkileşim içinde değildir, bireysel faktörler de bu etkileşime dâhildir. Görüldüğü gibi aynı etki, bireylerde bu faktörlerden dolayı farklı davranışlar oluşturabilir. Ayrıca Köse'nin ve Aydın'ın ulaştığı bu sonuçları Bandura'nın sosyal-bilişsel teorisiyle ilişkilendirmeden hemen önce Tolman'ın "gizil öğrenme" kavramı ile de açıklayabiliriz. *Gizil öğrenme*, öğrenme sürecinin deney esnasında kendini göstermeyen ama daha sonraki bir zamanda öğrenilen davranışın ortaya çıktığı durumlardır.²⁷⁸ Medya tarafından İslâm ile ilgili olumsuz etki uyandıracak televizyon programı, haber, görsel ve yazılara maruz kalan bireyler, bir süre sonra izlediklerinin veya gördüklerinin etkisinde kaldığının farkında olmaksızın Müslümanlara ya da İslâm'a karşı ön yargılı bir davranış sergileyebilir. Nitekim mühtedîlerden Simon, bu önyargılı durumu aşağıdaki gibi belirtmiştir:

"İnsanlar benim, yani bir İngiliz'in Müslüman olmasını anlamakta zorluk çekiyorlar. Çünkü onlar medya tarafından İslâm'a karşı programlanıyorlar. Dolayısıyla 'Bu adam nasıl Müslüman olabilir?' diyorlar. Şu andaki işimde iki yıldır çalışıyorum. Ama bu işe girdikten sonra altı ay kadar iş yerindekilere Müslüman olduğumu söylemedim. Önce kişi olarak beni tanımalarını istedim. Hemen söyleseydim ilişkilerimiz şimdiki gibi olmayacaktı."²⁷⁹

Bununla birlikte Tolman'ın bilişsel süreç çalışmalarının temelini oluşturmasını takiben Bandura (1965) ve arkadaşları, sosyal bilişsel teorisinin meşhur Bobo Bebek deneyinde bir yetişkinin saldırgan davranışlarını izleyerek çocukların da aynı saldırgan davranışları sergilediklerini göstermek istemişlerdir. Bandura deney ile ilgili şunları ifade ediyor:

"Gözleme yönelik yaptığım ilk araştırmalar sosyal model alma yoluyla saldırganlığın öğrenilmesi merkezliydi. Deneyimizde, okul öncesi dönemdeki çocuklar yetişkin birini, hacıyatmazı garip bir şekilde döverken gözlemlediler. Yetişkin, hacıyatmaza bir çekiçe vurdu, havaya fırlattı, defalarca tekme attı ve

²⁷⁸ Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2014), 164.

²⁷⁹ Köse, *Neden İslam'ı Seçiyorlar*, 118.

aşağı fırlatarak dövdü. Bu davranışlara nefret içerikli sözler de eşlik etti. Daha sonra çocuklar, çeşitli oyuncaklarla dolu olan bir oyun odasına tek başına bırakıldılar. Saldırgan modeli gözlemleyen çocuklar büyük oranda bu davranışı benimsemişlerdi. Hatta hacıyatmaza saldırmak için yeni yöntemler bile geliştirmişlerdi. Yetişkin modeli gözlemlemeyen çocuklar ise daha az agresiftiler ve modelin yaptığı gibi alışılmamış bir şekilde hacıyatmaza hiç vurmadılar.

Saldırgan modeli izlemeye maruz bırakılan çocuklar silahlara karşı daha fazla ilgi gösterdiler. Halbuki yetişkin model onları hiç kullanmamıştı bile. Bu araştırmayı yaptığımız dönemde bir başkasını saldırgan davranışlar sergilerken seyretmenin bireyin saldırgan içgüdülerini boşalttığına dair yaygın bir inanış vardı. Gördüğünüz gibi saldırgan davranış modeline maruz kalmanın katarsis sağlayan bir tarafı yoktur. Televizyonda gösterilen şiddetin 4 temel etkisi vardır. Saldırgan davranış biçimlerini öğretir, saldırganlığın davranışsal kontrolünü azaltır duyarsızlaştırır, izleyenleri insanın acımasızlığına alıştıırır ve izleyenlerin gerçeklik algılarını şekillendirir. İletişim teknolojisindeki inanılmaz ilerlemeyle birlikte sembolik çevredeki gözleme dayalı öğrenme insanların gündelik hayatlarında giderek daha güçlü bir role sahip olmaya başladı. İnsanların tutumları, değerleri ve davranış tarzları dünyanın her tarafında model alınmaktadır. Sonuç olarak, televizyondan model alma politik ve sosyal değişimin etkili bir aracı hale gelmiştir. Şu an daha gerçekleştirdikleri sırada toplumsal çatışmalara ait global yayınlara sahibiz.”²⁸⁰

Benzer şekilde Kim (2003), Kore’de mühtedîlerin %63,23’ünün ihtidâ öncesi İslâm imajı olumsuz olduğunu ifade etmiştir. Mühtedîlerden Lee bu durumu aşağıdaki gibi belirtmiştir:

“Önceden İslâm hakkında çok yanlış olan bir önyargım vardı. Bu önyargım kilisedeki papazlar veya medya tarafından bilinçsiz bir şekilde kafamda oluşturulmuştu. Sonradan İslâm adını duyunca, hemen aklıma şu cümle geliyordu.

²⁸⁰ Psikoloji Videoları, “Bandura’nın Anlatımıyla Bobo Doll Deneyi ve Sosyal Öğrenme Kuramı”, Youtube (08 Aralık 2018), 00:00:01-00:02:40.

‘Bir elde kılıç ve diğer elde Kur’ân olduğu halde ‘Haçlı Savaşları’nda Hristiyanların çoğunu öldüren aptal bir din...’’²⁸¹

Gündüz (2019), katılımcılarından Felix (26) medya üzerinden İslam ile ilgili edindiği düşüncelerini şöyle ifade eder:²⁸²

“14 yaşındayken internette sanırım Irak ve Afganistan’daki bazı sözde cihatçı hareketlerin videolarını izledim ve o zaman “Tamam, işte İslam bu. İslam şiddet ve nefret içeren berbat bir din diye düşündüm. Uzun bir süre İslam’dan ve Müslümanlardan nefret ettim.”

Aydın (1995), katılımcıların %43,42’si dünyada var olan kötülüklerin dinî değerlere karşı tutumlarını olumsuz yönde etkilediğinin belirtmiştir. Katılımcıların yaşadıkları olaylara dair verdikleri bilgilerden bazıları aşağıdaki gibidir:²⁸³

“Dinî mercilere gelen din adamlarının sosyal yaşantıları ve sosyal hayattaki dinî görev dışı hâl ve hareketleri.”

“Siyasî olaylar.”

“Çevresel zorlamalar ve yobazlıklar.”

“Mollalar, Sivas olayları, öğretmenlerin baskısı.”

“Sarıklı insanların açık bayanlara ters davranışları.”

Katılımcıların dinî değerlere olumsuz bir tutum sergilemelerinde etken olan, dünyada var olan kötülükler verdikleri cevaplardan bazıları aşağıdaki gibidir:²⁸⁴

²⁸¹ Kim, *Din Değiştirmenin Entelektüel Arkapları*, 58.

²⁸² Gündüz, *Din Değiştirme ve Radikalleşme İlişkisi*, 86.

²⁸³ Aydın, *Dinî İnkârın Psiko-Sosyal Nedenleri*, 90.

“Savaşlar ve insan kıyımları.”

“Savaşlar, doğal afetler, açlık vs.”

“Bosna’da katledilen Müslümanlara Allah’ın niye yardım etmediği?”

Aydın (1995), katılımcılardan %81,58’inin İslâmî uygulamaların dünyadaki görünümünün dinî değerlere karşı tutumlarının olumsuz yönde etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Katılımcıların bu tutumuna sebep olan görünümünden bazıları aşağıdaki gibidir:

“İran’daki uygulamalar. İslâm’a söz söyleyen herhangi biri hakkında ölüm fetvasının verilmesi.”

“İslâmî değerlerin uygulandığı ülkelerde kadınların aşağılanması.”

“Günümüzde şiddet içeren İslâmî uygulamalara tanık olduk. Baskıcı talepler, insanlar üzerinde ağır yaptırımlar bana hiç anlamlı gelmiyor.”

“Dine aşırı bağlı kişilerin yaptıkları hareketler, demokratik ve lâik düzeni yıkmaya çalışmaları beni Allah hariç olmak üzere dinden daha çok soğutmuştur.”

“Sadece belirli bir çevrenin zorla kabullendirilmek istenmesini gözlemek olumlu etki bırakır mı sanıyorsunuz?”

Sosyal-bilişsel kuramın önemle üzerinde durduğu bir diğer ilkesi *tesadüfi olaylar ve karşılaşmalar*dır. Bandura (1998) tesadüfi karşılaşmaları, birbirini tanımayan kişilerin kasıt olmaksızın karşılaşmaları şeklinde tanımlamıştır. Kişi, günlük hayatında bu tarz karşılaşmaları sürekli olarak deneyimlemekte hatta bu tesadüfi karşılaşmalar ile

²⁸⁴ Aydın, *Dinî İnkârın Psiko-Sosyal Nedenleri*, 93-99.

hayatında yeni bir yaşam yörüngesi başlamaktadır.²⁸⁵ Bu ilkeyi destekleyen deneyimleri Gürsu (1999)'un araştırmasında görüyoruz:

“Benim imdat işaretim, ben daha Bilimsel Araştırmalar Milli Merkezi’nde iken duyuldu. Müdür odasıdaydım. Esaslı dostlarımdan birinin geldiğini gördüm. Kendisini on beş yıldır görememiştim. Çok tanınmış bir Müslüman’dı...Yanımdan ayrılırken, bana küçük bir kitap uzattı ve şöyle dedi. “Sizin dini meselelere her zaman ilgi duyduğunuzu biliyorum. Şu kitabı bir okuyun, bu, bizim büyük üstadımız İkbâl’in önemli bir eseridir.” Kendisine, teşekkür ederek kitabı masamın üzerine bıraktım. Derken kitabın üstü çok geçmeden evraklarla örtüldü. O sıralar gerçekten çok yoğundum. Bir müddet sonra, nihayet bu meşhur kitabı açtım. Eser “İslâm’da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası” başlığını taşıyordu ve ingilizce idi. Sadece bir göz atayım dedim, fakat daha ilk sayfalardan itibaren kitap beni iyice sardı. Bir anda, benim bütün sorularıma cevap verdiği hissine kapıldım. Onda, onca arzulanan o evrenselliği buldum. Esas itibarıyla Vahy’in ancak bir tane olabileceği, iki kere ikinin her yerde dört ettiği ve ister Aztekler’in harfleriyle yazılmış olsunlar, ister Çince, isterse Arapça bütün bu rakamların her zaman tek ve aynı hakikati ifade ettikleri düşüncesine rastladım o kitapta. Evet, tek bir hakikat. Zaten Kur’an da başka bir şey demiyor ki.”²⁸⁶

Gürsu (1999), insanların, ziyaret ettikleri zikir ve sohbet ortamlarındaki atmosferden etkilenecek dinî değişim yaşadığını şu şekilde ifade etmiştir:

“Çoğu insan için daha İslâm’a girmeden önce bile ziyaret edilen bir tasavvuf grubu, izlenen zikir meclisi fertte ruhanî duyguların ortaya çıkmasına, ferdin mânevî bir atmosfere sürüklenmesine neden olur. Birçok mühtedî sadece zikir meclisini izlemekle din değiştirmeye karar hale gelmiştir. Sûfîlerdeki sıcak atmosferin varlığı ve yine kardeşlik duyguları mühtedîlerin etkilendikleri özelliklerdir.”²⁸⁷

²⁸⁵ Albert Bandura, “Exploration of Fortuitous Determinants of Life Paths” *Psychological Inquiry* 9/2 (1998), 95.

²⁸⁶ Gürsu, *Günümüzde Tasavvuf Yoluyla İslâm’a Yönelişin Sosyo-Psikolojik Analizi*, 92.

²⁸⁷ Gürsu, *Günümüzde Tasavvuf Yoluyla İslâm’a Yönelişin Sosyo-Psikolojik Analizi*, 155.

Altun (2012), katılımcılarından mistik bir deneyimle ile Müslüman olan Brigitte'nin karşılaşmasını bize şöyle aktarıyor:

“Ben Türkiye’ye tatil için gitmiştim. Bulunduğumuz yerde, küçük bir kasaba camisi vardı. Bir gün orada bulunan camiye ziyaret ettim. Cami küçük bir yapıydı, çok sade bir ibadet yeri idi. Ben orada çok etkilendim, bir tuhaf hal yaşadım, bir şeyler hissettim. Bir süre konuşamadım ve öyle kalakaldım. Yaşadıklarımı yanımda bulunan arkadaşlarıma da açıklayamadım. O tecrübe benim için duygusal ve akıl dışı bir şeydi.”²⁸⁸

Brigitte tatil için geldiği bir yerde niyetlenilmemiş bir karşılaşma ile İslâm dinine ilgi duyuyor, ardından Kur'an-ı Kerim'i okuyup aynı hisleri tekrar hissettiğinde Müslüman olmaya karar veriyor. Brigitte'nin manevî ve zihinsel dünyası bu karşılaşmadan sonra değişmişse de dinî görüşleri tamamen yaşadığı rastlantısal karşılaşmanın etkisiyle olmamıştır. Davranış, kişinin sahip olduğu bireysel özellikler ve çevre arasındaki gerçekleşen etkileşim önemlidir.²⁸⁹ Brigitte de deneyimini karşısında pasif bir rol izlememiş, araştırmaya yönelmiş ve kararını öyle vermiştir.

B. Psikodinamik Ekol Çerçevesinde Değerlendirme

Freud'un Amerikalı genç bir doktorun dinî değişim tecrübesini, babasına duyduğu öfkeden yola çıkarak psikodinamik bir yaklaşımla ele aldığından bahsetmiştik. Freud, insanların Tanrı ile olan ilişkisinin her zaman biyolojik babasıyla dalgalanan ve değişen ilişkisine göre modellendiğini savunmuştur. Psikanalitik görüşe göre ebeveynler tarafından uğratılan kaçınılmaz hayal kırıklıkları, dinî inançlara duyulan ihtiyacının kaynağıdır. Her şeye gücü yeten ve koşulsuz koruyucu olarak algılanan figürler tarafından hayal kırıklığına uğrayan çocuklar, bu algı ve beklentileri yeni bir üstün

²⁸⁸ Altun, *Müslüman olan Almanlar Üzerine Psiko-Sosyal Bir İnceleme*, 69.

²⁸⁹ Yazgan İnanç - Yerlikaya, *Kişilik Kuramları*, 214.

figüre aktarılır. Böylece çocuğun yenilmez bir güç tarafından mutlak korunma isteği, yetişkinin dinî inançlarında yaşamaktadır.²⁹⁰

Freud'u takip eden psikanalistlerin din değiştirme dinamiklerini kişiliğin içindeki asıl güçlerin bir yansıması olarak yorumladığı bu yaklaşımda; id, ego ve süperegö bir çatışma halindedir. İnsanlar acil ve güçlü arzuların hazzına eğilimleriyle yönelse dahi süperegö (vicdan, kültür ve din) bu eğilime bir sınırlama getirmektedir. Çocukluk çağındaki olgunlaşma serüveni insan ırkı evriminin tekrarı olarak görülmektedir. Bu yönelime göre; din değiştirme süreçleri, hayat ve ölüm içgüdüsünün sürekli çatışmasında “kırılgan uzlaşmalar”dır. Anne, baba ve bebek arasında geçen dram din değiştirme deneyiminde tekrarlanmaktadır. Suçluluk, keder, duygusal yoksunluklar, acılar ve arzular; kişiyi haz sağlayan dinî ritüellere ve inançlara sürüklemektedir.²⁹¹

Bu yaklaşım çerçevesinde yapılan bazı psikanalitik çalışmalar; *yardımcı, koruyucu ve güçlü* baba duygusunu tatmayan insanlara din değiştirme hadisesinin bu duyguyu verdiği tezini ortaya koymuştur. Allison (1969), ergenlik döneminde âni ve dramatik dinî değişim deneyiminin yetişkinliğe geçiş sürecindeki rolüne odaklandığı araştırmasında deneklerin çoğunluğunun babalarının alkolik veya intihar eden kimseler olduğunu ortaya koymuştur. Araştırmadan elde edilen bulgular, dine yönelmenin gençleri güçlü hissettirdiğini ortaya koymuştur. Ayrıca zayıf, etkisiz veya olmayan baba imajının yerini iyiliksever, koruyucu, güçlü ve sağlam bir baba figürünün temsili ile değişmesi ergenin yetişkinliğe geçişinde kolaylaştırıcı bir rol oynamıştır.²⁹² C.Ullman (1982), araştırmasında “din değiştirme tecrübesini yaşayanların, bu tecrübeyi yaşamayanlara göre çocukluk döneminde daha çok duygusal karmaşa yaşadıkları” ve “ergenlik döneminde din değiştirme tecrübesini yaşayanların, bu tecrübeyi yaşamayanlara göre daha fazla kişisel stres ve uyum sorunu yaşadıkları” hipotezini test etmek için 20 erkek ve 20 kadından oluşan 40 kişi ile araştırma yapmıştır. Ullman

²⁹⁰ Chana Ullman, *The Transformed Self: The Psychology of Religious Conversion* (New York: Springer+Business Media, 1989), 46-47.

²⁹¹ Lewis R. Rambo, “Din Değiştirme Teorileri: Dinî Değişimi Anlama ve Yorumlama”, çev. Hatice Gül, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (Haziran 2011), 215-216.

²⁹² Joel Allison, “Religious Conversion: Regression and Progression in an Adolescent Experience, *Journal for the Scientific Study of Religion* 8/1 (1969), 23-31.

araştırmasında, din değıştirme deneyimini yaşıyan katılımcıların %77'sinin babalarıyla son derece sorunlu ilişkiler yaşadıklarını belirtmiştir. Bununla birlikte çocukluk döneminde aile içi şiddet, kavga ve intihar girişimine tanıklık gibi birtakım travmatik hadiseler yaşadıklarını ifade etmişlerdir. Ayrıca katılımcıların %80'i din değıştirmeden hemen önceki dönemde yoğun duygusal karmaşıya yaşadıklarını belirtmişlerdir.²⁹³

Çayır (2008), araştırmasında katılımcıların %58,9'lük kesiminin çocukluk döneminde babaları ile ilişkilerinin mesafeli olduğunu, %70'inin anneleri ile ilişkisinin çok yakın bir seviyede olduğunu belirtmiştir. Yine bu örnekleme, erkeklerin dine ve İslâm'a karşı tutumları kadınlara göre daha olumsuzdur.²⁹⁴ Çayır, baba ile mesafeli ilişkiyi “dolaylı olarak iyi olmayan” şeklinde değerlendirmiştir. Çayır'ın elde ettiğı bulgular bireyin dinî değışimine katkı sağlıyor olsa dahi içsel ve dışsal birçok faktörün etkisi vardır ve değışim âni değil, kademeli bir şekilde propaganda ve ikna yoluyla gerçekleşmiştir.

Aynı şekilde Köse (1997) araştırmasında, din değıştiren mühtedîlerin %19'u ihtidâ dönemi öncesinde ya boşandığını ya da ilişkisinin ayrılıkla sonuçlandığını görmüştür. %13'ünün 16 yaşından önce ebeveynlerinden birisi vefat etmiştir. %7'si ciddi bir hastalığa maruz kalmıştır. %1,4'ü uzun süren bir hapisane dönemi yaşamıştır. Bu mühtedîlerden %11'i duygusal stresi çok şiddetli bir şekilde yaşadıklarını ve tedaviye başvurduklarını söylemişlerdir. Bu duygusal buhranlı süreçler bireyi zorluklarla baş edebilmesi için dine yönelmiş ve içerisinde bulunduğu dinden duygusal anlamda tatmin olamadığında başka bir dinî arayışa yönelmiş olabilir. Örnek olarak mühtedî Charlie'nin tecrübesine bakalım:

“Evliliğimizin sona ermesi çok çirkin oldu. Her iki taraf kendisinin haklı olduğunu söylüyor, diğerini suçluyordu. Bir de baktım ki, bana inanmam gerektiğı öğretilen birçok Hristiyan değeri uygulamaya konulmuyordu. Eşim Hristiyanlığın önerdiği evliliğin hayat boyu olması ilkesini çiğnemiş ve zina yapmıştı. Zina ortağı olan adama saldırdım ve bir yıl hapis yattım. Hristiyan olduklarını söyleyen ve benim

²⁹³ Chana Ullman, “Cognitive and Emotional Antecedes of Religious Conversion”, *Journal of Personality and Social Psychology* 43/1 (1982), 183-192.

²⁹⁴ Çayır, *Türkiye'de Din Değıştirip Hristiyanlığa Geçişin Psiko-Sosyal Etkenleri*, 251.

tarafımda yer alması gereken kilise ve arkadaşlarım eşimi değil beni suçluyorlar, boşanmamın en iyi yol olduğundan bahsediyorlardı.”²⁹⁵

Köse (1997)’nin araştırmasında mühtedîler hem mutlu bir çocukluk dönemi geçirmişler hem de duygusal süreç ile başlayan dinî arayışa entelektüel sorgulamalar eşlik etmiştir. Değişim âni değil, kademeli; birey süreçte pasif değil, aktiftir. Köse’nin ihtidâ öncesi duygusal deneyim yaşanmasına dair elde ettiği bulgular psikodinamik yaklaşım içeriyor gibi gözükse de çocuklukta ebeveyn ile olan sorunlar, boşanma ve hastalık gibi ruh sağlığını etkileyen üzücü olaylar neticesinde kişi hayatın anlamını yeniden düşünmeye başlamıştır.²⁹⁶ Entelektüel bir gayretin devreye girdiği bu süreçte birey yaşadıklarını anlamlandırmak istemektir. Burada Yapıcı’nın (2007) kişinin din değiştirmesinin arka planında var olan “yeterli sebep” ve “gerekli sebepler” ayrımı akla gelmektedir. Yapıcı’ya göre gerekli sebepler var olsa dâhi yeterli sebep ortaya çıkmadıkça din değiştirme gerçekleşmeyecektir. Bu durumda gerekli sebepler sadece kişinin din değiştirme kararına daha çabuk varmasına yardımcı olacaktır.²⁹⁷ Yapılan araştırmalarda görüldüğü üzere kişinin çocuklukta yaşamış olduğu travmatik hadiseler, ebeveyn ile ilgili sorunlar veya din değiştirme öncesinde yaşanan zor süreçler din değiştirmenin “yeterli sebebi” olarak karşımıza çıkmamaktadır. Bu sebeplerin, din değiştiren bireyin çocukluk dininden başka bir dine ya da herhangi bir dine inanmayı tamamen reddetmesinde, kendini ve hayatını yeniden anlamlandırma yolculuğunu kolaylaştırıcı birer “gerekli sebepler” olarak var oldukları kanısına varmaktayız.

Örneğin Gündüz (2019), katılımcılarından Marie (19) ve Nana (27)’nin söyledikleri bu süreci anlamamızda bize yardımcı oluyor:

²⁹⁵ Köse, *Neden İslam’ı Seçiyorlar*, 123.

²⁹⁶ Köse, “İhtidâ”.

²⁹⁷ Yapıcı, “Müslümanlıktan Hristiyanlığa Geçişin Sebepleri Üzerine Sosyo-Psikolojik Bir İnceleme”, 192.

“Annem rahatsızlandı ve kısa bir süre sonra da vefat etti. Din değiştirmenin hemen öncesinde vefat etti. Bunun din değiştirmeme yardımcı olduğunu sanmıyorum ya da son dokunuşu yapmış da olabilir, bilemiyorum.”²⁹⁸

Nana (27) ise:

“Çocukluğum zor geçti ama sanırım bu kadar zor geçmeseydi Müslüman olmazdım.”

299

C. Hümanist Ekol Çerçevesinde Değerlendirme

Hümanist yaklaşıma göre insan tabiatı psikolojik gelişim, büyüme ve sağlıklı bir denge içerisinde olmaya eğilimlidir.³⁰⁰ Maslow, Freud’un davranışların altında bilinç dışı nedenlerin olduğu bilinen nedensellik ilkesini kabul etmemekle birlikte bireyin uğrunda çabaladığı geleceğe dönük amaçlar üzerinde durmaktadır. Yani Maslow’a göre davranışları bilinç dışı geçmiş değil, bireyin gelecekteki hedef ve beklentileri belirlemektedir.³⁰¹ Frankl ise insanın anlam arayışının bireyde içsel denge yerine içsel gerilim de oluşturabileceğinden bahsetmektedir. İnsanda temel bir güdü olarak var olan anlam istemi, insanın o anda ne durumda olduğu ile ileride neye ulaşması gerektiği arasındaki amaçlarından doğan gerilimin varlığı ile ortaya çıkmaktadır.³⁰² Ona göre “anlam arayışı insan olmanın ayırt edici bir özelliğidir.”³⁰³ Bu yaklaşım, dinî değişim sürecinde bireye daha zengin kendini gerçekleştirme deneyimi sağladığını ve bireyin dönüşümden kaynaklanan faydalı sonuçlar elde ettiğini vurgulamaktadır.³⁰⁴

Köse (1997), mühtedîlerden %49’unun “anlamsızlık”, “bir hedefi olmama” ve “kendini eksik hissetme” gibi duygulara sahip olduklarını belirtmiştir. Bahsi geçen bu duygular

²⁹⁸ Gündüz, *Din Değiştirme ve Radikalleşme İlişkisi*, 64.

²⁹⁹ Gündüz, *Din Değiştirme ve Radikalleşme İlişkisi*, 72.

³⁰⁰ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 437.

³⁰¹ Yazgan İnanç - Yerlikaya, *Kişilik Kuramları*, 310.

³⁰² Frankl, *İnsanın Anlam Arayışı*, 119.

³⁰³ Frankl, *Duyulmayan Anlam Çılgılığı*, 27.

³⁰⁴ Rambo, *Understanding of Conversion*, 37.

ihtidânın ön belirtilerinden biridir. Örneğin; mühtedîlerden Tim kendisini aşağıdaki gibi ifade etmiştir:

“Hayata anlam verecek, kendim varoluş hakkında temel kabul ettiğim soruları cevaplandıracak bir din, bir izah, bir hayat tarzı, bir felsefe arıyordum. Üniversitede felsefe okumuştum ve bu da beni din sahasına götürmüştü.”³⁰⁵

Frankl, Maslow’un ihtiyaçlar piramidindeki alt basamakların doyurulmadığı zaman anlam istemi gibi yüce bir ihtiyacın önceliğinin olmaması düşüncesine katılmamaktadır. Ölüm kamplarında ya da ölüm döşeğinde, Frankl’ın tabiriyle, “nihai anlam açlığının su yüzüne çıktığını kim inkâr edebilir?” Ölüm döşeğinde olmadan dahi bir gün ölecek olmanın farkındalığı da kişide anlam istemi uyandırabilmektedir. Örneğin Köse’nin araştırmasında Nick adlı mühtedî şöyle söylemiştir:

“Hastalığıma kesin teşhis konulmadan önce doktorlar muhtemel bir kanser tehlikesinden söz ettiler. Eğer kansersem altı aylık bir ömrümün kaldığını biliyordum. Bu tecrübe beni bir din arayışına iyice itti. Neyse, kesin teşhis konuldu ve kanser olmadığım ortaya çıktı. Artık bu hastalığın beni öldürmeyeceğini biliyordum. Fakat yarın ölünebileceğinin de anlamış, ölüm sonrası için hazır olmak, bir şeyler yapmak gerektiğini düşünmüştüm.”³⁰⁶

Çayır (2008); azınlık psikolojisi içerisinde olan Müslüman-Alevîlerin, Alevîlik hakkında bilgileri olmadan yetişmelerinin bir neticesi olarak büyük boşluğa düştüklerini ve bundan dolayı sol örgütler ve farklı akımlar tarafından kendi amaçlarını gerçekleştirmek için yanlış yönlendirildiklerini belirtmiştir.³⁰⁷

Kim (2003)’ün çalışmasında, entelektüel sorgulama sürecinden geçen 45 kişiden 11’inin sorgulamaları varoluşsal meseleler üzerinedir. Örneğin mühtedîlerden Seo, şöyle söylemiştir:

³⁰⁵ Köse, *Neden İslam’ı Seçiyorlar*, 126.

³⁰⁶ Köse, *Neden İslâm’ı Seçiyorlar*, 129.

³⁰⁷ Çayır, *Türkiye’de Din Değiştirip Hristiyanlığa Geçişin Psiko-Sosyal Etkenleri*, 256.

“Lise dönemi benim bu dünyadaki varlığımın nedenini bulmak için zihnimin oldukça meşgul olduğu günlerdi. Hayatım sonsuz üzüntü... Ağacından ayrılmış bir yaprak gibi sağa sola savruluyor... Evet, öyle ki, benim hayatım rüzgar esince sağa sola savrulan yapraktan başka bir şey değil. Önümde yemek varsa, yiyorum, yoksa yemiyorum... Diğer varlıklar gibi yaşıyorum. Fakat o zaman benim düşüncem ve iradem ne anlama geliyor?... Günlerimin çoğu böyle sorulara cevap aramakla geçiyordu.”³⁰⁸

Kim’in çalışmasında mühtedîler, İslâm’a girdikten sonra hayatın anlam ve amacı, hayata yeni bir bakış açısıyla bakma gibi entelektüel değişimler yaşamışlardır. Mühtedîler, bundan sonraki süreçte sorgulamalarından ve çatışmalarından kurtulmuş, yeni hayatında ne yapacağı konusunda kararlı bir tutum sergilemeye başlamışlardır. İhtidânın gerçekleşmesi ile ümit, şükür, huzur gibi duyguların yoğun olduğu yeni bir dönem başlamıştır:

“İslâm hayatıma ümit kazandırdı ve artık yürüyebilmem ve yiyebilmem için Allah’a şükrediyorum. Düşüncem, davranışım, giyimim, yemeğim vb. hepsini değiştirdim. Dua ediyorum, çalışıyorum, kızmıyorum, Allah’a şükrediyorum, diğerlerini anlamaya ve iyilik yapmaya çalışıyorum... Bütün bu güzellikler İslâm’ın bana verdiği şeylerdir. Bu yüzden elhamdülillah diyorum.”³⁰⁹

Bununla birlikte Oshun’un (2010) çalışmasında, Hristiyan iken Müslüman olan ve Müslüman iken Hristiyan olan katılımcılarından %81,5’inin din değiştirdikten sonra sorunlarının çözüldüğünü ifade etmişlerdir. Din değiştiren katılımcılar, kendilerini daha mutlu ve huzurlu hissettiklerini, daha dindar bir yaşam sürdüklerini, hayatlarının anlam kazandığını belirtmişlerdir.³¹⁰

“Karakterim değişti, insanlara saygı duymaya başladım.”

³⁰⁸ Kim, *Din Değiştirmenin Entelektüel Arkaplanı*, 69.

³⁰⁹ Kim, *Din Değiştirmenin Entelektüel Arkaplanı*, 118.

³¹⁰ Oshun, *Hristiyanlıktan İslam’a İslam’dan Hristiyanlığa Geçişin Psiko-Sosyal Sebepleri*, 110.

“Kendime inancım arttı, artık kendime saygı duyuyorum.”

“Ruhen daha iyi hissediyor ve ibadet ettikçe daha mutlu oluyorum.”

“Daha anlamlı bir hayat yaşamaya başladım.”

“Mutluluk ve gönül rahatlığı.”³¹¹

Benzer şekilde Rahimi (2013), din değiştiren Kosovalılar ile yapmış olduğu araştırmasında katılımcılardan S.M.’nin din değiştirdikten sonraki hislerini şu şekilde ifade etmektedir:

“Ben Hristiyan olmadan önce benim için hayat bir şey ifade etmezdi. Ama ben hayatımı anlamlandırmak istedim ve Hristiyanlığa yöneldim. Hristiyan olduktan sonra sanki anadan yeni doğmuş gibi oldum.”³¹²

Rahimi’nin (2013) çalışmasına göre katılımcıların din değiştirdikten sonraki süreçte katılımcıların hissettikleri şöyledir:

“Şimdi seçtiğim din beni bu dünyada daha mutlu ediyor, başkasına karşı daha sevimli bakıyorum, kendimi hayatta daha güvenli hissediyorum. Bunu Tanrıdan Kutsal Ruhtan alıyorum. Ruhen devamlı yükseliyorum. Daha mutevazi ve mutmainim. Kendimi daha çok barışçıl ve gerçekçi buluyorum.”

“Şimdiki inancım beni mutlu ediyor, şimdi kendimi çok iyi hissediyorum.”

“Ben Hristiyanımdım ama protestanlığı seçince tekrar doğmuş gibi oldum. Protestanlığı seçince Tanrıya ve İsa Mesihe daha yakınlaştım. İncili okurken

³¹¹ Oshun, *Hristiyanlıktan İslam’a İslam’dan Hristiyanlığa Geçişin Psiko-Sosyal Sebepleri*, 111.

³¹² Rahimi, *Kosova’da Din Değiştirmenin Psiko-Sosyolojik Etkenleri*, 131.

Tanrıya her geçen süre içinde daha fazla yakınlaşıp, Tanrı bana doğru yolu gösterdi. Ben bu dini seçmiş oldum ve bu dinle yaşamaya devam ediyorum.”

“Benim manevi hayatım hiçbir şey karşılamamış, benim kalbimde bir yangın vardı (bir boşluk) hiçbir zaman tüketilmedi.”³¹³

Kotoriç (2019) ise katılımcılarından şu sözleri aktarmıştır:

“Karanlıktı, şimdi ise aydınlık elhamdulillah.”

“O kadar iyi hissediyorum ki dünyalara değişmem. Kendi evimin kraliçesiyim.”

“En iyi his, Rabbimi tekrar tanımam. Ondan sonra sıkıntıya dair ne varsa O’ndan geldiğine inanıyorsun. Çünkü insanlar kıyamet gününde, insanın başına gelen sıkıntıya mükâfatın büyüklüğünü görünce ‘Rabbim keşke bana da sıkıntı verseydi’ diyecekler.”³¹⁴

Frankl, insanın karşılaştığı durumlara yönelik davranış geliştirme gücünden ve “değişme yeteneği” gibi emsalsiz bir kabiliyete sahip olduğundan bahseder. İnsan, karşılaştığı zorlukların üstesinden gelmeye çalışarak içinde bulunduğu durumu değiştirmek zorundadır. Elinden geleni yaptığı hâlde bu durumu değiştiremediğinde kendini değiştirme yeteneğiyle mevcut durumun üstesinden gelmek durumunda kalır. Çünkü değiştiremediği bir durumla karşılaşmışsa kendini değiştirmekle sorumludur.³¹⁵

Aydın (1995), katılımcıların neredeyse yarısının dinî değerlere yönelik kuşku ve inkâr gibi olumsuz tutumları olmasına rağmen %74’ünün dua ettiği sonucuna ulaşmıştır.

³¹³ Rahimi, *Kosova’da Din Değiştirmenin Psiko-Sosyolojik Etkenleri*, 134.

³¹⁴ Kotoriç, *Bosna Hersek’te Din Değiştirme ve Dini Dönüşümde Psiko-Sosyal Etkenler*, 62.

³¹⁵ Viktor E. Frankl, *Zeiten der Entscheidung* (Freiburg: Herder Verl, 1996), 2; Viktor E. Frankl - Franz Kreuzer, *Im Anfang war der Sinn* (von der Psychoanalyse zur Logotherapie ein Gespräch) (München: Piper Verlag, 1994), 34 akt. Bahadır, *İnsanın Anlam Arayışı ve Din*, 63.

Katılımcılarına hangi durumlarda dua ettikleri sorulduğunda alınan cevaplardan bazıları aşağıdaki gibidir:³¹⁶

“Yatarken, yardıma ihtiyacım olduğunda.”

“Zor durumlarda.”

“Zor durumlarda dua ediyorum. Hiçbir insanın bana yardım edemeyeceği durumda yaratıcıya sığınıyorum.”

“Korku anlarında.”

“Kendimi çok çaresiz hissettiğimde, başka bir şey elimden gelmiyorsa Niye yaptığımı halen bilmiyorum. Sanırım çaresizlik.”

Görüldüğü üzere, Türkiye’de dinî değişim ile ilgili yapılmış olan akademik çalışmaların bulgularının çoğunluğu yeni-davranışçılık ekolünün sosyal bilişsel yaklaşımlar ve hümanist ekolü kapsamında değerlendirilebilmektedir. Böylelikle yapmış olduğumuz araştırmamız sonucunda dinî değişimin, bireydeki içsel ve dışsal faktörlerinin etkileşimli olduğu bir kişilik ve zihinsel şema değişimi olduğu kanaatine varmaktayız.

³¹⁶ Aydın, *Dinî İnkârın Psiko-Sosyal Nedenleri*, 66-67.

SONUÇ

Dinî değişim, din psikologlarının yüzyılı aşkın süredir üzerinde çalıştığı en seçkin konularından birisidir. 1881 yılında ABD’de G. Stanley Hall’ın derslerinde bu konuyu ele alması ile başlayan dinî değişim deneyimini inceleme çalışmaları; William James, James H. Leuba, E. D. Starbuck, George A. Coe gibi zamanın önde gelen psikologları tarafından incelenmiştir.

İslâm kültüründe, dinî değişim ile ilgili kavramların -ihtidâ, hidâyet ve irtidat- çizgisi Kur’ân-ı Kerîm’deki anlamları doğrultusunda çizilmiştir. Batı literatürünü incelediğimizde dinî değişim araştırmalarının çoğunlukla teolojik bir kavram olarak Hristiyan geleneğinde sıklıkla kullanılan “conversion” kavramı çatısı altında toplandığını görmekteyiz. Batı literatüründe “religious conversion” kavramının tanımı çok fazla olduğu için din değiştirme olgusu anlaşılması zor bir kavram niteliğini taşımaktadır. Araştırmacılar ortak bir tanımda ittifak edememiş olsalar da var olan bütün tanımların başlangıç noktası “değişim” deneyimidir. Çünkü tam ve bütün olarak değişmeyi ifade eden bu kavram bütün değişmeleri kapsamaktadır. Ancak değişimin yönünü dikkate alarak niteleyici bazı kelimeler ile birlikte de kullanılabilir. Öyleyse en basit ifadeyle dinî değişim tecrübesini yaşamış bir kimseden söz edildiğinde, din inancında zamanla farklılık olmuş kimseden bahsetmiş olunur. Bu değişim dinî değerleri ve yaratıcıyı inkar etme, inanılan dine olan ilginin artması, aynı din içerisinde farklı bir gruba geçme veya başka bir dinî inanca bağlanma şeklinde görülebilmektedir. Önemli olan bu değişimi hangi yön ile ilişkilendirdiğimizdir.

Batı’da geleneksel dinî değişim araştırmalarında Paul’un din değiştirme deneyimi prototip olarak görülmüştür. Bu çalışmalarda, âni ve dramatik bir şekilde gerçekleşen dinî değişime odaklanılmıştır. Entelektüel bir arayış içermeyen bu değişimde birey pasiftir ve deneyimiyle kökten bir değişim gerçekleşir. İlerleyen zamanlarda Batı’da hem Hristiyanlığın kendi içerisindeki mevcut dinî sistemlerdeki geleneğin o zamana kadar vermiş olduğu cevapları daha mutlak bir şekilde yeniden düzenleyen akımlar hem de mevcut gelenekler dışında aynı sorulara yeni cevaplar sunan Doğu kaynaklı dinî akımlar yayılmaya başlamıştır. Araştırmacılar da zamanın ruhuna uygun olarak dinî

değişim olgusunu daha yakından incelemişlerdir. Çağdaş araştırmacılar, dinî değişimi bir süreç olarak tanımlamışları ve bireyin dinî değişiminde aktif olarak rol aldığını kabul etmişlerdir. Bu paradigmaya göre değişim gönüllü ve bilinçli bir şekilde gerçekleşmektedir.

Batılı psikologlar “religious conversion” kavramının ne olduğu konusunda fikir birliği sağlayamamışlarsa da ne olmadığı konusunda ortak görüşler sunmuşlardır. Bunlardan biri din ve mâneviyat kavramının hangi çizgilerde buluşup hangi çizgilerde ayrıldığı konusundaki görüş ayrılıklarından kaynaklanmaktadır. Araştırmacılar mâneviyatı dinî değişimin bir bileşeni olarak görmüşlerdir. Maneviyat, genel olarak dindarlıkta ve özel olarak din değiştirmede gereklidir ama yeterli değildir. Diğer bir görüş ise bütün dinî değişikliklerin dinî değişim olarak kabul edilmediği görüşüdür. Dinî değişikliğin varlığından söz edilebilmesi için değişimin bireyin bilincinde benlik ve kimlik yoluyla kalıcı bir değişim içermesi gerekmektedir. Örneğin, dindar bir kişinin ailesi ile kiliseye gitmesi, ardından seküler arkadaşları ile dinî olmayan bir kimliğe bürünmesi kişinin kimliğindeki bütün sosyal rollerini etkisi altına alan kalıcı bir dinî değişim ile karıştırılmamalıdır. Tanımlardaki ortak diğer unsur ise din değiştiren kişinin yaşamında gözle görülür değişimler yaşanmasıdır.

Batı’da yeni dinî hareketlerin ortaya çıkışı ve dinden ayrılmanın artması ile araştırmacılar dinden ayrılma tecrübeleri ile ilgilenmişlerdir. Bu tecrübeler “conversion” kavramından doğan “deconversion” kavramıdır. Almanya’da Streib ve arkadaşları, *deconversion* kavramını, bireyin eskiyi terk ederek farklı bir şey aramaya odaklanmasıyla beraber; dinî kimliğini yeniden yazmasını, inanç sistemini ve dünya görüşlerini gözden geçirmesini, düşünme şeklini, ahlâkî yargısını ve otoriteyle başa çıkma biçimini yeniden yapılandırmasını içeren yaşam olaylarıyla birlikte gelişen dinî yöneliminin değişimi şeklinde tanımlamışlardır. Günümüzde kişinin, kurumsal bir dinî inançtan özelleştirilmiş bir dinî inanca geçtiği veya dinî alandan tamamen çıktığı durumlar söz konusudur. Batıdaki dinî değişim araştırmalarının ön planında yeni bir inanca ve bağlılığa geçiş, arka planda ise daha az görünen ve yoğun bir şekilde bulunan önceki inanç sistemini, dinî uygulamaları ve dinî bir topluluğa olan bağlılığı terk etme süreci vardır. Deconversion araştırmacıları, dini terk etme sürecine odaklanmıştır.

Dinî değişim, yönü itibariyle incelendiğinde içten içe, dinden dine, dıştan içe ve içten dışa doğru gerçekleşir. İçten içe dinî değişimde inanan kişi; inandığı değerlere sadece inandığını ifade ederek bağlı kalabilir, bu dinî değer ve öğretileri hayatının merkezine alabilir veya bu değerlere karşı soğuk bir tavır sergileyebilir. Dinden dine dinî değişim, inanan insanın inandığı değerleri terk ederek, başka bir dinin değerlerini ve öğretilerini kabul etmesidir. Dıştan içe dinî değişimde, Tanrı'yı, doğaüstü bir varlığı reddeden kimsenin bir dini kabul etmesi ve ona bağlanması dıştan içe doğru gerçekleşen dinî değişimdir. İçten dışa dinî değişim, bir dinden çıkmak ve artık herhangi bir dinî inanca sahip olmamak demektir.

Dinî değişim, zaman itibari ile de incelenmektedir. Dinî değişimin bir anda ortaya çıktığı durumlar âni değişimdir. Kademeli gerçekleşen dinî değişim, bireyin ortalama zamanını alır ve entelektüel bir arayış süreci söz konusudur. Toplumdan kaynaklı dinî değişim ise sosyal öğrenme ile gerçekleşir.

Davranışçılık ekolündeki bilim insanları; bireyin çevresinde gerçekleşen olayların, kendilerini ödüllendirmesine ya da cezalandırmasıyla ilişkili olarak yeni davranışları nasıl öğrendiklerini ya da mevcut davranışı nasıl değiştirdiklerini incelemektedirler. Klasik davranışçılar, bilinci ve bilinç hallerini araştırma alanlarına almamış olsalar da yeni davranışçılardan Bandura (1986), davranışı incelerken bilinçli süreçleri göz ardı etmeyecek bir sosyal-bilişsel teoriyi ortaya koymuştur. Bu yaklaşım düşünme süreçlerinin, inançlar, beklentiler ve eğitim vb. dışa ait pekiştirme tarifelerinin üzerinde etkili olduğunu ileri sürmüştür. Psikodinamik yaklaşıma göre dinî değişim süreçleri hayat ve ölüm içgüdüsünün sürekli çatışmasında “kırılgan uzlaşmalar” olarak görülmektedir. Anne, baba ve bebek arasında geçen dram din değiştirme süreçlerinde tekrarlanmaktadır. Suçluluk, keder, duygusal yoksunluklar, acılar, arzular kişiye haz sağlayan dinî ritüellere ve inançlara sürüklemektedir. Hümanist yaklaşıma göre dinî değişim hadisesinin bireye daha zengin kendini gerçekleştirme deneyimi sağladığını ve bireyin değişim kaynaklı faydalı sonuçlar elde ettiğini vurgulamaktadır.

Araştırmamızda Türkiye’de yapılmış akademik çalışmalarda elde edilen bulguların çoğunluğunda yeni-davranışçılık ekolünün sosyal-bilişsel yaklaşımları ve hümanist

yaklaşımları içerdiğini görmekteyiz. Böylelikle dinî değişimin, bireydeki içsel ve dışsal faktörlerinin etkileşimli olduğu bir kişilik ve zihinsel şema değişimi olduğu kanaatine varmaktayız.

Son olarak ise Türkiye’de dinî değişim çalışmalarının İslam Tarihi, Dinler Tarihi, Kelam, Tasavvuf, Hadis ana bilim dalı disiplinleri arasında Türk kültürü içerisinde yetişmiş ya da mevcut dini İslâm olan bireyin dinî değişiminin seyrini ve tipolojisini oluşturmak için önemli olacağı kanaatindeyiz. Örneğin; İslâm’ın doğduğu ve geliştiği dönemlerden başlayarak bugüne kadar gerçekleşen ihtidâ örneklerinin, irtidâtların ve dine dönüş deneyimlerinin tarihi, sosyolojik ve psikolojik bir bakış açısıyla incelenmesinin oldukça önemli olduğunu düşünmekteyiz. Bu araştırmaların İslâm’a yeni geçişler veya İslâm dini, birey ve değişim üçlüsünün kendine özgü özellikleri hakkında önemli bilgiler sunacağı kanaatindeyiz. Bundan dolayı çalışmamızın “Ekler” bölümünde dinî değişim başlığı altında değerlendirebileceğini düşündüğümüz disiplinler arası çalışmaları ortaya koymaya gayret ettik.

Çalışmamızın gelecekteki dinî değişim araştırmalarına katkı sağlamasını umut ederiz.

KAYNAKLAR

- Albayrak, Ahmet. "Conversion". *The Qur'an an Encyclopedia*. ed. Oliver Leaman. London and New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2006, 152-154.
- Allison, Joel. "Religious Conversion: Regression and Progression in an Adolescent Experience". *Journal for the Scientific Study of Religion* 8/1 (1969), 23-38. <https://doi.org/10.2307/1385251>
- Altun, Mecit. *Müslüman olan Almanlar Üzerine Psiko-Sosyal Bir İnceleme*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Apaydın, Halil. *Din Psikolojisi Terimler Sözlüğü*. İstanbul: Bilimkent Yayınları, 2016.
- Arslantürk, Zeki. *Sosyal Bilimciler için Araştırma Metod ve Teknikleri*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 5. Basım, 2001.
- Atalay, Mehmet. "Malcolm X: Krizlerin Potasında Bir Aksiyoner". *Arayış, Değişim ve Din*, ed. Hasan Kayıklık. 69-102. Adana: Karahan Kitabevi, 2017.
- Atkinson L. Rita vd. *Psikolojiye Giriş I*. çev. Kemal Atakay. İstanbul: Sosyal Yayınları, 1995.
- Aydın, Ali Rıza. *Dini İnkârın Psiko-Sosyal Nedenleri*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995.
- Ayten, Ali (ed.). *Din Psikolojisi: Dine ve Maneviyata Psikolojik Yaklaşımlar*. İstanbul: İz Yayıncılık, 3. Basım, 2013.
- Ayten, Ali vd. "Formation and Consequences of the Conversion Process: A Qualitative Study of Adult Converts". *İlahiyat Studies A Journal on Islamic and Religious Studies* 10/2 (2019), 143-181. <https://www.ilahiyatstudies.org/index.php/journal/article/view/596>
- Ayten, Ali. *Psikoloji ve Din*. İstanbul: İz Yayıncılık, 3. Basım, 2012.
- Bahadır, Abdülkerim. *Jung ve Din*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.

- Bahadır, Abdülkerim. “Psikoterapi’de Yeni Bir Yaklaşım: Logoterapi ve Viktor Frankl”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Ocak 2000).
- Bahadır, Abdülkerim. *İnsanın Anlam Arayışı ve Din: Logoterapik Bir Araştırma*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2018.
- Bandura, Albert. “Exploration of Fortuitous Determinants of Life Paths”. *Psychological Inquiry* 9/2 (1998), 95-99. <https://www.jstor.org/stable/1449098>
- Bandura, Albert. *Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory*. NJ: Prentice Hall, 1986.
- Bandura, Albert. *Social Learning Theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1977.
- Barbour, John D. *Versions of Deconversion: Autobiography and the Loss of Faith*. Charlottes and London: University of Virginia Press, 1994.
- Batson, C. Daniel vd. *Din ve Birey*, çev. Ali Kuşat - Abdulvahap Taştan. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017.
- Bauman, Chad M. “Appreciation, Analysis, and Critique: The Oxford Handbook of Religious Conversion and the future of Conversion Studies”. *Pastoral Psychol* 67 (April 2018), 195-198. DOI:[10.1007/s11089-016-0733-1](https://doi.org/10.1007/s11089-016-0733-1)
- Berger, Peter L. *Invitation to Sociology: A Humanistic Perspective*. Garden City: Doubleday, 1963.
- Bosnalı, Tuba. *Din Psikolojisi Açısından Dine Dönüşün Bireyin Kişilik Gelişimine Etkisi*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003.
- Bruno, Frank J. *Psikoloji Tarihine Giriş*. çev. Nesrin Hisli. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları 10, 1982.
- Budak, Selçuk. *Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 4. Basım, 2009.
- Bullik, Ramona vd. “Development in Religious and Non-Religious Biographies from a Cross-Cultural Perspective”. *Journal of Empirical Theology* 33 (2020), 1-18. DOI:[10.1163/15709256-12341398](https://doi.org/10.1163/15709256-12341398)

- Cengil, Muammer. *Davranışçılık Ekolünün Dine Yaklaşımı*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.
- Clark, Walter Houston. *The Psychology of Religion*. New York: Macmillan, 1958.
- Coe, George Albert. *The Psychology of Religion*. Chicago: University of Chicago Press, 1916.
- Coe, George Albert. *The Spiritual Life: Studies in the Science of Religion*. New York: Eaton & Mains, 1990.
- Craib, Ian. *Psikanaliz Nedir?*. çev. Ali Kılıçlıoğlu. İstanbul: Say Yayınları, 2004.
- Crookley, James vd. *Longman-Metro Büyük İngilizce Sözlük*. Ed. Paul Procter. İstanbul: Metro Kitap, 1993.
- Cüceloğlu, Doğan. *İnsan ve Davranışı*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 28. Basım, 2014.
- Çayır, Celal. *Türkiye’de Din değiştirip Hristiyanlığa Geçişin Psiko-Sosyal Etkenleri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Delahunty, Andrew vd. *Collins Cobuild English Language Dictionary*. ed. John Sinclair. London: William Collins, 2. Basım, 1988.
- Doyle, Derek. “Have We Looked Beyond the Physical and Psychosocial?”. *Journal of pain and Symptom Management* 7/5 (July 1992), 302-311. DOI: [10.1016/0885-3924\(92\)90063-n](https://doi.org/10.1016/0885-3924(92)90063-n)
- Düzgüner, Sevde. *Dine Psikolojik Yaklaşımda Değişimin Dinamikleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Düzgüner, Sevde. *Maneviyat Algısı ve Yansımaları*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2021.
- Esen, Nesibe. “Necip Fazıl Kısakürek’te Dinsel Değişim”. *Arayış, Değişim ve Din*. ed. Hasan Kayıklık. 69-102. Adana: Karahan Kitabevi, 2017.
- Forsyth, James. *Psikolojik Din Kuramları*. çev. Metin Güven vd. ed. Mustafa Ulu. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017.

- Frankl, Viktor E. *Duyulmayan Anlam ığlığı*. ev. Selçuk Budak. İstanbul: Totem Yayınları, 2. Basım, 2019.
- Frankl, Viktor E. *İnsanın Anlam Arayışı*. ev. Selçuk Budak. İstanbul: Okuyanuş Yayınevi, 21. Basım, 2015.
- Frankl, Viktor E. *Psikoterapi ve Din: Bilinçdışındaki Tanrı*. ev. Zeynep Taşkın. İstanbul: Say Yayınları, 2014.
- Frankl, Viktor E.- Kreuzer, Franz. *Im Anfang war der Sinn (von der Psychoanalyse zur Logotherapie ein Gespräch)*. München: Piper Verlag, 3. Basım, 1994.
- Frankl, Viktor. *Zeiten der Entscheidung*. Freiburg: Herder Verl, 8. Basım, 1996.
- Freud, Sigmund *Dinin Kökenleri*. ev. Selçuk Budak. İstanbul : Öteki Yayınları, 2006.
- Freud, Sigmund. “A Religious Experience”, *The Standard Edition of the Complete Psychological Work of S. Freud*, ed. James Stracey. 21/169-172. London: The Hogarth Press, 1961.
- Fromm, Erich. *Psikanaliz ve Din*. ev. Elif Erten. İstanbul: Say Yayınları 7. Basım, 2021.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*. ev. Mehmet A. Müftüoğlu. 8 Cilt. İstanbul: elik Yayınevi, 2016.
- Göcen, Gülüşan - Gügen, Büşra. “Türkiye’de Din Psikolojisi Alanında İhtida Üzerine Yapılan Araştırmaların İçerik ve Yöntem Bakımından İncelenmesi”. *İslâmi İlimler Dergisi* 12/3 (2017), 55-99.
- Günay, Ünver. *Din Sosyolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 11. Basım, 2012.
- Güncel Türkçe Sözlük*. 15 Ağustos 2021. <https://sozluk.gov.tr/>
- Güncel Türkçe Sözlük*. 30 Haziran 2022. <https://sozluk.gov.tr/>
- Güncel Türkçe Sözlük*. 01 Temmuz 2022. <https://sozluk.gov.tr/>

- Gündüz, Elif. *Din Değişirme ve Radikalleşme İlişkisi: Alman Mühtediler Üzerine Nitel Bir Araştırma*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Gündüz, Şinasi. (ed.). *Yaşayan Dünya Dinleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Gürsu, Orhan. *Günümüzde Tasavvuf Yoluyla İslam'a Yönelişin Sosyo-Psikolojik Analizi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999.
- Hall, Calvin. *Freudyen Psikolojiye Giriş*. çev. Ersan Devrim. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1999.
- Hall, Granville Stanley. *Adolescence: Its Psychology and Its Relation to Physiology, Anthropology, Sociology, Sex, Crime, Religion and Education (Vols.I&II)*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1904.
- Hallahmi, Benjamin-Beit - Argyle, Michael. *The Psychology of Religious Behavior, Belief and Experience*. London and New York: Routledge, 1997.
- Harman, Ömer Faruk. “Günah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 5 Şubat 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/gunah>
- Hill, Peter C. vd. “Din ve Maneviyat Kavramsallaştırma: Birleşme ve Ayrılma Noktaları”. çev. Nurten Kimter. *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2013), 85-118. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/46233>
- Holm, Nils G. *Din Psikolojisine Giriş*. çev. Abdülkerim Bahadır. İstanbul: İnsan Yayınları, 2004.
- Hood, Ralph W. vd. *The Psychology of Religion*. Newyork: The Guilford Press, 4.Basım, 2009.
- Hökelekli, Hayati. “Din, Dindarlık ve Boyutları”. *Din Psikolojisi*. ed. Hayati Hökelekli. 25-44. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 8. Basım, 2010.

- Hökelekli, Hayati. *Dinî Değişim hk.* Kısa Mesaj 20 Haziran 2022, Alıcı Yurdağül İpek.
- İnce, İrfan. “Ridde”. *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. Erişim 5 Şubat 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ridde>
- İsfahanî, Râgıb. *Müfredat*. çev. Mustafa Yıldız. İstanbul: Çıra Yayınları, 2017.
- İslamoğlu, A. Hamdi - Alnıaçık, Ümit. *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*. İstanbul: Beta Yayıncılık, 5. Basım, 2016.
- James, William. *Dinsel Deneyimin Çeşitleri (İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme)*. çev. İsmail Hakkı Yılmaz. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2017.
- James, William. *The Varieties of Religious Experience: A Study in Human Nature*. London: Longmans, Green, And Co, 1902.
- Jindra, Ines W. “Toward an Integrative Theory of Religious Conversion: A Review Essay of The Oxford Handbook of Religious Conversion by Lewis R. Rambo and Charles F. Farhadian”, *Pastoral Psychol* 65 (June 2016), 329-343. <https://doi.org/10.1007/s11089-014-0635-z>
- Jung, Carl Gustav. *Din ve Psikoloji*. çev. Cengiz Şişman. İstanbul: İnsan Yayınları, 1993.
- Kartopu, Saffet. “Muhammed Esed’de Dinî Değişimin Psikolojik Analizi”. *Arayış, Değişim ve Din*. ed. Hasan Kayıklık. 103-143. Adana: Karahan Kitabevi, 2017.
- Kayıklık, Hasan (ed.). *Arayış Değişim ve Din* Adana: Karahan Kitabevi, 2017.
- Kayıklık, Hasan. “Gazâli’de Dinsel Yaşayışın Evrimi”. *Arayış, Değişim ve Din*. ed. Hasan Kayıklık. 31-54. Adana: Karahan Kitabevi, 2017.
- Kayıklık, Hasan. “Bireysel Yaşamda Dinsel Değişim”. *Arayış, Değişim ve Din*. ed. Hasan Kayıklık. 7-30. Adana: Karahan Kitabevi, 2017.

- Kayıklık, Hasan. “Dinî İnkârın Psikolojik Kaynakları Turan Dursun Örneği”. *Arayış, Değişim ve Din*. ed. Hasan Kayıklık. 239-254. Adana: Karahan Kitabevi, 2017.
- Kilbourne, Brock - Richardson, James T. “Paradigm Conflict, Types of Conversion, and Conversion Theories”. *Sociological Analysis* 50/1 (March 1989), 1-21. <https://doi.org/10.2307/3710915>
- Kim, Heon Choul. *Din Değiştirmenin Entelektüel Arkaplanı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Kirkpatrick, Lee A. - Shaver, Phillip R. “Attachment Theory and Religion: Childhood Attachments, Religious Beliefs, and Conversion” *Journal for the Scientific Study of Religion*, 29/3 (Sep 1990) 315-334. <https://doi.org/10.2307/1386461>
- Kirman, M.Ali. “Din Değiştirme Olgusuna Sosyolojik Bir Yaklaşım”. *Dini Araştırmalar* 6/18 (Haziran 2004), 75-88.
- Korkmaz, İsa. “Sosyal Öğrenme Kuramı”. *Eğitim Psikolojisi Gelişim-Öğrenme-Öğretim*. Ed. Binnur Yeşilyaprak. 245-269. Ankara: Pegem Yayıncılık, 25. Basım, 2022.
- Kotoriç, Emrah. *Bosna Hersek’te Din Değiştirme ve Dini Dönüşümde Psiko-Sosyal Etkiler (Tuzla Örneği)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Köse, Ali - Ayten, Ali. *Din Psikolojisi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2. Basım, 2012.
- Köse, Ali. “İhtidâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 5 Şubat 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ihtida>
- Köse, Ali. “Günah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 5 Şubat 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/gunah#3-psikoloji>
- Köse, Ali. *Conversion to Islam: A Study of Native British Converts*. New York: Kegan Paul International, 1996.
- Köse, Ali. *Conversion to Islam: A Study of Native British Converts*. London: University of London, King’s College Department of Theology & Religious Studies, Ph.D. Dissertation, 1994.

Köse, Ali. *Freud ve Din*. İstanbul: İz Yayıncılık, 3. Basım, 2011.

Köse, Ali. *Milenyum Tarikatları*. İstanbul: Timaş Yayınları, 6. Basım, 2019.

Köse, Ali. *Neden İslam'ı Seçiyorlar*. İstanbul: İz Yayıncılık, 4. Basım, 2019.

Kur'an-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli. çev. Karaman, Hayrettin vd. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 18. Basım, 2007.

Kurt, Ali Osman. *Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm'da Din Değiştirme*. İstanbul: Gökkuşbu Yayinevi, 2004.

Leuba, James H. "A study In The Psychology of Religious Phenomena". *The American Journal of Psychology* 7/3 (April 1986), 309-385. <https://doi.org/10.2307/1411387>

Lofland, John –Stark, Rodney "Becoming a World-Saver: A Theory of Conversion to a Deviant Perspective". *American Sociological Review* 30/6 (December 1965), 862-875. <https://doi.org/10.2307/2090965>

Maslow, Abraham. *Dinler, Değerler ve Doruk Deneyimler*. İstanbul: Kuraldışı Yayınları, 1996.

Maslow, Abraham. *İnsan Olmanın Psikolojisi*. çev. Okhan Gündüz. İstanbul: Kuraldışı Yayıncılık, 2001.

Masterman, Margaret. "The Nature of a Paradigm". *Criticism and the Growth of Knowledge*. ed. Imre Lakatos - Alan Musgrave. 59-89. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Mehmedoğlu, Ali Ulvi. *İnanç Psikolojisine Giriş*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2013.

Mehmedoğlu, Ali Ulvi - Aygün, Adem. "James W. Fowler ve İnanç Gelişim Teorisi". *Çukurova İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1), 117-139.

Monero, Antonio. *Jung, Gods, and Modern Man*. London: Sheldon Press, 1974.

Nica, Andreea. "Review of Deconversion: Qualitative and Quantitative Results from Cross-Cultural Research in Germany and the USA". *Secularism and Nonreligion* 5/2 (January 2016), 1-2. <http://doi.org/10.5334/snr.67>

- Ok, Üzeyir. *İnanç Psikolojisi: Yaşamı Anlamlandırma Biçiminin Hayat Boyu Gelişimi*. İstanbul: İlahiyat Yayınları, 2007.
- Ok, Üzeyir. “James Bisset Pratt’ın Din Psikolojisi Adlı Makalesinin Çevirisi ve Bir Değerlendirme”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (Eylül 1996), 267-278. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuifd/issue/4314/255673>
- Oshun, Zainab Ajoke. *Hristiyanlıktan İslam’a İslam’dan Hristiyanlığa Geçişin Psiko-Sosyal Sebepleri Nijerya Örneği Üzerine Bir Araştırma*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Özışık, Sakin. “Fowler’den Streib’a İnanç Gelişimi Teorisinin Evrimi”. *Din Psikolojisi: Teori, Güncel Araştırmalar ve Yeni Eğilimler*. ed. Zeynep Sağır. İstanbul: Dem Yayınları, 2020.
- Paloutzian, Raymond F. “Religious Conversion and Spiritual Transformation: A meaning-system analysis”. *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality*. ed. Raymond F. Paloutzian - Crystal L. Park. 331-347. New York: The Guilford Press, 2005.
- Paloutzian, Raymond F. *Invitation to the Psychology of Religion*. New York: The Guilford Press, 3. Edition, 1996.
- Paloutzian, Raymond F. vd., “Religious Conversion and Personality Change”. *Journal of Personality* 67/6 (December 1999), 1047-1079. <https://doi.org/10.1111/1467-6494.00082>
- Pargament, Kenneth I. “The Psychology of Religion and Spirituality? Yes and No”, *The International Journal for the Psychology of Religion* 9/1 (1999) 3-16. DOI: [10.1207/s15327582ijpr0901_2](https://doi.org/10.1207/s15327582ijpr0901_2)
- Pazarlı, Osman. *Din Psikolojisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1968.
- Peker, Hüseyin. “Tövbe, Dine Dönüş ve Din Değiştirme”. *Din Psikolojisi*. ed. Hayati Hökelekli. 215-233. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Peker, Hüseyin. *Din Değiştirmede Psiko-Sosyolojik Etkenler*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1979.
- Peker, Hüseyin. *Din Psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 17. Basım, 2019.

Plotnik, Rod. *Psikoloji'ye Giriş*. çev. Tamer Geniş. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2009.

Pratt, James B. *The Religious Consciousness: A Psychological Study*. New York: Macmillan, 1920.

Rahimi, İtir. *Kosova'da Din Değiştirmenin Psiko-Sosyolojik Etkenleri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

Rambo, Lewis R. - Farhadian, Charles E. (ed.). *The Oxford Handbook of Religious Conversion*. New York: Oxford University Press, 2014.

Rambo, Lewis R. - Farhadian, Charles E. "Converting Stages of Religious Change". *Contemporary Practices a Controversies*. ed. Christopher Lamb - M. Darrol Bryant. 23-34. London: Cassell, 1999.

Rambo, Lewis R. - Farhadian, Charles E. "Introduction". *The Oxford Handbook of Religious Conversion*. ed. Lewis R. Rambo - Charles E. Farhadian. 1-22. New York: Oxford University Press, 2014.

Rambo, Lewis R. "Din Değiştirme Teorileri: Dinî Değişimi Anlama ve Yorumlama". çev. Hatice Gül. *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (Haziran 2011), 204-226.

Rambo, Lewis R. "Preface", *Understanding of Conversion*. New Haven and London: Yale Universty Press, 1993.

Rambo, Lewis R. "Theories of Conversion: Understanding and Interpreting Religious Change". *Social Compass* 46/3 (September 1999), 259-271. <https://doi.org/10.1177/003776899046003003>

Rambo, Lewis R. *Understanding Religious Conversion*. New Haven: Yale Universty Press, 1993.

Richardson, James T. "The Active vs. Passive Convert: Paradigm Conflict in Conversion/Recruitment Research". *Journal for the Scientific Study of Religion* 24/2 (June 1985), 163-179.

Roof, Wade Clark. *A Generation of Seekers: The Spiritual Journeys of The Baby Boom Generation*. San Francisco: Harper, 1993.

- Sargant, William. *Battle for The Mind: A Physiology of Conversion and Brainwashing*. Oxford: Doubleday & Co, 1957.
- Sayar, Kemal - Dinç, Mehmet. *Psikolojiye Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları, 13.
- Schultz, Duane P. - Schultz, Sydney Ellen. *Modern Psikoloji Tarihi*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 8.Basım, 2020.
- Sevinç, Kenan. *İnançsızlık Psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2017.
- Sevinç, Kenan. *Psikososyal Açıdan İnançsızlığın Oluşum ve Gelişimi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Snook, Daniel W. vd. "Issues in The Sociology and Psychology of Religious Conversion". *Pastoral Psychology* 68 (April 2019), 223-240. <https://doi.org/10.1007/s11089-018-0841-1>
- Snow, David A. - Machalek, Richard. "The Convert as a Social Type". *Sociological Theory* 1 (January 1983), 259-289. <https://doi.org/10.2307/202053>
- Starbuck, Edwin D. *The Psychology of Religion*. London: The Walter Scott, 1899.
- Starbuck, Edwin Diller. "A Study of Conversion". *The American Journal of Psychology* 8/2 (Jan 1897), 268-308. <https://doi.org/10.2307/1410942>
- Streib, Heinz - Keller, Barbara. "The Variety of Deconversion Experiences: Contours of a Concept in Respect to Emprical Research". *Archiv Für Religionspsychologie / Archive for the Psychology of Religion* 26 (January 2004), 181-200. <https://www.jstor.org/stable/23910046>
- Streib, Heinz vd. *Deconversion: Qualitative and Quantitative Results from Cross-Cultural Research in Germany and United States*. Germany: Vandenhoeck&Ruprecht, 2009.
- Streib, Heinz. "Deconversion". *The Oxford Handbook of Religious Conversion*. ed. Lewis R. Rambo - Charles E. Farhadian. 271-296. New York: Oxford University Press, 2014. DOI:[10.1093/oxfordhb/9780195338522.013.012](https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195338522.013.012)

- Topaloğlu, Bekir. “Tövbe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 5 Şubat 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tovbe#1>
- Ullman, Chana. “Cognitive and Emotional Antecedents of Religious Conversion”. *Journal of Personality and Social Psychology* 43/1 (Spring 1982), 23-38. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.43.1.183>
- Ullman, Chana. *The Transformed Self: The Psychology of Religious Conversion*. New York: Springer+Business Media, 1989.
- Vaughan, Frances. “Spiritual Issues in Psychotherapy”, *Journal of Transpersonal Psychology* 23/2, 105-119. <https://www.atpweb.org/jtparchive/trps-23-91-02-105.pdf>
- Videoları, Psikoloji “Bandura’nın Anlatımıyla Bobo Doll Deneyi ve Sosyal Öğrenme Kuramı”. *Youtube*. Yayın Tarihi 08 Aralık 2018. <https://youtu.be/En7zdMkb41Y>
- Watson, John B. “Psychology as the Behaviorist Views It”. *Psychological Review* 20/2 (1913) 158-177. <https://doi.org/10.1037/h0074428>
- Woodworth, Robert S. - Sheehan, Mary R. *Contemporary Schools of Psychology*. New York: The Ronald Press Company, 3. Basım, 1964.
- Wulff, David M. *Psychology of Religion Classic and Contemporary*. New York: The McGraw-Hill Companies, 1977.
- Yapıcı, Asım. “Buruşuk Nefisten Ütüsüz Ruha: Didem Madak’ta Değişimin İzini Sürmek”. *Arayış, Değişim ve Din*. ed. Hasan Kayıklık. 55-67. Adana: Karahan Kitabevi, 2017.
- Yapıcı, Asım. “Müslümanlıktan Hristiyanlığa Geçişin Sebepleri Üzerine Sosyo-Psikolojik Bir İnceleme”. *Arayış, Değişim ve Din*. ed. Hasan Kayıklık. 189-238. Adana: Karahan Kitabevi, 2017.
- Yavuz, Kerim. “Din Psikolojisinin Araştırma Alanları”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/1 (Haziran 1982). 87-108.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Hidâyet”. *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. Erişim 5 Şubat 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hidayet>

Yazgan İnanç, Banu - Yerlikaya, Eşef Ercüment. *Kişilik Kuramları*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 16. Basım, 2010.

Yıldırım, Ali - Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 10. Basım, 2016.

Zinnbauer, Brian J – Pargament, Kenneth I. “Capturing the Meanings of Religiousness and Spirituality: One Way Down From a Definitional Tower of Babel”. *Research in the Social Scientific Study of Religion* 13 (2003), 23-55.

Zinnbauer, Brian J. - Pargament, Kenneth I. “Spiritual Conversion: A Study of Religious Change Among College Students”. *Journal for the Scientific Study of Religion* 37/1 (Mar 1998), 161-180. <https://doi.org/10.2307/1388035>

Zinnbauer, Brian J. vd. “The Emerging Meanings of Religiousness and Spirituality: Problems and Prospects”. *Journal of Personality* 67/6 (December 1999), 889-919. DOI:10.1111/1467-6494.00077

Zinnbauer, Brian J.- Pargament, Kenneth I. “Religiousness and Spirituality”. *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality*. ed. Raymond F. Paloutzian - Crystal L. Park. 21-43. New York: The Guilford Press, 2005.

EKLER

YIL	ÇALIŞMANIN TÜRÜ	YAZAR	ÇALIŞMANIN ADI	Çalışıldığı Sosyal Bilim Alanı	ÇALIŞMADA İNCELENEN DİNİ DEĞİŞİM YÖNÜ	METOT
2016	Doktora Tezi	Fatma Baynal	Kadınların Dinî Gruplara Yönelim Nedenleri ve Dinî Grupların Psiko-Sosyal ve Dinî/Mânevi Etkileri	Din Psikolojisi	Öz Dine Bağlı Kalarak Değişim	Mülakat
2011	Doktora Tezi	Y. Sinan Zavalsız	Türkiye’de Hristiyan Olan Müslümanlar: Psiko-Sosyolojik Bir Araştırma (1990-2010)	Din Sosyolojisi	Din Değiştirme	Dökümantasyon Metodu-Katılımsız Gözlem-Anket-Mülakat
2008	Doktora Tezi	Celal Çayır	Türkiye’de Din Değiştirip Hristiyanlığa Geçişin Psiko-Sosyal Etkenleri	Din Psikolojisi	Din Değiştirme	Anket- Mülakat- Katılımcı Gözlem- Kişisel Doküman Analizi
2007	Doktora Tezi	Mustafa Alish Hadzhi	Din Değiştirmenin Sosyolojik Sonuçları (Bulgaristan Örneği)	Din Sosyolojisi	Din Değiştirme	Mülakat -Doküman Analizi
1997	Doktora Tezi	Ali Köse	Conversion to Islam: A Study of Native British Converts	Din Psikolojisi	Din Değiştirme	Mülakat-Katılımcı Gözlem
1995	Doktora Tezi	Ali Rıza Aydın	Dini İnkârın Psiko-Sosyal Nedenleri	Din Psikolojisi	Dinden Ayrılma	Anket
1979	Doktora Tezi	Hüseyin Peker	Din Değiştirmede Psiko-Sosyolojik Etkenler	Din Psikolojisi	Din Değiştirme	Mülakat -Doküman Analizi
2021	Yüksek Lisans Tez	Merve Göktepe	Dini Gruplar Bağlamında Sosyal Psikolojik Etki ve Uyma	Felsefe ve Din Bilimleri	Öz Dine Bağlı Kalarak Değişim	Yarı Yapılandırılmış Mülakat Tekniği
2019	Yüksek Lisans Tezi	Muhammad Nazirul Mubin Bin Abdul Moen	Din Değiştirme ve Kimliğin Yeniden İnşası: Singapur’daki Çinli Mühtediler Örneği	Din Sosyolojisi	Din Değiştirme	Mülakat
2019	Yüksek Lisans Tezi	Elif Gündüz	Din Değiştirme ve Radikalleşme İlişkisi: Alman Mühtediler Üzerine Nitel Bir Araştırma	Din Psikolojisi	Din Değiştirme	Mülakat

YIL	ÇALIŞMANIN TÜRÜ	YAZAR	ÇALIŞMANIN ADI		ÇALIŞMADA İNCELENEN DİNİ DEĞİŞİM TÜRÜ	METOT
2019	Yüksek Lisans Tezi	Emrah Kotoriç	Bosna Hersek'te Din Değiştirme ve Dini Dönüşümde Psiko-Sosyal Etkenler (Tuzla Örneği)	Din Psikolojisi	Öz Dine Bağlı Kalarak Değişim-Din Değiştirme	Mülakat-Katılımcı Gözlem
2019	Yüksek Lisans Tezi	Selma Dede	Bireylerin Dini Gruplara Katılma ve Bağlanmalarındaki Psikolojik Faktörler	Din Psikolojisi	Öz Dine Bağlı Kalarak Değişim	Yarı Yapılandırılmış Mülakat Tekniği- Katılımcı Gözlem
2018	Yüksek Lisans Tezi	İbrahim Yıldırım	Radikal Dini Gruplara Katılımın Psiko-Sosyal Analizi	Din Psikolojisi	Öz Dine Bağlı Kalarak Değişim	Yarı Yapılandırılmış Mülakat Tekniği-İçerik Analizi
2017	Yüksek Lisans Tezi	Mümtaz Elmas	Hidayete Eren Belçikalı Müslümanlar Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma Belçika Anvers Örneği	Din Sosyolojisi	Din Değiştirme	Mülakat Anket- Katılımcı Gözlem
2013	Yüksek Lisans Tezi	İlir Rahimi	Kosova'da Din Değiştirmenin Psiko-Sosyolojik Etkenleri	Din Psikolojisi	Din Değiştirme	Doküman İncelemesi-Mülakat
2012	Yüksek Lisans Tezi	Mecit Altun	Müslüman Olan Almanlar Üzerine Psiko-Sosyal Bir İnceleme	Din Psikolojisi	Din Değiştirme	Mülakat
2012	Yüksek Lisans Tezi	Ayşe Kesen Kurçak	Türkiye'de Din Değiştirme Üzerine Yapılan Çalışmaların Sosyolojik Analizi	Din Sosyolojisi	Din Değiştirme	İçerik Analizi
2012	Yüksek Lisans Tezi	Kazım Karabekir Akbudak	Kur'an'ın İnanç ve İnançsızlığa Bakışı: Psikolojik Bir Yaklaşım	Din Psikolojisi	Dinî Değişim	Kaynak Tarama
2010	Yüksek Lisans Tezi	Zainab Ajoke Oshun	Hristiyanlıktan İslam'a İslam'dan Hristiyanlığa Geçişin Psiko-Sosyal Sebepleri	Din Psikolojisi	Din Değiştirme	Anket

YIL	ÇALIŞMANIN TÜRÜ	YAZAR	ÇALIŞMANIN ADI		ÇALIŞMADA İNCELENEN DİNİ DEĞİŞİM TÜRÜ	METOT
2007	Yüksek Lisans Tezi	Ömer Akgül	Din Karşıtı Propaganda ve Dindarlık (11 Eylül Örneği)	Din Psikolojisi	Dinî Değişim	Anket
2005	Yüksek Lisans Tezi	Bayram Sevinç	Günümüz Türkiye'sinde Hristiyanlaşma ve Türk Misyonerler	Din Sosyolojisi	Din Değiştirme	Mülakat Doküman incelemesi Gözlem
2004	Yüksek Lisans Tezi	Süreyya Canbolat	Bir Kelâm Problemi Olarak Dinden Dönmenin Sebepleri, Bu Sebeplerin Tarihte ve Günümüzde İslâm'dan Dönmeyle İlişkisi, Türkiye'de Hristiyan Olan Müslümanlar Örneği	Kelam	Din Değiştirme (İrtidat)	Şahsi Dökümanlar Anket Mülakat
2003	Yüksek Lisans Tezi	Tuba Bosnalı	Din Psikolojisi Açısından Dine Dönüşün Bireyin Kişilik Gelişimine Etkisi	Din Psikolojisi	Dine Dönüş	Kaynak Taraması Doküman Analizi
2002	Yüksek Lisans Tezi	Murat Kayacan	Dini Gruplara Giriş ve Çıkış Motivleri	Din Sosyolojisi	Öz Dine Bağlı Kalarak Dinî Değişim	Katılımcı Gözlem-Anket
2001	Yüksek Lisans Tezi	Heon Choul Kim	Din Değiştirmenin Entelektüel Arka Planı (Güney Koreli Müslümanlar Üzerinde Bir İnceleme)	Din Psikolojisi	Din Değiştirme	Mülakat
2000	Yüksek Lisans Tezi	Ali Osman Kurt	Yahudilik'te, Hristiyanlık'ta ve İslam'da İrtidat	Dinler Tarihi	Dinden Ayrılma	Karşılaştırmalı Metot-Deskriptif Metot-Fenomonolojik Metot-Filoloji
1999	Yüksek Lisans Tezi	Orhan Gürsu	Günümüzde Tasavvuf Yoluyla İslam'a Yönelişin Sosyo-Psikolojik Analizi	Din Psikolojisi	Din Değiştirme	Mülakat- Otobiyografi- Katılımcı Gözlem
2019	Makale	Ali Ayten, Hatice Kılınçer, Nuriman Ulu, Nihal İşbilen, Hafize Albayrak	Formation and Consequences of the Conversion Process: A Qualitative Study of Adult Converts	Din Psikolojisi	Dine Dönüş	Yapılandırılmış Mülakat Tekniği- İçerik Analizi

YIL	ÇALIŞMANIN TÜRÜ	YAZAR	ÇALIŞMANIN ADI		ÇALIŞMADA İNCELENEN DİNİ DEĞİŞİM TÜRÜ	METOT
2015	Makale	Fatma Baynal Erkan Yaman	Kadınların Dinî Gruplara Yönelme, Katılma ve Bağlanma Nedenleri	Din Psikolojisi	Öz Dine Bağlı Kalarak Dinî Değişim	Yarı Yapılandırılmış Mülakat Tekniği-Gözlem
2014	Makale	Yusuf Macit	Dine Dönüş	Din Psikolojisi	Dine Dönüş	Anket-Açık Uçlu Soru
2013	Makale	Zekiye Demir	Din Değiştirmede Cinsiyet Rolü: Belçika Örneği	Din Sosyolojisi	Din Değiştirme	Anket
2007	Makale	Asım Yapıcı	Müslümanlıktan Hristiyanlığa Geçişin Sebepleri Üzerine Sosyo-Psikolojik Bir İnceleme	Din Psikolojisi	Din Değiştirme	Otobiyografik öykülerin içerik analizi
2006	Makale	Hayati Hökelekli-Celal Çayır	Gençlerin Din Değiştirip Hristiyan Olmasında Etkili Olan Psiko-Sosyal Etkenler	Din Psikolojisi	Din Değiştirme	Katılımcı Gözlem-Mülakat-Anket-Doküman Analizi
2006	Makale	İrfan Başkurt	Yaygın Din Eğitimi ve Sosyo-Psikolojik Açıdan İhtida Hadisesi	Eğitim Bilimleri	Din Değiştirme/İhtida	Arşiv İncelemesi – Kişisel D.A.
2006	Makale	Hasan Kayıklık	Dini İnkârın Psikolojik Kaynakları Turan Dursun Örneği	Din Psikolojisi	Dinden Ayrılma	Kişisel Doküman Analizi
2002	Makale	Hasan Kayıklık	Gazali’de Dinsel Yaşayışın Evrimi	Din Psikolojisi	Dine Dönüş	Kişisel Doküman Analizi

Tablo belirlenirken konu çerçevesinde hazırlanan çalışmaların mülakat, anket, kişisel doküman analizi yöntemi ile hazırlananlarla sınırlandırılmıştır; istatistiki çalışmalara yer verilmemiştir.